

HOLMI

XII. évfolyam 8. szám

2000. augusztus

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Petri György: Mari marasztal • 899
Hullámjáték • 899
[Az utolsó napokból] • 900
Orbán Ottó: Petri György halálára • 900
Horváth Elemér: levél leopardinak • 901
recanati • 901
american hill • 902
Gábor Miklós: Az 1975-ös naplóból • 903
Tandori Dezső: Ifj. Buffenbach-Rybenko • 921
Kun Árpád: Arles • 939
Imreh András: Zárás előtt a Vidám Parkban • 941
Ferdinandy György: Carpe diem • 944
Forgács Éva: Magyar művészet
vagy magyar művészek? • 951
Pintér Tibor: Nikolaus Harnoncourt – historizmuson
innen és túl • 958
Tözsér Árpád: Finnegan halála • 967
Dávidházi Péter–Balassa Péter: Beszélgetés az életrajzi műértelmezés
tabujáról • 972
Kelecsényi László: P-O-L-T-I, azaz Pedáns Okoskodó
Látszólag Tudományos Irománya • 977
Lackfi János: A kapocs • 982
Jogos önvédelem • 982
Pék Zoltán: Nag-Hammádi felett a hold • 983
Szalai Júlia: Az elismerés politikája
és a „cigánykérdés” (II) • 988

- Székelly Magda*: Támolyogva • 1005
Aki vagy • 1006
Asztalos András: A költő vékony • 1006
Fohász • 1007
Kovács András Ferenc: Téli prézli • 1008

FIGYELŐ

- Margócsy István*: Magyar táncszó (Kovács András Ferenc:
Saltus Hungaricus;
Kompletórium) • 1010
Lengyel András: „Az Igazságok sorsa ez: születnek,
hogy megfeszíttessenek” (Tömörkény
István: Hétről hétre) • 1015
Gera Judit: Leírás vagy elbeszélés? (Svetlana
Alpers: Hű képet alkotni) • 1021
Ludassy Mária: Milyen is volt? (Kőszeg Ferenc:
Lehetőségek kényszere) • 1026

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Petri György

MARI MARASZTAL

Maya és Sára hív,
Mari marasztal,
meg hát teli a pohár,
és terítve az asztal,

vérsűrű marhapörkölt,
galuska, tarhonya,
fáintabb gyomrúaknak
tejszínes újbungonya,

meg krumplival kelesztett
foszlós fehér kenyér,
puha és illatos,
mint a csecsemőtenyér,

kapros uborkasaláta,
tejföllel teli tál,
amire friss libapörcc és
sistergő zsírja dukál.

HULLÁMJÁTÉK

Mikor majd nem leszek,
szeretni fogsz megint,
miként ha illatos-ízű gyümölcsszeszek,
málna, ringlő, szeder,
bodza, barack, birs, eper
járnak rajtad át
angyali terv szerint.

*

vajon hány száz doboz
csúszik le torkodon még?
vagy hány ezer?
mielőtt fehérjedús,
szénsavas folyadékból
porrá leszel?

[AZ UTOLSÓ NAPOKBÓL]

„Uram, hadd éljek egy kicsit még,
mielőtt végleg elpihennék.”

„Ilyen finoman, csendesen?
Beszartál, édes öregem?”

„Be én.”

Orbán Ottó

PETRI GYÖRGY HALÁLÁRA

A makacs élő lassan elfogyott,
lerágta róla a húst a rák.
Könnyen kapta ölébe a Fekete Vőlegény
a csonttá soványodott, szakállas arát.

Csak csont és bőr és fájdalom,
mint Radnóti gyászversében Babits,
bár Petrinek kábítószerül ott volt még a cigaretta
s a szívószálon át szürcsölt sör is.

Botrányos lázadó... Versei anyagává hódította
a német filozófiát s az ÁVO-t,
hogy szökött fogolyként járva a korszakos sötétben
elérhessen egy napsütötte sávot.

Az élet az, ami lázad itt, piál és verset ír,
ő nyújt kezet a kőszobornak,
és nagy lezseren vonogatja a vállát,
hogy fene se bánja, mit hoz a holnap.

S testvérünk ő, a költő és a zord bohóc!
Sebzett gégéjén át a lelke vagy mije kilebben,
s a kekeckedő gyertyaláng kialszik
a rá zúduló kozmikus hidegben.

2000. július 17.

Horváth Elemér

LEVÉL LEOPARDINAK

Magányos és nihilista előd
a 3. évezred küszöbén
ezen a ködös márciusi reggelen
amely se születésnap se évforduló
engedd hogy megszólítsalak

semmi sem változott

a világmindenség éppolyan enigmatikus
s egyre céltalanabb
manzonit ma is olvassák és ünneplik
mint akkor amikor lehúzták az operette moralidat
s ültél a sarokban
elmarasztalt ateista púpos
rómában ezerszer több playboyt adnak el
mint leopardi-kötetet
jöllehet az utóbbi
az egyetlen illúzió mely elviselhetővé tesz
recanatit milánót firenzét
ha ugyan ez elégtétel neked
egyébként nincsen más
csak a könyörtelen bizonyosság
fiatalon vagy öregen
szilviától a végső búcsuzás
egyszerre közvetlenül s archaikusan
hideg halál és meztelen gödör

RECANATI

hátad mögött összesúgtak az asszonyok
„a bűdös gróf”
ez nem volt politikai nyilatkozat
te tényleg bűzlöttél
egy hónapban egyszer ha inget váltottál
a mosónők befogták orrukat
s minderre ráadásul még púpos

s pesszimista a nihilizmusig
ugyan ki szerethetett volna tégedet?
az anyád hálát adott istennek
ha fiatalon meghaltak gyerekei
az apádat felelőtlené nyilvánította a vatikán
s a te operette moralidat
indexre helyezte
manzoni egyszer bevallotta desanctisnak
hogy nem tudja megérteni
miért tekint téged bárki is költőnek
ma már tudjuk *the spirit blows where it might*
dante és montale között egyetlen orfeusz
és te sem tértél vissza *recanatiba*
gentis leopardae
terra ignuda

AMERICAN HILL

az évek folytán kedves lett nekem
ez a névtelen mahopaci domb
vacsora után sokszor feljövök ide
hogy egyedül legyek az időmmel
aljában két keskeny patak
hordja a hideg őszi vizeket
a patak másik oldalán
hallgatag jávorok
egy fölfordult terméskövön
elszívok egy cigarettát
s nézem a távolabbi csúcsokat
immár alkonyi ködben állanak
a horizont
nem végtelenre emlékeztet engemet
hanem a végesre és ifjúságomból
a tündér leopardira

Gábor Miklós

AZ 1975-ÖS NAPLÓBÓL

Január 1. Szerda

Hendrikje nem jókedvű. Nekem kéne vigyáznom rá. Csakhogy minden tapasztalatom azt mondja, hogy egy emberre nem lehet vigyázni.

Én soha nem kívánkozom vissza (ha régi naplóimat használok: csak nyersanyag).

Ő pedig milyen gyakran nézegeti újra meg újra, éjszakába nyúlón, saját múltja dokumentumait.

Én azt csinállok az ő Cherubin-alakjával, amit akarok.

Éva csak szemezgetett a valóságból, amennyire éppen szüksége volt. Hendrikje maga a földi valóság. Ezért is kerestem őt mindig. Mellőle sose kívánkozom egy másik valóságba, legfeljebb csak a színpadra vagy a papírjaim mellé. Mellette nincs bennem nosztalgia, őt nem kívánom megcsalni. Mellette tehetséges vagyok.

Attól félt, hogy az együttlákás, a főzelék szaga megöli szerelmünket. De azért továbbra is szorgalmasan hozza a főzeléket a mamájától. Jól teszi. Pedig nem is tudja, hogy számomra a főzelékes lábos költészet is lehet – olyan távolságban élek a valóságtól.

Kényszerítem magam, hogy emlékezek a tegnapi esti utcára... Nem is este volt, hanem éjszaka, hiszen már kettő és három között volt valamikor. Képzletben szívesen eljátszottam volna, hogy Hendrikje meg én amerikai turisták vagyunk itt, afféle Hemingway- vagy Fitzgerald-hősök, de ez valahogy nem sikerült, mert Hendrikje kiismerhetetlenül hallgatott a karom hajlatában (átfogtam a vállát, úgy mentünk), és ez a kiismerhetetlenség most nem csábított, inkább ingerelt, elkergettem volna, hogy megértssem.

Bugrisok közt jártunk. Kereplők és trombiták harsogtak. Álarcot viseltünk, én egy egész arcot takaró Mikulás-arcot papírból, Hendrikje vágta ki az orr, majd száj helyét, hogy bele tudjak fújni papírtrombitámba. Néhányan mások a maszkom közepébe kurtoltak otrombán, az egyik fejbe vágott méteres, szalagokkal cifrázott papírtrombitájával, volt, aki rám kiáltott: „Télapó!” – azelőtt Mikulást mondott volna, micsoda idők! De senki sem ismert meg, ez az inkognitó fura volt. Hendrikje Velencét említette, Casanovát, annál ijeszetőbb lett ez az utca. Nem mintha a járókelők kellemetlenkedtek volna, nem, inkább az lepett meg, hogy agresszivitásuk mennyire mértéktartó, csak a hangok voltak rémítőek, ezek a szörnnyű trombiták, ezek a pestises-leprás kereplők, ezek dúlták szét a világot. De soha ilyen *sivárságot!*

Egy kamasz fiú az első vagy második emelet felé fújta trombitáját, választ, jelet várt valamelyik ablakból. Mellette egy másik kamasz félénken kérdezgette: – Ki lakik itt? Én is felmehtnék? – és szerényen, bizonytalanul ő is felfelé forgatta arcát. Ez emberi pillanat volt, régi realista regények jutottak eszembe róla, még József Attila is, oly ott-hontalan, oly szegény, oly szürke és molyrágta volt ez a fiú, és annyira reménykedett, hogy ő is felmehet, hogy ott talán egy illatos úrilánnyal táncolhat majd.

De az egész utcán, a Körúton ez a bugris tömeg, a rosszul öltözöttek és csúnyák e karneválja! Eső esett, szétázott papírtrombiták hevertek a flaszteren, tarka vásári

rongyok mindenfelé (a miénk is egykettőre szétmállott és elnémult), mindenkin vas-tag és durva télikabát, mindenki tehetetlen és tájékozatlan; egy leromlott, fez nélküli Balkán.

A Vígszínház előtt, a Zrínyi mellszobrának tetején fiatalember üldögélt, mi meg álldogáltunk alatta, és néztük.

– De csúnyák vagytok – mondta jóindulatúan. Magában motyogott még valamit. Aztán: – Adjatok inni! Szomjas vagyok! – Aztán: – Ehh! – és legyintett, puhán, szelíden, mint egy nő, a „h” oly puha volt, mint egy raccsolt „r”, mint csuklóban erőteljesen lecsüngő kézfeje.

Hendrikje várta, hogy mond valami bátrát, hisz az ilyen már megfáradtakból gyakran kicsap valami vakmerőség, nemtörődömség, ezek nem bánják, ha megverik őket, de – Nem mond semmit – mondtam én –, annyira nem részeg, hogy igazán megszólaljon. És mit mondhatna?

Álldogáltunk egy ideig, bámultuk a fiatalembert Zrínyi feje tetején. Kissé arrébb, egy lámpaoszlopra függeszkedve egy másik részeg lógált, ez némán. A zrínyis csak magában motyogott ezután.

Orosz szilveszter volt ez: jámbor, szomorú és veszélyes, de végül is ártalmatlan. Az egykori várost már elnyelte a sztyepp. Lehet, hogy lesz olyan jövő, amikor erről a történelemkönyvek majd azt írják: „haladás”. Az emberek arcán és nevetésében is kétségbeesés. Mind tudatlanok vagyunk.

– Szomjas vagyok – mondta a szomorú részeg a szobor tetején, és – Csúnyák vagytok – mondta nekünk, mert tán azt hitte, hogy a papír álarc a valódi arcunk, az istenadta.

A Körúton valaki lengyelül szólított meg minket, ez valamiért azt hitte rólunk, hogy külföldről jöttünk. Nem válaszoltunk, nem lepleztük le magunkat, azt, hogy mi is ide tartozunk. A józan rendőrök rosszkedvűen és kimérten lépkedtek köztünk, posztóruhájuk durva, mint a tömegé, de senki sem rendetlenkedett, a rendőröknek nem akadt dolguk, csak fújtuk a szörnyű trombitákat, forgattuk a leprások kereplőit, és többé-kevésbé be voltunk rúgva. Nem volt se tréfa, se tánc, se játék, kiabálás se. Sétánk és sétájuk az esőben ázó Körúton, csak úgy néztük egymást, a rabok egyhangú sétája volt ez. Az Oktogonnál, de mindegy, hol, egyszer csak valamelyikünk, mindegy, hogy melyikünk, azt mondta: „Na, most forduljunk vissza”, és visszafordultunk.

„Velence? Álarcos Velence?” – csak tudnám, mi különös örömöm telt benne, amikor Hendrikje Velence nevét kiejtette, hogy ez az álarc milyen más, hogy mennyire *nem* vagyunk Velencében! Ebben az ellentétben a magam témájára tapintottam, ebben az ellentétben, erre az itt hagyott koncra, amely egyetlen költőnek sem kell már, de én szerény vagyok, épp ez a lehetőségem. Keressem az „embert” ezekben a zöld arcú lényekben? Minek? Minek az illúzió, hogy ez valóságosabb, mint annak a szegény kamasznak a tévova mondata: „Én is felmehtnék?” – hisz én tudom, hogy ott fenn sem talál mást, mint itt, ezen az esős utcán kóborogva? Szánalmas bódék álltak itt-ott, pultjaikon a színes papírrongyok ócska szemetével, még vásárlóra várva, a pultok mögött a „maszek”, többnyire cigány – ma éjszaka jócskán megszedhették magukat, szegények. Sajnálta őket a fene. Magamat sem. Ronda társaság. Rosszkedvű, örömét vesztett, sivatagba kiveret csorda. Ruháikon, nedvességtől bűzlő nagykabátjaikon a cégjelzések világos foltja: mint a szarvasmarhába süttött pecsét. Testük, amelytől azt várják, hogy segít nekik felejteni, mosdatlan. Végre utáltam őket, anélkül, hogy a lelkiismeretem megszólalt volna az emberiség nevében. Mint borotválkozás után a sörtével,

szórszállal teli, savanyú szagú szappanhab. A foghíjas neonok egyforma zöldje, egyforma pirosa, egyforma kékjében. Visszataszítón csinos lányok. Éhes fiatalemberek ma este telezabált bendővel. A Nyugati lidérces épületének üvegfa mögött a fekete vonatok és a karácsonyból itt hagyott, színesre mázolt villanykörtek ott is.

És az a szomorú részeg Zrínyi Miklós feje búbján!

Az ember talán jóvátehetetleneket gondol. Egy-egy mondatot ki is mond. De nem ezek a legfontosabbak. Hanem a gondolatok, melyeket többé nem felejtünk el, bár-hogy szeretnénk is. Nem felejtethjük el őket, mert az igazság egy lehetséges változatát jelentik.

A mai napunk... boldog volt. Ezt a szót kell használnom. Ismét voltak perceink, amikor megrázott, hogy ő van; a békének percei.

Hányféleképpen látlak! – Én most már téged úgys örökre szeretni foglak – mondtam neki. Talán különös, de ez így van.

A könyveim. Telefon Rusztnak. Hendrikje: igen, vállalom el az O'Neillt, majd ő is lejár Kecskemétre.

Pár szó telefon Évával a szilveszterről: – Nagyon jó volt. Megöleltük egymást Anyuval, és arra gondoltunk, milyen jó, hogy élnek, akiket szeretünk.

Itt pedig egy új füzet indul.

Január 2. Csütörtök

Ez már nem krónikája életemnek, mint volt azelőtt.

Hendrikje esténként néha megjelenik a szobámban. Például bejön pár percre, hogy hallgassak meg valamit a rádióban: a Szabad Európa egy kommentárját vagy egy barokk kórust: „Hinnéd-e, hogy ez a szoprán férfi?” Kurta fehér ing van rajta. Ebben tündéri jelenség. Az ing – afféle áttetsző tunika, a régimódi kombinénál lengőbb – elkendőzi alakjából mindazt, ami túl erős vagy aránytalan, ilyenkor csak szépségét látom; például ha félig háttal, meztelenül ül az ágya szélén. Ezek a látogatások pillanatokig tartanak csak. Leül a karosszékembe, ölében a kis rádióval: én leengedem a könyvem, leteszem a szemüvegem, de csak ideiglenesen, ez nyilvánvaló; ilyenkor én már belebutultam az elalvás előtti néhány oldalba. Aztán ő is belátja, hogy itt nincs mit tenni, búcsúzik, és kilibben a szobából – de amikor átlépi a küszöböt, gyorsan utánaaszólok: – Milyen szép vagy!

Ezek például azok a pillanatok, amelyek után kétségbeesetten fájna a szívem, ha elveszteném.

Most pedig itt egy kérdés: Ruszt hív az O'Neillre, Egri bizonytalanul célozgatott, hogy levinne kettőnket Győrbe. Itt kettéválnak érdekeink... Nem azért megyünk, mert Pestről kiszorultunk – mi egy ügyért megyünk Ruszthoz és Kecskemétre. Legalábbis így kell fordítanunk az eseményeket. Kecskeméten Hendrikje csak az én kísérőm lenne. Természetesen ő is felfoghatná ezt a látogatást mint „ügyet”. Ehhez kevés a sikere, ezt értem. De a konfliktus akkor is konfliktus. Hosszú távon azonban ő is két lehetőség közt választhat, még siker és karrier szempontjából is: Kecskemét a „nagy út”, mindenféle Győr: a vidékre szorult színész, még ha sikere van is.

Hendrikje okosan végiggondol mindent: – Vállald el a szerepet! Az nem lehet, hogy te énmiattam lemondj egy szerepről, ha egyébként kedved volna hozzá. Önzésből is

ezt kívánom, jobb, ha fellátogatsz hozzám, ahogy fellátogattál ősszel, mint ha itt vagy mellettem. – Otthon leül íróasztalához: Csodálatos mesét írok majd!

Don Carlos a tévében. Tanulságok? A kecskemétiak valóban nagyon fiatalok. Én? Az arcom meghökkentően érett, a szemem is, szinte kicsordulok. Ennyire még sose éreztem ezt, talán mert most Farády és Trokán érintetlen arca kísért. Ezt így meglátni, tudomásul venni még most sem egyértelműen jó, ezzel a pofával, ott a képernyőn, nem vagyok egyértelműen szakmai viszonyban. De az új mégis inkább ez: eddig magam is azt figyeltem, öreg vagyok-e, jóképű vagyok-e; most a hangsúly azon van: ez egy igazi emberi arc, igazi színészpofa. A fiatalok üressége pedig... mintha én az ő korukban is gazdagabb lettem volna.

A közvetítés után ketten hívnak fel: Fejes Endre, aki elragadtatott. (Szomorú, de arra gondolok: miért? Milyen elfogultságból?) És Ilosvai Kati, aki elsősorban óvni próbál: ez az előadás (nagyon tetszik neki) viharokat és ellenviharokat kavarr majd; lehetetlen helyzetünk Ádámmal és a Madáchcsal nem tartható a végtelenségig; mit gondolok?

Egyszóval most is csak politikus visszhangok.

Január 3. Péntek

Victor Hugo szerepét próbálom egy tévéjátékban.

Hendrikjének bonyolult bosszúságai vannak a kocsijával. Hendrikje... (itt a mondat félbemaradt: csengett a házitelefon, meglátogattam őt)... Hendrikje úgy találja, hogy szobáink túl messze vannak. Igaza van. Nem élünk együtt, egy életet, amelyből én időnként nyugodtan bemehetnék az íróasztalom mellé, hanem külön élünk, és én időnként meglátogatom őt. Így most nem jutok el az íróasztalomhoz, nehogy elhanyagoljam őt. Életmódom megőrizte azt a rendet, amelyben Nagymama és Juli mellett éltem.

A *Boldogtalan hold* szép és jó szerep. Nekem kicsit túlságosan amerikai. De talán húzásokkal. Könyvtáramat rendezem, és nagyszerűen érzem magam.

Szervezetem számon tartja már az elvesztegetett időket. Azok közé tartozom már én is, akik étkezés után öt-hatféle orvosságot kapnak be a markukból.

Január 4. Szombat

Két *My Fair Lady*.

Legszívesebben könyveim közt matatnék: rendezgetni, tapogatni őket, beléjük lapozni, aztán nézni, hogy megtalálták rendes helyüket... De szívesen gépelnék is. A régi naplókat – hogy rend legyen, és tudjam, hogy rend van. És azokat is lehetne lapozgatni.

Szívesen olvasnék tudományos könyveket.

Holnap Kecskemétre megyünk. Hendrikje vonakodik, nem hiszi, hogy Kecskemétből még az ő számára is jó süllhet ki. Nem hisz a tehetségében. A józan ész sok mindent nem ért, hogy mennyi mindent, csak most kezdem sejteni. És ettől néha megijedek. Attól, hogy szándékosan leszerellem magam, nem értek meg napnál világosabb dolgokat. Elvégre hihetetlen, hogy *minden ennyire érthetetlen*.

Van egy döntő dolog. Ezt valószínűleg Hendrikje nem tudja. Talán sose fogja majd fel. Úgy hal meg, hogy ezt nem tudja. (És hogy ez lehetséges, elképesztő. Az ilyesmitől érzi az ember, hogy az élet képtelenség, hisz milyen fontos volna neki, hogy tudja, lássa, ott van az orra előtt, mégse látja!)

Másrészt: mi a „döntő”, amitől életünk valóban megváltozik? Változik-e egyáltalán? Az is képtelenség, hogy memóriánk – és éppen a fontos ügyekben, percekben – éppen a „felejtethetlen” dolgokban – mennyire megbízhatatlan. (Vince Ferkóra én alig emlékszem!)

Mi tehát az a fontos? Még soha ember emberségét, senki létének teljességét úgy nem fogtam fel, mint Hendrikjéét. És újra és újra. Ez az élmény annyira meglep, hogy nem is tudom, mit jelent: azt-e, hogy őt annyira szeretem, mint még soha senkit, hogy valóban őmellette éltem át először a szerelmet? Vagy éppen azt: ezekben a percekben, éppen most öregszem, és a szerelem elvesztette régi fontosságát? Az élmény tartalma más és más. Ilyen volt, amikor szép parasztlánynak láttam, de ez történik néha, amikor ellenszenvesnek találom. Mintha ezekben a percekben mindig először fognám fel, mi az egy ember, mintha eddigi szokásaim, gondolkodásom sematizmusa, életem figuráiról alkotott ítéleteim, minden revíziót követelne. Egyszóval: hogy e perctől kezdve másként kellene élnem. De az ember nem él e perctől kezdve másként. És lehet, hogy életemben sok hasonló pillanat volt már, de elfelejtettem őket, mert nem volt semmi következményük. Éppúgy lehet, hogy titokban ezek a pillanatok irányítottak, csak nem tudtam róluk. Szokásaink és agyunk nem éri meg az újat, nem engedi beépülni. Csak a megrendülés értelmet vesztett emléke marad (néha még a mámort követő csömör is!), és mint egy keskenyre nyitott ajtószárny, valami ködös titok bejárata – de semmit nem jelent. Míg eltűnik a csömör vagy a rajongás emléke is, a titok ajtaja hangtalanul ismét lezárul, talán csak optikai csalódás volt, hogy látni véltünk valamit? De talán mégis ez a szerelem. Talán ez az a nagy élmény, amivel annyit foglalkozunk, amíg nincs meg. De ha megvan: talán nem gondolunk rá, talán elfelejtjük, gyakorlati, prózai módon mégis irányítja életünk folyását.

Január 5. Vasárnap

Lementünk Kecskemétre, megnéztük a *János király* próbáját, és tárgyaltunk Ruszttal. Bizalmatlanul mentünk – bizakodóbban jöttünk. A *Berenice* a jövő évad nyitódarabja lesz. Most tavasszal eljátszom a *Boldogtalan holdat*.

A Trabanton utaztunk, Hendrikje kocsija nem akar meggyógyulni.

Január 6. Hétfő

Hendrikje ismét él és remél. A kocsija is rendbe jött. Nyomában voltam, míg a zuglói szerelőtől a városba hajtott a Rádióba. Csodálatos tavasz van – 14 fok. Egy lámpánál kiugrott a kocsijából, hátraszaladt hozzám, és behajolva az ablakon szájon csókolt. Ő leparkolt a Rádiónál, én továbbhajtottam Buda felé.

Aztán negyedórát üldögéltem a Vár aljában, a téren, és tanultam a tévészövegemet. Ültem egy padon, tanultam, bámészkodtam: még árnyékban is enyhe volt az idő.

Jókedvű Hendrikjét találom otthon. Elvinném őt sétálni a tavaszba, mindent adnék neki, de nem tudom, hogyan fogjak hozzá. Fején sötét, bolondos paróka – jobban szeretem anélkül, de neki tetszik.

Anyja pénzre akar kölcsönözni nekünk, hogy új kocsit vegyünk, de én tiltakozom, nem akarok elfogadni semmit. Sült krumplit vacsorázunk hagymával: pompás. Viszont a rádió szilveszteri kabaréját is meghallgatjuk: az nyomasztó. Majd az elkésett séta – a Duna-parton túl erős, viharos szél, ott nem lehet megmaradni –, ez a séta is, mint a kabaré: idegenként vizsgáljuk a város elképesztően mocskos és félig beomlott házait, kirakatait, a porral lepett hajás babákat a kapuk alatt, a vitrinekben, az otrom-

ba csecsebecsüket és a kirakatok fáján a lepattogzott, barna olajfestéket. A szél arcunkba vágja a szemetet, mint sivatagban a port.

Otthon arról beszélgetünk, hogyan rendezzük át a lakásunkat, hogy közös hálószobánk legyen. – Mások most költöznének külön szobába! – mondja ő, ünnepelve és bizonyítva, hogy a mi szerelmünk mennyire más. – Most alakul ki közös életünk területe, eddig csak egymás mellett éltünk.

A kecskeméti társulat nem volt olyan lelkes, sem olyan kételkedő, mint premier előtt egy héttel várhattuk volna. Rusztnak éppoly szüksége van ránk, mint nekünk rá.

Január 8. Szerda

„...Ugyanarra a jelenségre két teljesen különböző, egymást kölcsönösen kizáró kép segítségével gondolhatunk, anélkül, hogy logikai ellentmondástól kellene félnünk...” (Born, 171. o.)

Január 9. Csütörtök

Hendrikje reggel: – Azért telefonáltam neked tegnap este elalvás előtt, hogy „szeretlek, drága szerelmem”, mert ismét rájöttem, hogy csak egyszer élünk. Éjszaka aztán előszedtem a bőröndből és végigolvastam saját írásaimat. Főleg a színházról szólnak. Hány el nem küldött levél Ádám Ottónak, már évekkkel ezelőtt is!... Igen, hiába, te... te... egy másik ember vagy. Olyan tulajdonságaid vannak, amelyek mások, mint az én tulajdonságaim.

Felolvassa egy régi versét a margitszigeti aktszoborról. – Emlékszel rá? – A versre emlékszem, de már nem tudom, mikor írta. Olvassa, olvassa. „A költészet.” Ha száz évvel ezelőtt írta volna, hogy csodálnám! De így is van ebben a biedermeier bájoltságban valami igazán, valami meghatóan kedves. Mert őszinte – bármilyen furcsa: őszinte. Nevetséges? Az is lehet. Cikornyás, „kecses”, olajnyomat. Hogy fér össze mindazzal, ami még van benne? De mi mivel, hogy fér össze – ez talán a legérdekesebb, talán az egyetlen érdekes kérdés –, ki tudja megválaszolni? És ha csak a szerelmem, szeretetem tesz elfogulttá: nem elég csoda az is?

Én is felolvasom, amit tegnap Bornról írtam. – Szép! Milyen szép! – mondja ő. De én (mert hirtelen megértem): – Nem ez a szép. Az a szép, hogy „itt csücsülsz, mint fák tövén a bolondgomba...”.

Ő a családjánál tölti a napot, én otthon. Tanulom a tévéjáték rossz minőségű szövegét: könyveimet rakosgatom; meghatva olvasom a *Lassie*-t: belekezek Lem könyvébe a sci-firől; egyszóval nem csinállok semmit, de nem érzem rosszul magam. Magányomban mindjobban szeretem Hendrikjét, és vágyódni kezdek rá. Majd hazajön, és ez a találkozás a „valódival” (mint annyiszor) tehetetlenné tesz bennünket: csak szeretetünkről, szerelmünkről és rokonszenvünkről biztosítjuk egymást. Végül I-Kinget csinálunk. Néhány semmitmondó válasz között egy különös: „Jól tettem-e, hogy elváltaltam az O’Neillt?” – erre az utasítás: „Kérdezz tovább!” – és: „Lehet-e vezető Kecskeméten?” – válasz: „Contemplation” (a 20-as kép) – csodás pontossággal válaszol. De én zavarba jövök: szívesebben vettem volna, ha szerénységre int.

Január 11. Szombat

Nemrég azt írtam, hogy az én bajon: a brit birodalom bukása. Akkor is tudtam, hogy ez a csattanós megfogalmazás ironikus, szentimentális, de igaz is. Higgins azonban mégsem szerez már elég örömet. Semmi örömet nem szerez. Amikor felmegy a füg-

göny: hihetetlennek tűnik Higgins egész lénye, világa. Csak egy mai pesti színház színpadát, csak az ócska kosztümökbe öltözött statisztákat látom; látom, hogy magatartásukban semmi hitel, hogy unatkoznak, fegyelmezetlenek, mert senki nem tartja fontosnak, hogy megfegyvelje őket. (Például bosszant, amikor észreveszem, hogy egy „elegáns hölgy” fején nincs kalap! Úrino az utcán kalap nélkül!) Ha ebből a gondolatból elindulnék, sok mindent megtudhatnék jelenkori magamról. Ádám Ottó (vagy Kellér Dezső) egészségesen tovább élnek: őrzik világukat, ahogy egy emberhez illik, halálukig. De nekem elmegy tőle a kedvem.

Lehet, hogy nem vagyunk ellenségek. De ellenségek is vagyunk. Az ő szemében – mint Éva szemében, a nők szemében általában – ez a szerelem járuléka, sőt bizonyítéka. Büszkéek rá. Engem talán a megismerés jobban érdekel, mint maga a szerelem vagy a színház. Ha kielégítőnek vélt magyarázatot találtam rá, hogy miért buktam meg egy szerepben, csaknem jobban örültem, mint a sikernek. Ezt viszont mások nem nagyon értik, és ezen nem is csodálkozhatok. Az sem csoda, ha a nők szívesebben szerelmi partnerek, mint kísérleti nyulak.

(Born.) Talán nem mondanám magamról, hogy ostoba vagyok. Nem hiszem, hogy ezt őszintén el tudnám mondani magamról. De azt már igen, hogy életemben túlnyomórészt ostobaságokat gondoltam és mondtam. Semmi nem győz meg erről annyira, mint megjelent írásaim. Hogy miért a megjelentek? A kinyomtatás objektívebb jelenségeként állítja elénk a szöveget, üressége vagy hazugsága inkább lelepleződik, mint ha csak írásban vagy gépelésben látom. Aztán meg a kinyomtatott szövegeket előzőleg mindig javígtattam, simígtattam. Lehet, hogy mondataim ezáltal jobbakk lettek, de elvesztették egyetlen mentségüket: spontaneitásukat.

Ezért hajlok arra, hogy túlbecsüljem azt, ami szubjektív. De például Born könyve mégiscsak megszegyenít. Nem azért, mert színész vagyok és nem tudós. Hanem mert nem becslöm eléggé a szellemi munkát, holott nagyon is becslöm. Írásaimban és a művészetben mindig nagy hangon védtem a szubjektivitást, holott inkább betegségnek vagy bűnnek tartom. Ahányszor meggyőző és egyszerű igazságokkal találkozom, mintha rám pirítanának. Ösztöneimben ugyanis nem teszek különbséget ostobaság és bűn között. Mintha – valóban – egy isteni akarat mindnyájunkat elhívott volna az igazság megismerésére; mintha az igazság megismerése valóban azonos volna az ártatlansággal; és mintha butaságunk valóban az ördög műve volna bennünk.

Nem tudom, mit szólna Born az ilyenfajta széljegyzetekhez.

A bűnt képtelen vagyok megkülönböztetni a betegségtől. Tehát az „igazság” érzetét egyszerre kapom kívülről és belülről, és a kettőt alig tudom megkülönböztetni. (De éppen e kettőssége, az igazság e kétarcúsága, ez nem kielégítő.) Önmagamot szeretném objektívan látni – vagyis kívülről; és a világot szubjektíven, vagyis belülről. De a „kísérlet”, vagyis életem során csak a zűrzavarig jutottam. Lehetnek „kísérleteim”, melyek sikerültek (pl. talán színészi pályám), de ezek nem jelentenek semmit, nem mondanak semmit, nekem magamnak nem: szavak, amelyekkel végül magyarázom őket, semmivel sem pontosabbak, mint mások magyarázatai, amelyek viszont sosem elégtettek ki, és untattak. Életem – a kísérlet – többi része pedig? Szerelmeim, gyerekeim, szüleim és barátaim? Mire tanítottak, amire nem tanítottak meg már az elemi iskolában? Ostoba voltam világéletemben, ez az igazság, zavaros fejű és ostoba. Ha pedig az élet csak ennyi, megérthetetlen, legalábbis megértetlen zűrzavar, akkor alig van értel-

me, hogy végigéltem. És hogy ostobaságom még nyilvánvalóbb legyen: semmitől sem félek annyira, mint hogy túl közel van e kínzó értelmetlenség vége.

Szívesen írnék intézeti bakfisokról, akik egy vidéki város fákkal kísért utcáján sorban vonulnak a templom felé. Lányok, tündérek, sorban; de közben seggük, mellük, pillantásuk: mint egy-egy csípősen ordináre szó egy költői szövegben. De ma már nem elégít ki, hogy megismételjem Proustot és bimbózó lányait vagy akár Sade kétségbeesett agresszióját. Mostani szívem, mostani agyam szeretne megszólalni, ahogy hallok őket, de csak távolból...

Valami ütemeltolódás. Ez éppen az öregedés és impotencia?

Lehet, hogy majd a színház nyit új utat, hisz színész vagyok, nem író – és ha már a színházban megeltem...

(Most sem azt írtam le, amit akartam.)

Január 14. Kedd

Micsoda reggel! Éjjel felébredtem és köhögtem. A szomszédban sírt egy bébi. Én ébresztettem fel őt, vagy ő engem? A gyomrom is fáj; náthás is vagyok, a szívem? Micsoda reggel! Indulok a tévéfelvételle.

Január 16. Csütörtök

Victor Hugót játszom egy közepes tévéjátékban.

A) Sok a fárasztó munka; és Hendrikje aggodalma. (A lábam dagad, köhögök. Gyomorfájások?)

B) A sok munka jól hat rám: „asszonykám, adj egy kis kimenőt”. A színész élete mi-ből áll? Jó szakemberi munka és könnyelmű, felületes bohém társaság. (Mármint ez a legjobb.)

Vekerdy Zeami-könyve (most jelent meg). Semmi köze a mi színészi gyakorlatunkhoz. (Ez tragikus színészetünkre nézve.) Nekem sokat jelent, de csak azt bizonyítja, hogy semmi közöm pályatársaimhoz.

Január 18. Szombat

Tavas van most. A méhek kirajzanak mézet gyűjteni. A sziget bokrain megjelennek a bimbók. Az utcákon egymásnak támaszkodó szerelmesek. Életem átalakult az elmúlt évben, mióta Hendrikjével élek, új élet kezdődött – és ez is csak megtörtént: most itt van. Minden más. A szerelem is más. Mások a szokásaim (pl. délutánonként a fotelben ülve alszom, és a lábam az alacsony asztalra teszem). Más az őszinteség és a hazugság. E változás központja Hendrikje. Ő is más. De más közös múltunk is. Mennyi öröm volt ebben a mai napban!

Az öröm jelei a világban: görkorcsolyázó fiúk és lányok (lakótelep gyerekei). Három: cigányok? A szülők teljesen más fajtájúak. Egy néni jön az utcán, az ablakból egy másik néni utánainteget: mintha boldogok volnának. (Gyorsan integetnek: mint a madarak, amikor felszállnak, kapkodnak a szárnyukkal.) Gyerekek serege Madách Imre szobrának tágas ölében. (Vilt Tibor szobrának változásai.)

Hendrikje „naplója”: egy tiszta lélek? Én ilyen fontos vagyok? A szerelem lányosan szép képe: ez a „boldog szerelem”? A „viszonzott szerelem”? Ábránd vagy valóság?

Igy kellene naplót írni?

Egy férfi (Rembrandt) ifjúkorában afféle hanyag eleganciával öltözködik; ízlését barátai alakították ki, divatos filmsztárok, bizonyos nyugati arisztokratizmus és angломá-

nia (szemben a hazai, balkáni, „katonatiszti” eleganciával): tehát történelmi, társadalmi, külső okok, köztük még a karrierizmus is. Hogyan lesz a „hanyag eleganciából” igazi elhanyagoltság, igazi nemtörődömség? Ahogy „Rembrandt” leszokik a hiúságról, nem törődik többé az eleganciával, élet és halál, rabság és nyomor, szabadság és emberség annyira lekötik, hogy már csak a színekkel és formákkal foglalkozik. És hogyan volt meg a második állapot gyökere már az elsőben (pl. ízlésben?)! – és hogyan van meg a másodikban még mindig az első nyoma? (Ahogy pl. másokra hat?)

(Ezzel párhuzamosan: ugyanennek az embernek az ízlése találkozik egyszerre Ádám – Márkus – Iván – Vekerdy stb. ízlésével. Az idő hogyan leplezi le e látszólagos ízlésazonosságok igazi tartalmát: hogyan nem érti pl. Márkus, miért nem hat rám a londoni műsorpolitika? Miért hiszi Ádám, hogy nekem a Gyurkovics-darab tetszik? Hogyan értem meg én az ő félreértéséből, miért nem érti ő Sarkadit vagy akár Albeet stb.?)

Este a tévében a *Völpone*. Kitűnő színészek érdekes rendezésben. (Fehér György rendezte.) A főiskolás Mosca is kitűnő. De elsősorban Major: hogyan lehet ezzel a fejjelelni, és azzal, ami ezekben a szemekben van?!

Valóban iszonyú lett a feje. Ritkán látom, akkor is csak egy-egy percre, ilyenkor az a benyomásom, mintha rosszkedvű és szenilis volna, de ebben a szerepben rémületesen érdekes. Ha a keze megjelenik a képernyőn, az ember legszívesebben elrohanna. Mi teszi ilyen izgalmassá? Ez a fej annyira megdolgozott, ez a szem annyi szenvedésre és bűnre emlékszik – de mégsem emlékszik, nem tud róluk. Ezért több is, mint az öreg színészek gazdag élettől érett feje és szeme – és kevesebb is. Mindent leolvashatsz róla. De a szem feneketlensége megértést nem tartalmaz – a megértés talán nem állja útját, hogy a feneketlenségbe láss? Nincs ebben a tekintetben semmi enyhület. Semmi humor! Nem! Itt van minden bűn, minden szenvedés, minden tudás az élet szörnyűségeiről (hogy fel kell tenni a kérdést: valóban olyan gonosz ember volt?! – mégis egy állat szeme és arca ez; ebben a tekintetben nincs eszmélet. Ettől több vagy kevesebb?)

Iszonyú látvány, amikor ráveti magát (az egyébként nagyon tehetséges) fiatal színésznőre, ahogy csókolja (mert a szája is visszataszító): de az is érthető, amikor a nő kitűnően eljátssza, hogyan lesz úrrá rajta a csaknem tébolyult érzékiség, amitől hangosan vihognia és kapálóznia kell: egy állattal vagy annál is sötétebb lényel kezd párnizni.

Mármost hogy a Major színészi zsenialitása? Vagy ezt, őt csak egyszerűen le kell fotografálni? Egyrészt mindegy, másrészt nagyon is érdekelne. Nagyon rég láttam ekkora jellegű jelenséget. De ez túl van a színészin és az emberin. (Azt is el tudom képzelni, hogy vannak, akik rossznak találták.) Ez töményen valami, ami én nem vagyok. Mégsem irigylem. Ahogy nem irigylem az állat nem erejét. Ez a szenvedés nem éberszt szánalmat, ennek a tudásnak mintha egyetlen atomja sem volna közös az én tudásommal, holott nem tagadhatom igazságát; megoszthatatlan. És talán ebben a legiszonyúbban emberi? Nem hittem volna, hogy ez az ember valóban ilyen. De milyen? Néhány napja láttam a híradóban, valamilyen kitüntetést vett át, majd egy másik felvételen egy elnökségben ült. Egy elnökség mindig hülyén unatkozik, de egyetlen arcon sem láttam ennyi unalmat és távolságot. Holott ez az ember hívő kommunista – de akkor honnan ez az állati sötétség, ami nem tűr semmiféle hitet, még téves vagy gonosz hitet sem? Vagy éppen a hitetlenség, az ironia teljes hiánya teszi ilyen rémisz-

tóvé ezeket a vonásokat, ezt a száját, ezt a csodálatosan kidolgozott, vén fejet? Ettől olyan vakon emberi? Olyan reménytelenül, öntudatlanul, megváltatlanul?

Nem tudom. Talán nem is kell tudnom. Láttam egy színészt, amilyen én sose leszek, és mégse irigylem. Láttam valamit, amit én nem ismerek.

Február 16. Vasárnap

Reggel csengetnek. Kimegyek, kinyitom a kisablakot: egy időnként megjelenő kéregető vénasszony. Gyorsan beszélni kezd, hadarja a szövegét a kórházról, vidéki utazásokról, nem értem, nem tudom követni, nem is kell. Undorral mondom: „Rögtön.” Becsukom az ablakot, az akasztón lógó zakóm zsebéből kivesszek egy ötvenest. Közben: aljas vagyok, fizetek ugyan, de nem leplezem undoromat, emberileg nem nyújtok semmit. Odaadom a pénzt, és ő gyorsan: „Voltam Évike mamájánál, mármint a Ruttkai mamánál, ő mondta, hogy jöjjenek a művész úrhoz, mert művész úr eleget keres, művész úr mamájánál voltam takarítónő...” – megnyugtat: ez egy gonosz, vén dög, azzal próbál bevágódni nálam, hogy a Ruttkaiakat fúrja, azt hiszi, természetesnek tartja, hogy ennek majd örülök. De már kezében a pénz, mi szüksége van rá, hogy még pletykáljon is? Emberi érintkezést akar mégiscsak – de csak ilyen aljas módon tudja elképzelni. Amikor becsukom mondata közben a homályos üvegű ablakot, még mindig jár a szája ott kinn a folyosón, és látom az árnyéka mozgását: beszéd közben számolja, mennyit kapott: azt hiszem, nagyon utál. De én is utálok őt, hál’ istennek.

Az új kocsival körülutaztuk a Balatont. Siófokon kiszálltunk a régi fasorban. Hideg volt, a fű közt itt-ott még nagyon fehér hótörmelék is. Hendrikje megölelt. A fasor e pillanatban olyan szép és csendes volt, mint egy temető: Ferkó jutott eszembe. Jó nekem az élet Hendrikjével, sok minden, ami sose volt, valami enyhesség, szabadság, hogy egy-egy pillanatban külön megörülök neki. De ez mégiscsak a közeledő öregség könnyűsége, az élet az, ami kevesebb teher. Az északi parton a délutáni nap mindent színessé és plasztikussá tett, a víz pedig tengerkéék. A füredi mólónál sirályok serege lepte el a vizet, szabályos körökben szálltak, és lecsaptak, közben látni lehetett repülésük mechanizmusát, a lábukat és tolluk szürkességének árnyalatait. A víz itt vakítóan kék volt.

Meg kell oldanom a frontírás végét!

Semmi sem történt ma. Este a tévében megpróbáltam megnézni a 25. Színház egyik előadását, de nem bírtam.

Lányommal telefonon beszéltem: holnap megy kórházba.

Csak írni szeretnék. Éjszaka 4-kor például: megírni egy tízéves fiú pornográf könyvét. Írtam illet annak idején, apám megtalálta, egy ideig őrizgette a fiókjában (amelyben én az ő pornográf képei után kutattam, ha hozzáfértem), aztán eltűnt, amikor Amerikába ment.

Lámpát gyújtottam: meglepetéssel láttam, hogy csak 4 óra, azt hittem, nemsokára megszólal a vekkerem, vagyis hogy már 7 óra felé jár, kelhetek, indulhatok az életbe. (1/2 9-kor rádióm van.) A gyomrom égett egy kicsit, ittam egy pohár tejet, és arra gondoltam, meg kéne írni azt a pornográf szerelmes kalandos könyvet, amit tízéves koromban írtam volna meg. Nem afféle „gyerekkönyvet”, még csak nem is úgy, hogy beleképzelem magam egy gyerek állapotába. Szó sem lenne arról, hogy „gyerekes” stílusban írjak, nem. Úgy, ahogy tudok. Nem is paródiát, bár lehet, hogy végül De Sade

paródiájává sikeredne. Afféle „hazudok” – felszabadítása annak a sötét és mégis romantikus gyereknek, aki ma is bennem van, csak oda kell rá fülelni. A „cirkuszi kislányok”, apám harisnyakötős levlapjai, a mozi sötétje és az indiánok stb. – egyszóval mese, nem lélekrajz, nem emlék, nem napló. (Mindig tudom, mit nem akarok. Csak az homályos, amit akarnék – nincs „témám”.)

Nem vagyok jól, nem tudom, miért.

Flaubert levelei!

Február 20. Csütörtök

Hendrikje kérdi: nem ő az oka, hogy nem dolgozom eleget? Nem érzem-e, hogy őmíatta szakadok el a Madáchtól, hogy nem megy nekem „olyan jól”?!

Havonta egyszer a Rákóczi útra kell mennem egy gyógyszerért. Ilyenkor mindig megdöbönt városom és lakóinak lealjasult rondasága. Fizikai és morális undor ez, hisz az arcok förtelmesen közönségesek, különben is állandó élményem, ha akár csak egy negyedóra is kiszállok kis Trabantomból, hogy gyalog járjak az utcákon. A mocskos járdák, az ízléstelen kirakatok, a kabátok, a ruhák tisztátalan anyaga – és ezek az arcok, ezek a vonások, amelyekeken csak irigységet, bőfögést, gyanakvást, gyávaságot láthatsz – rossz bőrök, korai öregség, alkoholizmus – hazám, ez a szemétdomb! Meg a fiatal arcok is, még a csinosak is, milyen közönségesek! Förtelmes egy város!

Aztán egyszerre egy felhevülten siető kislány, olyan jó lenne, ha egy pillanatra akár, de elcsíphetném tekintetét, de nem, túlságosan is siet, túlságosan is csinos, túlságosan szerelmes talán, ki van festve az arca, de a festék ennek a fiatalnak csak jól áll. Mert ez már, úgy látszik, a korrallal jár, a fiatalság sugárzását úgy érzem meg, látom meg ezeken az arcokon, ahogy azelőtt soha, bár mindig is a kamasz lányokat szerettem igazán. De most olyan ez a festéken is áttörő gyerekség, mint a szembe tűző lámpa. Míg az utca népe – még egy ilyen téli napon is, bebugyolálva vastag szövetekbe, azokon át is – büzik a testiségtől. Átitatja vastag télikabátjukat is, melyet hónapokig hordanak, anélkül, hogy tisztítanák – ennek a kislánynak a teste csak illatos lehet. Hálás vagyok, hogy találkoztam vele, ahogy átsietett egy keskeny utca torkolatán, egy ócska mozi előtt a sarkon, elmosódottan, többé fel nem ismerhetőn, nem is néztem utána – csak egy pillanati lélegzetet kaptam.

Március 12. Szerda

Látogatás Kaposváron.

Az úrhatnám polgár első húsz perce mintha megoldaná, amit Molière-ben nem tudtam megoldani. Aztán az előadás belefut egy stílusba: cirkusz, commedia dell'arte stb.

A színház, ahogy megérkezünk elébe: narancsszínű vakolata lerohadt, rondaságában fantasztikus épület; belül szemét, alagsor, csövek; minden más, mint Kecskeméten, ahol az aranyozások frissek, az épület bájos, a klub falát szépen fával burkolták.

Mi a legfontosabb? „Molière megoldása?” Az itteni fiatal rendezők szövetsége? (Megnézik és nyíltan megvitatják egymás produkcioit – mondják.) A különbség Ruszt és ezek között? (Ruszt érzelmes, ezek intellektuálisan kemények, mégis Ruszt a puritánabb.) Bozóky véleménye a fiatalokról? (Nem nyilatkozik, de néhány mondat mégis: nem kaptak olyan nevelést, mint mi, s felsorolja nagyszerű tanárait [én jóformán egyetlen tanáromra sem emlékszem, ez is mindig hontalanná tett nemzedékemben], majd négy szemközt, a fiatalokkal lezajlott beszélgetés után azt kérdi tőlem: „Te csak-

ugyan azt hiszed, hogy ezek megértették, miről beszélsz?” Én meg úgy érzem, igen, ezek végre megértik.) Bozóky arról beszélt, hogyan egyesül a klasszicizmus és a comedia dell'arte Molière-ben, én a komédia és a realizmus egyesüléséről és arról, hogy a világ maga a cirkusz, és azt kell szembeállítani egy festetlen világgal (ezt mondják, de éppen ezt mulasztotta el a rendező: fura, hogy ezek a fiatalok, akik folyton a „valósággra” hivatkoznak, mily könnyen esnek egy-egy „stílus” csapdájába) – egyszóval mind ugyanarról beszéltünk. De én úgy éreztem, hogy ezt a kérdést, amit már Major pedzett, de sose volt képes teljesen megválaszolni, nem teljesebben, mint most, a kaposváriak, ezt itt mégis tisztábban teszik fel, talán csak azért, mert az egészet már előre megrágtuk a számukra. Bozókyban a magyar keresztény értelmiség csöknyös beragadottságát érzem – amit már '56 előtt is éreztem benne; másrészt egy idegen nyelven, de meglepő készséget a gondolkodásra. Ez a nehézkes okosság: magyar. Vagy a légkör? A táncosnők (vidékiek) meztelen hasa a színpadon? Majd megjelenésük civilben a mocskos alagsori „klubban”? (Látom a mellüket. De azonnal eltaszít kihívóan át-szellemült tekintetük, amely szeretkezést ígér az első pillanatban már: a butaság, a karrierizmus és olcsó szajhaság e primitív vegyülete, amely éppen primitívségében talán még izgató is lehetne, ha nem osztaná rám a tekintélyes művész és a vén pali szerepét. Így kénytelen vagyok észre se venni őket. A nőekkel lehetetlen.) Vagy a fiatal színész, akit még növendék korából ismerek? Csehovi hangnemben, hosszan mesél ambícióiról, szomorú sorsáról és hitéről, külföldön élő férjéről, a szobáról, amelyben együtt lakik a primadonnával, gyerekéről, kételyeiről: abbahagyja-e a pályát? Én azon gondolkodom: tehetséges-e? (Bozóky szerint nagy tehetség, de rosszul használják, ebben a darabban mindenestre félrerendezték.) Félttem, mert önfeláldozóan tiszta arca és szerény kételyei könnyen tragédiába vihetik, holott ugyanebből még egy nagy színész is kinőhet: nincs benne semmi divatosan „szexi”, ilyenek a nagy orosz színésznők! Hálsának mondja magát, hogy „ember” vagyok, általában: sokan néznek rám úgy, olyan szemmel, sokan köszönik meg látogatásomat olyan szavakkal, kézszorítással, mintha valaki lennék. (És a túlfűtött légkör a sikeré, amit ez a szerep kelt bennem.)

A színház irodájában Almási Jutkával találkozom, akivel együtt jártam akadémiaira. Mosolyogtam, régi haverra: „Hogy élsz?”, kérdeztem tőle, de ő zavartan nézett, nem tudom, milyen emléket hagytam benne. Most Zách János felesége – amikor némi zavar után kikérdezem Rusztot, megtudom, hogy a kaposvári színház forradalmár igazgatója, Zsámbéki Gábor az ő gyerekek.

Március

Kora reggel a kecskeméti szállodában felébreszt a harangszó, a teherautók dübörgése a téren, kiabálás és lökhajtásos repülőgépek. Felébreszti Hendrikjét is. (Hogy ő is felébredt, zavar; hogy te felébredtél, annak örülsz.) A nagy harangszó látszólag teljesen oktalanul és rendszertelenül újra meg újra felkavarja az egészet – lehetetlen kiszámítani, miért kongatnak oly sokszor és miért épp akkor, amikor? A félrehúzott függöny mögött madarak keringenek, elülnek, majd a harangszó riadalmára felcsapnak újra. Egy tornyot látsz, és meghallod a vadgalambot is. Aztán a motorosok! De itt, a közelben, ahol te vagy, még arra is vigyázol, hogy a kezed csak halkan súrolja a papírt, amelyen tovább-továbbmozdul írás közben, hogy ne zavarja Hendrikjét. Ami mondanivalód volna, úgy akar fogalmazódni, hogy neki mondod – és egyszerre úgy érzed, éppen ez köt le a tehetetlenségben: Évának akartad mondani, most Hendrikjének, holott éppen olyasmiről szeretnél beszélni, ami nem nekik szól. Ők azok, akik az öregedés, a jelen rabságába zárnak. Mert kell valaki, aki vigyáz rád?

Tegnap a kocsiablakból milyen megnyugtató volt az az öreg temető! Milyen jó volt nézni és tudni: egy ilyen hely vár rád is! És ezt a szelíd, nagy érzést éppúgy titkolnod kellett Hendrikje előtt – jószívűségből –, mintha egy másik nőt kívántál volna meg. Holott ez az érzés nem volt ijesztő, nem volt szomorú sem, ellenkezőleg. Öreg temető volt, útjait, köveit is benőtte a fű. Aztán a színházban: egy statisztanő ruhakivágása a mellén: egy másik statisztanő – kóristalány – meglebbenő, rövidre vágott barna haja, aljas kis vágyak, mégse aljasak, mert nem akartak semmit, csak éppen egy kicsit zavartalanul odanézni. Vagyis a rabszolgáddá szeretted volna tenni őket, hogy ne kelljen se elvenni, se adni. De ez már megint több, mint a valóság, nem? A valóságban köptél rájuk. Általában nem törődsz senkivel és semmivel. Csak azzal, hogy ne legyen semmi sem több, mint amennyi – de annyi és az legyen. Mert akkor mindenütt, minden pillanatban rájöhetnél valamire. A statisztanő kerek kivágásában a két mell még csak nem is egészen valódi: ha levetné a melltartóját, minden megváltozna, a fene tudja, milyen lenne akkor. Emlékezni? A fehérvári utcák? Most szinte vágyódva gondolsz a befejezett könyvre, elvégre abban is van valami: mondatok. Ki törődik veled, hogy ez irodalom-e, ér-e valamit? Vannak.

Egy kisfiú és egy lehetetlen formájú kutya, amit a fiú „Aki”-nak hívott. Hendrikje hamar összebarátkozott velük. A kisfiú szelíd bizalommal nézett újra meg újra az arcunkba.

Mit is mondott, milyen fajta kutya? Szerintem valójában korcs volt, körvonaltalan, bozontos, elragadó kis állat, és nagyon ketten voltak, ő meg a kisfiú a sötét vidéki fásorban, egy padon, felszedett gázcsövek közt. Most örömmel gondolkodom rá, hogy nem-sokára bekopog a pincér a reggelivel, megindul az élet, Hendrikje felkel, megfürdik, bemegyek a próbára. Ismét tehetségtelen lehetek, rábízom az életre. Nem várok majd magamtól lehetlent. Milyen zaj van! Mennyi motor!

És most valahonnan még egy kíméletlen reggeli rádió is idehallatszik. De a tér fölött az ég már nem szürke, már kék – néhány világos felhő is tagolja. Tegnap este Hendrikje nem tudta, megbolondultam-e, féljen-e vagy örüljön kergeségemnek. Kicsit félt, mert tudta, hogy fizikai fájdalmaim vannak. A templom elüti a nyolcat. Félóra múlva hozza a reggelit a pincér, aki már órák óta él. Milyen csönd követi tollamat ezen a papíron! A vidéki terek – egyszerre többet is belátni az ablakból, határaikat, melyeken belül a fatörzsek függőlegesen sorakoznak, és a terek, az ágak vagy lombok alacsony mennyezete alatt húzódnak meg, mint egy-egy szoba, legfeljebb terem. Embeerek átmennek rajtuk, és a fák ott maradnak, nem vesznek tudomást a léptekről, a tér is ott marad néhány padjával, meg a madárszaros sakkasztalok az öregeknek. Egyszóval: tér; körülhatárolt; közvetlenül az ablak alatt is rálátok egyre, aztán be a fák alá is, érzem a bizonytalanságot, amellyel a törzsek pici, de különböző ferdesége dülöngélővé teszi a rácsot. És természetesen az ostoba Kossuth-szobor, amiről nemcsak vidéki gyerekkorom jut eszembe, de a kongresszus is meg a hazai és világpolitika elképesztő otrombasága. Azt hiszik, hogy ha felrobbantják a világot, áttörhetik ezt a vidéki jelentéktelenséget?

Április 3. Csütörtök

A kommunizmus Kádár Jánosban meglelte a maga Horthy Miklósát. Ennek a mindig meghatott (valami szembaja van?) és mindig túlzottan szerény vénembernek a kezéről már lepergett Nagy Imre megszáradt vére. Hacsak nem kezd hősködni, most már, bármi történjék, őt futni hagyják.

És annyit beszélnek, beszélnek és beszélnek!

A kongresszus kifordította az ország egész szennyesét. Az utolsó néhány hónap undorító volt. Kiderült, hogy mindenki mindenkit gyűlöl, és mindenki mindenkitől fél. Aztán nem történt, nem változott semmi. Mindent újra bevarrtak.

A gyerekek úgymint felnőnek, az öregek úgymint elhullanak.

Hendrikje tegnap fogadást kötött velem (igaz, csak 10 forintba), hogy egy éven belül Aczél hívatni fog, hogy megtárgyalja velem a magyar színészet ügyét. Hol lesz addigra Aczél? És hol leszek én? – gondolom. De ez mégis megtörténhet – és akkor mi a fenét mondanék neki? Mindenki annyit tud, amennyit akar. És nem mocskolom-e be magam, ha csak szóba állok velük?

Amikor Iván verseit olvasom: nem szégyen, hogy mindig csak gyalázom ezt a helyet, ahol élek? Amikor ilyen versek és ilyen emberek is élnek itt – és mindig is éltek?! Néha én is csak abban látom életem értelmét, hogy vigécként házalok itt Iván verseivel, Gyurka képeivel, Sarkadi *Simeon*jával és Füst Milánnal.

Mert ez érdekes: a *Hamletet* az ifjúság elfelejtette, nekik az az előadás csak történelem – de Henrik és Pártos Géza még mindig eleven bennük. Az már ők voltak, azóta se csináltak jobbat. Az idő e skatulyázása érdekes, ha megérjük.

Egyszóval: gondoldj neves és névtelen barátaidra, és ne légy beképzelt és igazságtalan.

Április 4. Péntek

Fejfájással, de jóindulatúan ébrednek.

Felhívom a lányomat: elégedett a dolgozatával; Ivánt, hogy beszámoljak az élményről, amit versei szereztek nekünk (ezekben a napokban akarja befejezni kötete összeállítását). Aztán eljátszom a *My Fair Ladyt*.

Otthon Hendrikje szépen felöltözve fogad.

Dürer. Korán lefekszem, korán elalszom.

Egy szerelmes nő – azt mondhatnám: filozófiai – tévedése: leélhatsz vele egy életet, feláldozhatod érte magad, csinálhatsz neki tucatnyi gyereket, viheted a holdfénybe sétálni, együtt fedezhetitek fel a rádiumot, végighemperegheted vele a poklot, végigszárnyalhatod a mennyet – utána nyomban azt kérdi: „Szeretsz?” – amikor te éppen azokon az élményeken, csúfságokon és szépségeken, szenvedéseken és apró örömkön tűnődnél, amit vele éltél át, a holdakon és hajnalokon, csömörökön és vitorlázásokon, vagyis a szerelmen.

Ilyenkor ez a kérdés ingerültté és gyanakvóvá is tesz: miért keresi ez a szerelmet? Talán ő nem is azt élte át, amit én?! Tehát nem boldog? Tehát nem szeret? És váddal: Szentimentális liba! És ismét gyanúval: Hazudik? Számító? Mászt szeret?

Holott talán csak valóban filozófiáról van szó: valami eszmei szerelmet keres, valami „lényegét”, és közben nem veszi észre, hogy éppen az a szerelem, amit átél, akár tetszik neki, akár nem. Így múlik el az élete, miközben az életre vár.

Így keressük Istent, a boldogságot, a művészetet vagy a szabadságot, így születik Walt Disney, Amerika és a Szovjetunió, a föld szennyei, így lázadnak Amerika és a Szovjetunió ellen a szabadsághősök, akiket lepuskáznak.

Ne hagyj, hogy a nők lyukat beszéljenek a hasadba, mert még a végén elhiszed, hogy ők tudnak szeretni és nem te! Vállald, hogy te is látod, ami van, hogy ebben áll

egész idealizmusod és hited. Süssék meg a költészetüket! Katonazenéjüket és tangóikat, díszfelvonulásaikat és freskóikat és elnökségeiket.

Zsigereimben érzem, hogy a XI. kongresszus, a „30 év” és az április 4., a pufogó frázisok és a pufogó katonacsizmák, hogy ez a szembajos, szegény vénember, ezek a dagadt gyomrúak, civilben és katonaruhában – hogy ez a sok lógás, ablakon kiszórt pénz és közben a „vonal” bizonytalansága, fúvás és lelkendezés, hogy az utóbbi néhány hónap (és május 1. még hátravan!) –, zsigereimben érzem, hogy kimerítette mindez ezt a nemzetet, kisvárosait és nagyvárosait egyaránt. Már hányingerem van ettől a szeceszsiós, „modern” magyarkodástól, a megszállók édeskés hülyeségétől.

Ámbár – és talán ez a szerencsénk – mind érezzük, hogy ennél csak egy lenne rosszabb: ha valóban forradalmat akarnának velünk csináltatni! Az volna aztán a csinadratta! Véggkimerülésig!

Naplómat mostani állapotában is fel kellene dolgozni, szétmetélni egy kiadandó, kiadható és egy átdolgozandó részre. Akkor maradna ez a két dolog + a teljes példány az utókorra.

Néhány elképzelés a *Berenice*-ről. Az O’Neillről nem álmodozom, csak a szöveget tanulom. De azon elmélázok, hogyan hat rám a szerep. (Pl.: hogyan érthetné meg Hendrikje, hogy én tőle is félek, mint minden nőtől?! Nem úgy félek, de félek. Agresszióim fő oka ez a félelem. Azt követelném tőle: légy jó hozzám, vigasztalj, gyógyíts, én egy beteg zseni vagyok! Kikérem magamnak, hogy férfisorsra kényszeríts! Tessék megbocsátani, hogy tönkreteszem az életem! Tudom, hogy nem teszem tönkre, de tessék azt is tudomásul venni, hogy bizonyos értelemben igenis tönkreteszem! Mint ti is az enyémet. Általában: tessék nekem végre megokosodni, itt az ideje!)

Aztán: Szentkuthy talán az egyetlen író ma, akit nem győzött le a bűntudat, akit nem hagy el harcos intelligenciája. Ezért üdítő még unalmas és túlcifrázott késői könyveiben is. De talán ezért hiányzik is belőle valami? (Hogy néha még G. B. Shaw-t is eszünkbe juttatja – Isten bocsássa meg?!) Grafomániájával olyan, mint egy ketrecbe zárt vadállat, maga sem érti, mi van vele, hisz mindent tud, hát miért, honnan e ketrec? Miből jön létre ez az egyhangúság? Ha kívárna valamit – egyszer egy mondatot, amíg megérkezik a távolból, és nem ragadná meg a legközelebbit –, a várakozás közben talán lezuhanna?!

Aztán: milyen levelet írok majd Hendrikjének Kecskemétről. Aztán: hogyan szervezzem meg naplóm gépelését?

Ez a mai éjszaka is meleg. Két ablak van nyitva, a függönyök időnként megmozdulnak, és egy-egy mozdulás után kis idővel az arcomat eléri valami friss, de seggem alatt forró a lepedő.

Újra el kell olvasnom és Ruszttal is el kell olvastatnom Vekerdy darabját.

Egyszóval: „még mindig tervelek”. Meg kellene csinálnom végre mindent! Egyszóval: még legalább tíz év, minimum tíz, másképp legyőztek. Most kell megtalálnom a hangom!

De szeretem ezt a hajnalt! Ezt a friss szelet, ahogy mozgatja a függönyöket, és minduntalan hozzám ér. Mellettem egy fehér, virágmintás vázában csokor, amit Hendrikje tett ide. Egy madár is csipogni kezd. Aztán egy galamb dudál. Aztán egy másik madár: csaknem károg, de a hangja után mégis kicsinek képelem. Tanulom a szerepemet, közben újra meg újra a tiszta érintés az arcomon. A függönyök hangtalan lebbenése, mozgása most cseppet sem ijesztő – ez a reggeli, tavaszi szél. Egy nő lépked lenn a

mélyben – a magas sarkú női cipők hangja pótolja az utca zajában azt, amit valamikor a katonacsizma és sarkantyú jelentett, a keménységet. Távolban már a villamosok. A csapkodó függöny mögött kilátok a halvány égre, a tetőkre. Mind több a galamb, mind több a madár, mind elevenebb a szél, mind sűrűbb az utcazaj, crescendo ez, felkeltem Hendrikjét, hogy hallgassa velem, ez a tavasz!

A délelőtti próba még döcög. Muskáttal és Farádyval ebédek egy lakótelep közepén egy csaknem üres, hatalmas étteremben. Szállodaszobámra naponta 190 forintot ráfizetek, hogy fürdőszobám is legyen és kissé több terem. Délután felmegyek Ruszt lakására.

Április 16. Szerda

Lesétáltunk az állomásig a vidéki utcákon. Egy ligetben egyforma, csúnya mellszobrok állnak sorban: nagy fejű, derék polgárok, mögöttük a múzeum homlokzata.

Ha egymás mellett sétálunk, Hendrikje úgy beleillik a karomba, ahogy az elő van írva. És így sétáltunk, diák, diáklány. (Egy hozzánk hasonló kamaszpár búcsúzott egy kapu alatt.) Tiszta, igaz érzelmek. Hosszan és lassan lehetett sétálni.

Április 17. Csütörtök

Hendrikjével a langyos Szent István parkban sétáltunk, üldögéltünk. Átöleli a nyakam; látom nyakát és kicsi fülét, mert haját simán hátrafésülte; fiúsan, parasztosan; jóság, kedvesség – nőiesség megejtő varázsa e nyakban, e fülben, ebben az érintésben.

Bármilyen irányba fordítottuk arcunkat, mindenütt új és másfajta illatok vártak. Ma felnéztem: a lombok mögött az ég a csillagokkal.

A Szent István parkból Hendrikje már elűzte a múltamat. Talán ugyanezen a padon vártam egy este, órákon át hasztalan Somogyi Jucira, hogy csak egy pillanatra láthassam, mielőtt belép a házuk kapuján; de ma este nem órá gondoltam. Nem gondoltam Évára sem, bár Ivánnal sokszor sétáltunk erre hármásban. Hendrikjével ültem itt, a megszólalás határán. Mindig csak a határán. Emlékeimtől megfosztottam magam, és ettől remegő bizonytalanságba kerültem. Az ifjúság önfeledtsége már nem az enyém – már tudom, hogy most jó nekem, hogy élek, már nem vagyok önfeledten csak izom, lábam már nem fűrge, mint a fiúké, lányoké és kutyáké.

Hogy az önfeledtség elhagyott, látszólag csak egy kiút marad: a fájdalomé. Én most mégis azt éreztem, hogy jó élni. De bárhol kerestem szót vagy képet tudatomban, hogy ezt a jót meghatározzam, csak a múltat, csak a fájdalmat találtam, azt meg rögtön elvettem. Tehetségem legnagyobb feladatát éltem át: dalt kellene költeni, helyből felszállni, a múlt landoló pályája nélkül, ismeretlen irányba; és íme, ettől a lehetőségtől csaknem kapálózni kezdtem, hirtelen szórakozni, felejtetni szerettem volna, menekülni.

Járom a tájakat, a magyar tájakat. Az árok mentén földművesek ülnek, csoportban férfiak és nők. Az úton fény és árnyék, mert ezeket a kanyargó utakat még fák kísérik. Messziről, de csak messziről vihar kerülgeti autónkat, az égen sötét felhők, a fákon, a réteken vagy háztetőkön felvicsorgó, éles fények – de a színek, a kék és zöld is éles, mint amilyen ízes a növények (lucerna?) szaga, ahogy becsap a nyitott ablakon. Mert a szél helyenként, időnként, ahogy haladunk, hol itt, hol ott elér, ha az eső nem is. A táj egy-egy darabján, miközben átszaladunk rajta, dobálják magukat a fák, és a távolban porfelhők szállnak.

Biciklis lányok – néha csak kislányok – tapossák a pedált, arcuk eltorzul a csaknem tehetetlen erőlködéstől: széllel szemben kell hazajutniok, mielőtt még a vihar itt terem.

Vidéken élek, vidéken töltöm majd a nyarat is, ilyen utakon. De majd letérünk a földutakra is, kiszállunk, gyorsuló léptekkel leereszkedünk az árokba, felkapaszkodunk a túlsó parton, bokrokat fogok látni közről, levelükön a porszemeket. Gyerekkorom.

Hendrikje a bicikliző parasztlány. Diáklány, vidéki diáklány.

Nézem a tévéernyőn vigyorgó önmagam, és az elutasításban szabadító korszerűtlenséget érzek: nem erre vágytam mindig? Festőim itt a polcokon, erotikus álmodozásaim, írásról, színházról szövögetett terveim, a barátság arca: mi más mindez, mint korszerűtlen?

Illés Endre sajnos nem adhatja ki a *Berenice*-t. Tudtam, hogy így lesz. De majd szégyellni fogjátok magatokat!

Október 22. Szerda

Jimmy már három hónap, de nem akar szobatiszta lenni. Minden reggel félálomban felöltözöm, mosdatlanul, csipásan, félig vakon lesétálok vele (Pesten az Újpesti rakpartra, Kecskeméten a csúf lakótelep „parkírozott” környékére), és drukkolok, hogy pisiljen, kakáljon, jól érezze magát. Nem sokra megyek vele: bepisil, majd nyüszítve menekül előlem, de újra bepisil. Voltak napok, amikor úgy éreztem, nem tudok megbirkózni ezzel a feladattal, el kellene ajándékoznunk. De ma már mintha betört volna az életünkbe, kezd szokásunkká válni. Ettől még minden reggel nehéz felkelni. Újra meg újra figyelmeztetem magam, hogy ezek a reggeli séták „egészségesek”, de közben már valóban figyelni kezdem a kutyát is, már jelen vagyok, amikor találkozik a buldoggal, amellyel tegnap is találkozott, amikor köszönök az utcaseprőnek, aki eddig mindennap megsimogatta, de ma csak éppen visszaköszön – vajon mi baja lehet? Jimmyre rá se pillant.

Ha a parketten tócsát találunk, és nem tudjuk eldönteni, hogy Jimmy pisilt-e oda – tehát büntetést érdemel – vagy csak az ivóvíz dőlt ki, akkor Hendrikje beledugja az ujját, és megkóstolja. Ilyet én sose tennék. Ez jellemző rám, de rá is.

Az ember mégiscsak eldöntheti, melyik önmaga pártjára álljon.

Ma reggel kutyasétáltatás közben a Szent István parkban elém áll egy fiatalasszony (gyereke kiköszön a kocsiból), kezében a *Tollal* egy példánya, és miközben dedikálom a könyvet, azt mondja: – Ha legközelebb meg akar újulni, gondoljon ránk, miskolciakra is.

Alakom, ahogy ott vezetem a fehér bokszert a piros pórázon... Szeretnek? Már megszerettek? Iván egyszer azt mondta, hogy szeretni sose fognak, legfeljebb eltűnni. Vekerdy azt mondta: – Amikor a nyilatkozatodat olvastam, azonnal éreztem, hogy sokan nem örülnek ugyan, hogy kimondod, amit ők nem mernek kimondani, de ugyanakkor meg is utálnak érte.

Hendrikje véleményében nagyon bízom, még akkor is, amikor féltékenység vagy más indulat vezet.

Megmutatja magát meztelenül: – Még mindig tetszem?

Lefogyott, a teste ismét fiús, hihetetlenül fiatal. Mint egy ág, egy venyige, vagy hogy mondják.

Újra kezdhünk visszaszokni Pestre, illetve a lakásunkba. Ehhez az íróasztalhoz, amelynél most ismét írok.

Estefelé Nagymamánál és lányomnál a Harcsa utcában. A szűk kis lakásban a két fehér kutya, apa és fia, Johnny és Jimmy nyughatatlanul hempereg, játszik. Nagymama szórakozottan ül és néz. Lányom néha nevet. Elmerülten figyeljük a két kutyát.

Mire hazamegyek, Hendrikje ismét átrendezte a lakást. Fehér szőrkerevetemet, amelyen alszom, átköltöztette a sarokszobába, most csak egy függöny választ el tőle.

Október 23. Csütörtök

Ez az a szoba, amelyben anyám annyit jajgatott, amikor halála előtt egy héttel hazaköltöztettük – azt hittük, talán gyógyulni. (Ezt nem mondom Hendrikjének.)

Különben is jól vagyok. Matisse-rajzok. Jimmyvel sétálok a Duna-parton, üldögélek a lépcsőn, más kutyatulajdonos néikkel és bácsikkal barátkozom.

November 19. Szerda

Még mindig az *Iszony*. Mellette a *Merszi...* szellemeskedése a legnagyobb ügyetlenség: frappáns, jó mondatok, fordulatok. (Az én utolsó könyvem sem jobb.) Nehézkesebbnek kell lenni.

Ennek a nőnek a hidegsége valahogy rokon Leverkühn hidegségével – holott egyiké az ördög, a másiké Isten ajándéka. De amikor a másik szobából idehallom Hendrikje köhögését: megérint a szeretet, ahogy egy kutyát is megérinthet, automatikusan. És a harmadik út, el a testtől, a harmadik hideg: De Sade?

A fasiszták büzlő mézárszéket csináltak a világból, a nehezen eltakarítható dögök szemétdombját: elásni, elégetni, savval-mésszel szétmaratni. A rothadás az élet talaja, az élet kimoshatatlan bűze, hogy lehet eltakarítani, hogy friss levegőhöz jussunk? – ez a szellem nélküli világ! – fojtogató. Az élet, a tenyészet nem kedves. Nem akarok tudni róla, hogy hazám van.

A fiatal lányok az utcán elképesztően bambák és szomorúak. Megkívánni sem lehet őket, nemhogy álmodozni vagy a szemükbe nézni.

Apámra is legerősebben így: egy szag. És a lányom szaga is. Hendrikje jó szagú. Testének szépsége elfeledteti velem, hogy mi a test. És a nagy csöcsű, nagy seggű nők képei?

November 22. Szombat

Régel a háztetőkön, az autók üvegén már valami fehérség – bár a járda még fekete – és a levegőben téli szag. Ettől abba az állapotba kerültem, amelyben emlék és tervezgetés váltogatja egymást. Szobám is kedvesebb, gyerekesebb így, hogy az ablakon a hó homálya dereng be és a hó fénye. Mintha csak ki kéne lépni és már megtalálnám Ferkót, a régi Gyurkát – mit? Valami szorongó, meghatott örömet. Jó arra gondolni, hogy Hendrikjének édes kis segge van, bármikor megsimogatható, és jó azt képzelni, hogy nevetve ébred majd. Holnap meg a fűtött kocsiban kirándulni mehetnénk, kiszállni a havas fák alatt, néhány percig dideregni, ha nem futkározunk, az inkább a tagjainkon múlik, nem a kedvünkön. „Grófkisasszony” – ez a szó valamikor jelentett valamit. Hendrikjében van grófi vér is, meg parasztvér is, meg zsidó vér is, erdélyi vérek is. Rangot-romantikát ad néki.

De talán délutáni álmomban történt velem valami. Egyszerre fájni kezdett a szívem. Miért? Mert a Madách Kamara ócska kis öltözőjében most Timár Béla az úr. Nem találtam itt otthonra.

November 23. Vasárnap

Körbejártuk a Balatont. A vízen sűrű, kemény tajték, amely nem foszlik szét. Jimmy hátul aludt. Hendrikje rosszul érezte magát, át kellett vennem a kormányt.

Este a tévében kívánságműsor, Neményi Lili is előad. Ilyenek voltak a színésznők. A múlt megkopott. A jövő nem érdemli meg, hogy rá szavazzunk.

Szép és örömteli ölelésünk után Hendrikje odaadó. Én meg visszatérek a világomba. Nagyon megszerettem Hendrikjét. Az vagyok még, aki vagyok? Vagy éppen most vagyok az?

November 27. Csütörtök

Balázs Samu lép hozzám a rádiófolyosón, hogy üdvözljön. A jelenet csaknem ünnepléses, fel kell állnom a mély fotelból. Száját mozgatva töpreng, aztán halkán, bizalmasan, csaknem összeesküvő módjára, jelezve, hogy külön állunk a körülöttünk röhögő szakmámtól, azt mondja: – Őszintén sajnálom, hogy már nem vagyunk ugyanabban a városban színeszek. Tragikus lépés volt, de nagyon bátor. – És megrázza a kezem.

Különben már ő is azok közé tartozik (mint Kiss Feri), akiknek az ügyelő ujjal mutatja, hol a végszó, akiket gyengéden a hátukra fektetett tenyérrel nyomnak közelebb a mikrofonhoz, tehát a vének közé, akikről nem tudni pontosan, hogy már szenilisek-e vagy csak süketek, vagy éppen már nincs kedvük odafigyelni a földi hívságokra.

Erdély. Az első rész igazán jó. Aztán csak néhány zseniális részlet. A magyar problematika: házasság és haza. Mégis kell belőle időnként fogsasztanom.

Tandori Dezső

IFJ. BUFFENBACH-RYBENKO

„Élő halottak se pénzen, se tehetségen” – áthúzva mellette: „tehetésen”, hát nem tudom – „nem lehetünk”. Így Gerstey. Nem tudom, mondom, miért ilyen furcsa vonzattal fogalmazott; igaz, levelében-beszámolójában ez a passzus eleve töredék.

Magammal vittem a minap Bécsbe egy félfüzetnyi feljegyzésem, Gerstey (Gráf Jancsi, Gerstey-Gráf, ahogy mind többször nevezem őt magamban) „maga” így nem jött, nem mertem volna kockáztatni az eredeti kéziratok elvesztését (meglétét; ez is furcsa). Fogalmazni – *maga* ez furcsa dolog, következtethetne most valaki.

„Nincs bűz stb.”, írta még Gerstey az „élőhalottas” feljegyzés alá, lefelé mutató nyíllal. Szép vékony fekete tollal írt.

Valahogy erről az egészről nekem ez jutott az eszembe: egy régi, végül kidolgozatlanul maradt „keleties” (koanszerű) vicc, hogy szintén vékony fekete tollal készült próbálkozásom:

Kiirtottam, ahogy.
Nincs többé az „ami”.
Ahogy kiirtottam,
Lettem az az, „ami”.

Vagyis hát, ha jól érzek rá, Gerstey sem akart mást mondani: *élő halott* (de ez gyakorlatilag behelyettesíthető valami hasonló jellegű állapotmeghatározással, gondolom én; például, hogy „abszolút”, „világon kívüli”, „rádőbbszentő” stb.) *nem lehetsz külsőleges eszközök segítségével.*

Bécsben aztán édes semmit nem foglalkoztam sem saját feljegyzéseimmel, sem Gráf Jancsi – pár kimásolt – szövegtöredékével. Újra: vicc, hogy – ha úgy akarjuk – magam is a leginkább *élő halott* voltam, vagy, ha tréfálkozni akarnék, a *leginkább élő* halott.

Ugye, nehéz dolog az írásos fogalmazás, jobb az élő szó, vagy, hallom a gúnyolódást, az élőhalott szó. Ha egybe-, ha különírva, netán – és erről megint az a vízjel úszik át az egészen, mint hunyt szemnek azok a bizonyos ábrák, buborékok – egybemondva, különmondva, nekem hirtelen élővé lett, hogy Gerstey-Gráf Jancsi most már lassan úgy tényleg jó ideje halott. Mivel még most se tudom (nem kérdeztem meg sógor-nőjétől, Gráf Ivánnétól, sem újabb „anyagért” nem látogattam el hozzájuk), hogyan halt meg, vagyis hogy miként vetett véget életének (62 évesen, ha jól mondom, közel 62 évesen), van az egészben valami kísérteties: konkrétan érzem át valódi halottságát, feljegyzései szerint viszont eközben halálos komolyan játszom „a kottát”, tessék, ha Gráf Jancsi azt óhajta, töprengjek az ő élő halottságáról, hát töprengök, sőt, több. Vízjel! (Remélem, nem vízbe fojtotta magát. Bár ez aztán végleg furcsa megjegyzés.)

*

Jól belekeveredtem, én, Tandori Dezső (Gráf megszólítása szerint is gyakran „Tédé”), és akkor miért ne. A múltkor (*A trubedli* című írás lapjain) kivívtam a nem mindenben indokolatlan megállapítást: „...azért Ottlik vízjele (!) benne van ebben itt nálad”. Hát jó, miért ne lenne, sőt. Mi több, a vízjel *átlopakodott* hozzám (a fentebbiekbe, ugye). Lényeg az, hogy jól belekeveredtem. Lássuk először mégis Bécsét.

Mondom valakinek a minap: „El van *az* intézve, azzal, hogy nincs hogyan *oda*.” Értsd: Bécs, Párizs, London, akármi hely lehetetlenné vált számomra (vagy hát nagyon is, túlságosan is „lehető”, mert csak lehunyom a szemem, aztán máris ott vagyok, ahol akarok, ezeken a helyeken, elindulok... és közben itthon ücsörgök, vagy csak a kocsmába villamosozom el borért, írom ezt), lehetetlenné vált, elméleti kérdéssé, hogy „ott legyen” bárhol, idegenben, mert *teljességgel kizárt*, hogy *bármilyen közlekedési eszközzel* oda eljussak. Vonat: evidensen abszurdum, hogy kitaxizsam stb. a pályaudvarra, abszurdum a pályaudvar, a szerelvény – hogy én annak egy fülkéjébe beülök, betegesen olyasmint kezdek csinálni, amit különben nem tennék: rövidital, cigaretta, hogy kibírjam az alig háromórányi utat –, aztán így tovább, „Bécs” (Graz, Linz etc.). Ám, mondom valakinek a minap, tovább: a repülőgép aztán ennyire se jön számításba. És kezdtem volna sorolni; a kötelező szertartások: várás a reptéren, „besorolás”, várás érkezéskor, bemetrózás stb. a városba, hol épp hogyan, föld alatt, felett... mire csaknem elájultam, az illető, mélyen érteni látszó, nálam fiatalabb jó barátom, azt mondja: „Nem szeretsz repülni?”

Ehhez nem fűzök semmit. Legyen a legjobban értelmezve, akkor már mégis.

Ellenben arra jöttem rá, miután ezeket a „kérdéseimet” már, érzésem szerint, csaknem betegesen sokat taglaltam mindenkivel, hogy ingerültségem „vízjele” csak foko-

zódhatna, ha kifogásba ütköznék, igen, ha valaki a „másik lehetőséget” kezdené védeni, netán relativizálná állapotom véglegességét, döntésnek tekintené, olyasminek, ami „pénzen és tehetésen” múlik... hagyjuk, hagyom. Hagytam az önmagyarázó kísérleteket, és – több mint féléves habozás után – nekifogtam most már tényleg ennek. Ifjabb Buffenbach-Rybenko (Gerstey néha „Ribenkó”-nak írja a nevet, ez nyilvánvaló tévedés; szerepe nincs) és Gerstey-Gráf Jancsi történetének. Azaz bocsánat, itt nem szabad „Jancsi”-t írnom. Szóval hát előkotortam a Bécsben készített, többször is hiábavalóan oda hurcolt matériát (elég sokszor voltam Bécsben mostanság, a nagy író, Heimto von Doderer „lépcsőjénél” – Strudlhofstiege – laktam; Ottlik 1965-ben ismerte meg Doderert, egy bécsi irodalmi konferencián, rajongva beszélt aztán a nála közel tizenkét évvel idősebb, nagy íróról, tényleg egymáshoz illettek, de ez nem tartozik ide; Doderer 1966-ban halott volt; magam a 80-as évek végén lefordítottam a „lépcső-regényt”, meg is jelent azóta, majd 1989 nyarán, már tudva róla, mi az, hogy „Strudlhofstiege”, életemben először, 50 éves múltam, kijutottam én is Bécsbe; Ottliknak, éjszakai telefonok során, meséltem róla ezt-azt, s ő, Ottlik, 1990-ben, épp tíz éve, „úgy halt meg”, hogy tudhatta – ha érdekelte még, és biztos érdekelte, miért ne –, nagy barátjának egyik műve az ő egyik ifjabb, bár jócskán öregedő barátja által, ez volnék én, átfordul magyarra), igen, elővettem a hurcolászott feljegyzéseket, s ahogy Totyi verebem, utolsó élő madaram, nagy, tehetéssel, pénzzel meg nem vásárolható, örült „kapcsolatom” (kapcsolatszemélyem, barátom, földöntúlim-innenim) a karomon ül, írni kezdtem, írok, itt tartok.

*

„Jobb, ha *mélysegesen nem értek egyet veledet* mond, és ért, nagyon is ért, jobb, mint ha tisztel, érteni próbál. Mire jutok azzal”, olvasom Gerstey-Gráf további feljegyzéseinek egyikét. Nem volt könnyű lélek a János, hát azzal nem lehetne megvádolni holttában sem.

Vagy: „Jobb volt, ahogy... (érdektelen, TD., miféle helyet említ, ott)... balfácánnak néztek a menők. Tudhatták magukról, hányszor *ráverték* (ráfáztak stb. TD) már ők is, másra (más srófra pl. TD) járt az agyuk, hülyének néztek, de elfogadták, tudták, honnét, miért vagyok ilyen. Megvan a rendszerem. Ifj. B.-R. (Buffenbach-Rybenko, sokszor »Ribkó«-nak is említi Gerstey, helyesen, illetve tényszerűen) dolgában semmiféle rendszerem nem alakult ki, de erről másutt.” Erről a *másuttról* akarok írni. El is kezdem. (Annak leszögezésével, még egyszer, hogy az „oda” – az út – lehetetlensége révén lehetetlenné tettem azt is, hogy „ott”, vagyis hogy ott *legyek* bárhol másutt, mint „itt”, ahol persze – Budapesten – szintén halálosan csak vonszolom magam. Utoljára állítom, nem pénzen, nem tehetésen vettem ezt az állapotomat, és semmiféle rossz lelkiismeret „büntetésének” sem tekintem. Van. És ez a legtöbb, ami lehet. A legtöbb, ami csak lehet, ez: valami „csak” úgy van. Így van.

Jó, leugrom borért. Totyit keserves lesz visszazárni a kalitkába. Nem fog menni. Rácsukom „szobája” ajtaját. Aztán rohanok vissza.

Ma kellett nekiülni ennek. Alig várom, hogy a történetet elmondjam. „Történetet”? Gerstey maga sem dolgozta ki, lásd fogalma sem volt, miféle „rendszer” volt ez, furcsa és elég rémes kapcsolata ifjabb Buffenbach-Rybenko Szvetlárral.

*

„Adom a szokásos osztálynévsort.” Ez Gertsey. Parányi magyarázat: mivel itt egy *korábbi* feljegyzéséről van szó (Gersteyéről), Olvasóm logikai hibát sejtethet; főleg, hogy a múltkor kissé túlfontoskodva, szerencsétlenül utaltam „korábbi dolgokra”; itt, mintha

Gerstey-Gráf János kidolgozatlan-hagyása (igen! önmagáé is) hatna rám, belemászom megint valamibe. De: Gráf Jancsi (mindig elfelejtem – tudom-e egyáltalán? –, mi lett aztán a foglalkozása?) mostanság (ha éhen akarna halni például) nyugodtan lehetne konceptuális művész, installátor: amilyen osztálynévsorai vannak! Ő találta ki ezeket? Miért variálta volna ennyire a – halálával tényleg Végső Soron – már (számára) ártatlan, értelmetlen tárgyat? Tehát ha igazságos akarok lenni, egy hagyaték jó (tűrhető) kezelője, muszáj Gerstey osztálynévsorait idéznem. Itt most arról volt szó, hogy a Mélymajor alsó (általános, elemi) osztálynévsorát is megküldte egyszer, innen a sváb-hegyi iskolába, majd a „Mező” mellé (felső általános, gimnázium) többen „mentek” aztán, a „Dombról” is jöttek (a dombiak – ez külön kifejezés volt, jelölés, „az 5 dombi”), igyekszem legalább én rejtjeles lenni, úgyis erősen érthető, mely helyekről van szó...

Hagyjuk a fenébe, nem keresem meg a mondat elejét.

Szar, ha egy kilencéves srácot az anyja révén úgy kurvázhatnak, hogy nem tud védekezni.

Kellemetlen, ha valaki már ebben az életkorában 160 centi, és ezért valakit (egy Töttely Tamás nevűt) félig agyonver.

Gerstey János volt a 160 centiméteres illető. („Úgy képzeljen el, kedves TD, hogy egy százkilencvennégyes *szekrény* vagyok; azokban a korai időkben inkább langalétának neveztek, gyötrelmesen élveztem magasságom megannyi előnyét, hátrányát stb.”)

Buffenbach-Rybenko Szvetlár anyját Szvetlana Rybenkónak hívták, írja Gerstey-Gráf, „legjobb tudomásom szerint így volt”, teszi hozzá. Hm.

De – brrr! brr megint – tartsunk sort.

*

„Nem volt akkoriban még ennyire *élesen*, kedves TD, de kinek mondom ezt, hogy anyja neve stb.” – így Gerstey, idézetek innen végig tőle –, „mégis, előjött a dolog, bár másutt akarom kezdeni, mindegy. Tulajképp” – Gerstey rövidítése – „erre nem *visszatérek*, hanem ezt *elmondom* még. Ennek ellenére, ahogy a nálam több mint másfél fejjel alacsonyabb, elálló fülű... később, mikor rockzenész lett, rockzenészféle, és váratlanul felbukkant R. szigetén, ahol egy csoport idegenvezetője voltam, aztán – Rybko! Rybko! lelkes felkiáltásokra – beült helyettem, igen, koca klimpírozó aranyfiú helyett a zongorához, hosszú haja volt már, ez jót tett a fülnek... ennek ellenére, mondom, mikor egy kilenc éves srác” (Gerstey különbe írja a kilencévest) „megkapja, talán először kapja meg... mondom, az egész még nincs elmesélve, hogy... megkapja, hogy *anyja neve Ribi, Ribi a muterja, buff!*, hát nem tudom, kommentáljam-e. Nem vitás, ahogy – az osztálynévsorban látni fogja – Töttely Tamást *unfairül* támadtam *vissza* a klozeton, ahol megverekedtünk, Töttely volt a ribizés elindítója, ribizli stb., minden volt, *anyád ribizlit szedett, mi?*, és a többi, függetlenül attól, amennyi köze ehhez az egésznek Buffenbach Károly feleségéhez, Szvetlana Rybenkóhoz aztán volt vagy sem... de ne rohanjak előre, nem vitás: ahogy a jó 150 centis Töttely az első balhorgot bevitte, fura, behozta nekem, fura, egy idegenről beszélek, mikor magamról írom ezt, nem vitás, *unfair* volt, hogy – közben nála jó hét-nyolc kilóval nehezebb testtel egyszerűen rázuhantam; nem vágódott rögtön hanyatt, gondosan, már teljes fölénységben” (így Gerstey János) „a vécékagylóba nyomtam a fejét, tarkóval hátra, aztán megfordítottam a testet, így, holttest is lehetett volna, felrepedt a fejbőre, lehetett volna bármi, arccal lefelé, és *volt* olyan közönségem, hogy *Töttely – töltsd teli!*, maga Töttely volt az egyik legnagyobb viccmester, a »Hasburgony-Abszurdum«, »Habsburgum-Abszurdum«, meg más abszolút-tréfákkal, és ahogy a feje, talán már ájultan, a klozetban volt, elkezdtem a lába közt rug-

dosni, nem is az, hogy tökön, Töttelyt, hanem... nem tudom, egy *vágatban*, egy elágazásnál. Akkor lefogtak”. – Jaj. Folytatás: „Igaz, Töttely folyékony patkánymérget fecskendezett aztán Buffenbach-Rybenko almájába.” – Semmi kommentár. – „És engem”, folytatja Gerstey, „feljelentett, hogy az úttörőnyakkendőmben – elsők között kaptam meg a piros nyakkendőt – verem a farkam. Töttelyt végül kicsapták. Még egyszer találkoztunk vele. Feltehetően ő verte össze később a K. D. utca sarkán egyszer alkonyatkor az apámat. De apám és Buffenbach-Rybenko Szvetlár kapcsolatáról kell majd még szólnom előbb. A Töttely-szál elkötöttnek, semmibe veszőnek tekinthető – brr, milyen kifejezések”, írja Gerstey. (A továbbiakban tényleg nem fűzöm hozzá, hogy mindezt ő írja, lásd idézőjelek.)

*

Megkönnyebbülten húzom meg borom, mellyel úgy jöttem haza, hogy jó (nem kifejezés), hogy Totyi vár (egye meg a fene a stílust), és jó, hogy feljegyzéseim várnak, külön feljegyzések már ennek a megírásához itt, be is másolom, ami van, Totyit (terrorista) terrorral, leterrorizálva kellett szobájába zárnom: abszurdum-hasburgony, mind-egy, más nem is volna már elképzelhető (élet), mint hogy vár, bármi tolakodón, na, jó, meg elsősorban ennie, innia kell, táplálkoznia, na, nem lóghatja el rajtam, égi-földi-szerelem jeligére, az egész napját.

Ide fogom másolni, amit az előszobában (vessen, ha befejezetlen maradt a mondat) felvéstem még. Mentem a B. útra, le a másik B. útra, nézegettem, míg a kocsmányításra vártam, milyen kellemes kis nagyvárosi világ alakult arrafelé, *Hubblud Sex Söröző*, *Pubi Pub*, informatika, Bank Kommerz (Scandinavian?), és virágot árulnak a sarkon. *Kis Mormota Utah* (!! vendéglő. Hajnal volt, ünnepnap, fél nyolc múlt, csend. Müller Gerda néven egy hölgy (?) sportboltot nyitott. Ehhez képest kellene (de nem kell! csak az eseményekről lesz szó) egy olyan világot elképzelni, amikor – ahogy nálunk mondták – egy Sztalinjóska nevű postarabló uralkodott a fél világon, a másik fél világ asszisztálása mellett, mert, így Gerstey apja, „Cz. úr”, azaz „Ch. úr” inkább, aki még „a legnormálisabb volt az aberráltak (hm) közt, nem jöhetett fel Görögország felől, hogy álljt parancsoljon a szovjeteknek”, na nem, az igazi cselekményes próza egyik áldása – túl azon, hogy ha cselekményes, ha nem, vár téged itthon, ha már nekiveselkedtél –, hogy nem kell korokat elképzelni, elég, ami összeremesedett. Igen, össze és rémesedett. Így van feleségemmel ez a hajdani szavunk: „Te bányakrémes”. Kivételesen nem Gerstey-idézet.

Persze annyi történelemmel *tartozom*, hogy Buffenbach Károly német hadiszökevény volt, ráadásul alezredesi rangban. Szvetlána Rybenkót, akinek a neve oly nagy szerepet játszik itt most, Ukrajnában ismerte meg, ha Gerstey jól írta – s ha én jól értettem –, fiuk született, ismét az előbbi feltételekkel mondom: Buffenbach-Rybenko Vilmos. A Szvetlár: fejlemény.

*

(Ez a „Vilmos” egy másik novellámból üldöz engem most már, csudába is. Eleinte azt hittem, Gerstey-Gráf csak hülyéskedik velem. Persze nem az most, hogy mivel meghalt... és az se, hogy mit segíthettem volna... De nem hülyéskedett, az biztos.)

Hát mondom, a történelmet nem ússzuk meg.

Ám Gerstey históriája másutt kezdődött. Végre megnyugszom. És kezdem, ahogy ő kezdte. Épp csak idemácsolom még a magam feljegyzéseit – ma reggelről, azaz hajnalról, mielőtt lementem borért... Tessék.

Talán nem tudom jól elmondani magamat, a dolgaimat. Ezt írtam fel. Talán ezért van a nem szereted a repülést etc. félreértések sora. Vigyázni, vagy kevesebbet magyarázni magad!

Most tényleg: míg Totyi előtt Szpéro volt (aztán még Alíz, de ebbe nem megyek bele), nagy emberen túli elkötelezettség valami Egyébnek, tizenvalahány évig nem utaztam. Fene egye meg Gerstejt, azért is használok idézőjeleket a magam szükségletére. Totyi ma az utolsó „cérnaszál”. Ami az élethez köt. De Totyi (nevét ő meg Mándy Iván könyvalakjáról kapta, lásd Totyi és Omasics, Hemingway „Vándorünnep”-e mellett ez volt az első könyv, amit feleségemnek, akkor még csak leendő feleségemnek kölcsönadtam: Mándy: *A locsolókocsi*, ez se tartozik *ide*), igen, Totyi nem „alkuszik”, ennyiben ő egy ál-Petőfi. (Lásd, írják a politoid-humoroid írók, Petőfi nem alkuszik. És történelem.) Irodalomtörténet nekem az elviselhetetlen bécsi vonatút (gépkocsi is az volt mindig, bármi kedves társaságban, sógoroméban): Otlík regényei – Győr, Gyórszentiván, Ács, mit tudom én. Jönnek-mennek Pest és az iskola közt.

Piáért lemenésem jó! Ezt írtam egy „Pia” feliratú papírra (Bécshez volt emlékeztető: pia, ajándék könyvek, narancs, szalámi...). Vár az írás, jó hazajönni. Gerstejt is ez várta esténként, jegyeztem fel. S nem is akkor, mikor már nekem írta ezeket a dolgokat.

Szvetlár a nevét Szvetlána (Szvetlana változat is van) Rybenko „után” kapta. De mindjárt elkezdem a történetet (Gerstejt szerint, nyomán etc.). Elég a nevekből.

„Totyi Mándy nyomán stb. kapta a nevét.” Kezd unalmas lenni.

Nem tudom, volt-e pl. Szvetlána Rybenkónak madara, kutyája. Anyja. Jártak-e a kútra? A patakra? Ez egy ukrán faluban történt? Melyik évben? Nem tudom a történelmet. A II. világháború idején. Gerstejt – miért is tenné? – nem ad meg ezzel kapcsolatos évszámot.

Ezen nem fogunk csodálkozni, ha a történet eddig nem is sejtett részleteiről értesülünk.

Totyi visszazáll a vállamra, de be kell őt zárnom megint a szobájába (hajdani dolgozószobámba; két létező szobánk van, feleségem kutyánkkal jelenleg vidéken, kutyánk öreg, rettegünk az életéért, de ez sem tart. *ide*), ennie kell a Totyinak. A jegyzetanyagot besüllyeszttem a „szemétdombba”.

Ja, igen, Gerstejt osztálynévsora. Nem a gimnáziumi. De pár név ismerős lesz Olvasómnak, aki a (most még a *Holmi*-közlés idején járunk) korábbi novellát megismerhette.

(Ezt most, hiába látszik körülményeskedésnek, vagy így írom, vagy hiteltelen az egész. Ma van ma. Az életemnek ez is egy napja, és az életem nemcsak novellaírásból áll, nemcsak ilyesmire van, azért hát. Nem?)

*

Látni nem akarom – kiirtom! befrom *ide* – újabb jegyzeteimet. Újabb gyötrelmek kímljenek. Az áldott dolgok is gyötrelmek. Gerstejt (se nem áldott, se nem nem), Totyi (áldott, persze, de amilyen jóságos ki madár, ugyanolyan szörnyeteg, és én csak az ő érdekeit védem; tájékozatlanoknak: háznál felnevelt veréb számára két-három hét után 99%-ig NINCS már kinti élet, ezt az egyet így, ilyen nagy betűkkel írtam). Milyen üdülés egy osztálynévsor akkor!

Alady Emőd... Az ismétlődő nevek az első általánosból „együtt mentek” Gerstejt Jancsival a felsőbe; de ez itt akkor az *alsó általános*beli osztálynévsor)... Averda Géza, Ádám Lajos, Bonczay G. Zsolt, Busó Gábor, Csataj Tibor, Csumó Vendel, Csurgóczy Zsolt, Gerstejt János, Hadera András – ó! Gondaj (Ond) Jancsival a felső általánosban, talán a gimnáziumban jött össze Gerstejt-Gráf János –, Laputa Imre, Magh Marcell, Müller Ede, Nagy-Krédy Imre, Sáfár Levente, Süveges László, Süző Mihály, Szeldy Mihály, Veszege Péter, Zaka Kornél, Zuromics Dusán, Zsugray Dezső, Zsündér Pál.

Ja, Töttely Tamás valamivel évkezdett után jött. És alig valamivel utána, ha itt még hiányzott volna valami (mert: Laputa, Veszege, Süző nekem elég lenne!), megjelent, valami Ottlik-féle „Apagyi-jelenet” részeseként, a később merőben értelmetlenül az „ifj.” előtéttel megtoldott nevű Buffenbach-Rybenko Szvetlár.

Egy ilyen név.

*

„Volt egy rajztanárunk, hamar megkedvelte Töttelyt, osztályfelvigyázónak *tötte* meg, vagy minek, és felhatalmazta: »Rúgd bokán, Töttely! Öreg, tödd meg nőki.« Nem volt rossz szöveg” (innen Gerstey az idézett szöveg!), „főleg a szégödi *nőki*. Ált. isk., mondhatnám ma, az 50-es magyar évek legelején, sőt, a 40-esek végén. Fura, hogy a negyvenesek vége az már az ötvenesek eleje nálunk. A Grúz Postarabló időfogalmai a történelemben, mondta volna apám”.

Gerstey apja, persze, abban az időben szuperkeresőnek mondható nagykutya volt. Különbösen alacsonyabb Gersteynél, a felesége vékonyka, sápadt nő, így látom a fotón, melyet Gerstey küldött egyszer. Miért küldte? Sose bánta meg a küldözést, a beszámolóit?

Gráf Ivánnét nem akarom felhívni.

Elég, ami elég.

*

És – vicc! – most, május elseje után, mely nap is „ünnep” volt, lett, maradt, kajlán hol koronás-címeres nemzeti zászlók a házakon, hol semmi, ott a borpince-kocsma kis környékén is, első napi postámmal vastag paksaméta érkezett! Küldője Gráfné, s mintha ismerne engem, külön levél. A levelet felbontottam. „Jancsitól tudom, idegesítő a Művész Úrnak” – már nem „Tédé”? – „a nagyobb terhelés idegenek által” [!], „ezért mondom el, a Jancsi további kézíratait szedtem össze. Olvastam a *Holmit*. KÖSZÖNÖM”. [Ezt ő írta így, naggyal, végig.]

*

Pár nap telt el más dolgokkal, aztán így folytattam: „Először dermedtek voltunk.” (Gerstey.)

„Egy ilyen név. Bezuhanni egy harmadikos – másodikos? nem hiszem, hogy negyedikes, harmadikos, az lesz – osztályba egy ilyen névvel.”

Gersteyt el-elkapta néha a stilizálás. Ezt biztos Gráfné is érzékelt. „Köszönet”-ét csak ennek tudhattam be (brr), örül, hogy nem viccelődöm. Manapság nem szokás komolyan feldolgozni efféle tárgyakat.

(Részemről a dolog – kell-e mondanom? azért csak megmondom – halálosan komoly, ahogyan mindig az is volt. Persze kínos lett volna, ha Gerstey bármikor is reagál erre, például: „Tédé, épp az, hogy Önnél mindig minden halálosan komoly...” Naaa.)

„Buffenbach-Rybenko: ez is elég lett volna. De hogy Szvetlár? Volt egy hajdani birodalmi-iskolás orosz tanárunk. Már mint hogy birodalmi-iskolás német tanár volt, Chrodák Ödön. Nagy lendülettel akarta túltenni magát – derék, jó szív – a birodalmi (német) múlton, ezért viccelt sokat. A sok viccelés okaira ezt nem húzhatom rá általános porköpenyként, de olykor gumikaftánnak azért csak-csak látom a dolgot, alatta az izzadást. Chrodák Ödön tanár úr a »Szvetlár« nevet azonnal »Szvetozár«-ra magyarosította, mondván, Szvetlár név nincs, Szvetozár van. Elálló fülű barátunkat az osztály kevésbé szellemes tanulói ezután tömör egyszerűséggel – miért? – Vécézár, Klozetzár stb. névvel illették, szólították. (Laputa, Süveges, Süző és Csumó különös előszeretettel.)”

*

„Buffenbach-Rybenko Szvetlár padszomszédja, kell-e mondanom, Töttely lett. Töttely hamar elkezdte Szvetlár tükének markolászását. De ha felelni hívták fel új osztálytársunkat, a Buff... szótag elhangzására máris kitört a *Buff-Puff-Bubuff!* Pufogások vérvatara volt ez. Más körülmények közt elképzelhetetlen fingásutáncok hangzottak harsány *Tárúr! Tárnő!* (tanár úr, tanárnő) kiáltások kíséretében. Csumó Vendel egyszer azt is megengedte magának, hogy recsegve elfingotta magát Virágfay tanárnő óráján. (Tanárnő, tanár úr = tanítónő, tanító, persze, de ezek az emberek nekem mindig is igazi tanárok maradnak, emlékezetemben.)”

Jó lenne ideírni, ha nem tagadnám meg fogadalmam: *így Gerstey*. Mielőtt folytatom jegyzeteinek ismertetését, elintézem *csakugyan* a magam múlt heti, ehhez az írás-hoz állítólag szükséges (?) jegyzetmatériáját.

*

„Csumónak betöröltem egyet kint a klotyón, ahová már akkor is cigizni jártunk.” (g.) De, mondom, nézzük az én jegyzeteimet.

Még közbevetve, Gerstey: „Akkor ötlött fel bennem először, hogy már az ő fejét is meg kéne fürdetni a kehelyben. Kehelynek hívtuk a vécékagylót; vagy Švejknek. Műveltek voltunk. (Apám kedvence volt a *Švejk*.)”

*

Ez a feljegyzésem nagyon is Gerstey dolgaihoz kapcsolódik: kiemelés erejéig.

„Lehet, kötekedő-szövekedő természet voltam”, írja Gerstey-Gráf, „vagy hát szövekedő aligha, apámtól tudtam, semmiféle szövetkezés, szervezkedés nem tanácsos... nem csupán a háború előtti detektívek fűrészelték a vallatottak ujjait, így mondta apám. Állítólag élő szecsákba ment a foglyok egy része a Duna-parton álló X. épületből. Mivel láttam Ku-Klux-Klan-filmet, ahol fekete embert (négert) szurokba hempergettek, aztán tollba, úgy kergették ki a városból, elhittem a szecsákát. Szövekedés és szövetkegetés helyett talán, mondom, így lett hézagpótlóm a kötekedősdi. Már jóval később, gimnáziumban, ott volt, hogy egy tanárunk N. N. Á. versét idézte, arról, hogy ne a mondhatatlant mondjuk, inkább a nehezen mondhatót. De az is lehet, valami művelődési házban hallottam ezt, sokkal később, irodalmi körben, amilyenbe jártam. Erre én: József Attila is mondta ezt, hű, most nem ugrik be, az igazat mondd, ne csak a valódit, ez az. Ugyanaz kábé. Ez az egész irodalom. Kábé ugyanaz, mégse az. Ezt nem mertem vállalni én. – De csináltunk vicces pályázatot, az én kötekedésemre: jó, mondta tanárunk vagy előadónk, azt hiszem, ez inkább később volt már tényleg, írjunk frappáns versikét e témára. Az enyém így hangzott: A dolgokat mondd, / ne a mondokot dologd. – És fordítva: A dolgokat dologd, ne a mondokot mondd. – Mire egy lány: A mondokot dologd, / Ne a dolgokat mondd. – Este, szakkör után... hát igen, persze, micsoda önéletíró vagyok én is, bőven szakkörben volt ez már, hazakísértem, másnap feljött hozzám, akkor fél évig jártunk... de ennek a dolognak a végén jön be a képbe ismét egy közös barátunk. Nem árulom el, ki jött be nekem rendre.”

*

„Hát még a történések tényleg a jobbak”, írja Gerstey – feloldom magam fogadalmam alól, legyen ez a közbevető elem, s mindjárt látni fogjuk, mely jogon! –, „eleve a megváltó kifejezés lehetősége vész el, ha nem akarsz írni már!” Hm, ezen sokat töprengtem.

Gersteyst halál komolyan vettem. Ha *tudom*, hogy meghal, akkor se vehettem volna komolyabban.

Ha meghal, na ja, ha tudom, hogy meghal. 62 éves kora körül halt meg, miért ne halhatna meg valaki ilyen életkorban. Vicc inkább az, ha valaki ilyenkor akarná végre abbahagyni („az irodalmat”); mint én. Hát tényleg inkább gyöttröm magam tovább, „Gersteysel” is.

„Nem az, hogy jaj, nincs mit. Kösz, nincs miről.” Hm megint, egy Gersteyst-idézet. Kimásoltam, így lett újabb jegyzet. Gersteyst szövegei élnek (nálam).

Ez az enyém viszont: mégis, egy Nagycsarnok-látogatás. Ha sejted is, hogy vasárnap nem tartanak nyitva! De mert másnap május egy...? – Zárva, persze.

Gersteyst, jegyeztem fel, lassan írom. Eleve nehezen kezdtem bele. Irodalommal ma „semmit se lehet keresni”. Mindig tudtam egykor (ma is tudom?), minek írok. Mennyiért. De azt nem nagyon tudom ma már, kinek. 30 embert megsértek inkább, aki olvas engem, *hogy engem senki nem olvas*. Mert az a – mondjuk – 270, akire számítanék, tuti nem olvas (engem).

És még valamit, írtam fel: a világból semmit, semmit, semmit (modusa) (medúza?) írni Gersteyst elfogadnom nem lehet. Prioritások!

*

Gersteyst: „Egy zsenégém (erős bocsl!): Mivel itt tényleg nem lehet mondani semmit, vesszenek a tények! Semmitmondó maradok.”

*

„Apám egyszer kipofozott, mert mondtam valamit. Féltette az állását. Nekem az jutott eszembe: miért nem hálhat, ha gyereket nem csinálnak, apa a lányával? Miért nem verheti bele a fiú az apja fejét a klotyóba? Ha úgy érzi, megérdemli. Miért nem hányhatja pofán az anyját? Vagy: miért nem ülhet le mellé, fésülködőtükréhez – nálunk megvolt ez a jólét az 50-esekben: anyámnak volt tripla fésülködőtükrük! –, nem kezdheti halvány eszközökkel, pláne a maiakat gondolja meg, kedves Tédé, kikészíteni az arcát, nagy csöndben, távol minden szexualitástól, sőt, 180 fokra attól, kikészíteni olyan hullasápadtnak, amilyen életet az ember anyja 43 kilósan él a 178 centis, 92 kilós vezérigazgató apa mellett! Egy-50-es évekbeli, 60-as évekbeli, 70-es évekbeli vezérigazgató apa mellett...”

*

Megyek inkább megnézni Totyit.

*

Az írói eszközök: megváltások azért, csakugyan. Milyen sokszor elfelejtjük. „Élvezkednénk az írói eszközökben?” Így Gersteyst. De furcsa az e hirtelen azonosság. Kafkát fordítva volt nekem utoljára ez. Felírtam: „A halálhoz nem vezető szenvedések a legértelmetlenebbek.” S erre két nap múlva: Kafkánál, ez.

*

Csak akkor tényleg menjek át megnézni Totyit!
(Ilyen közbeszúrásoktól lesz egy írás tényleg írás?)

*

Az „ifj.”-t csak azért írták Szeptelár neve elé, mert... De ez már azok után történt, hogy apja, Buffenbach Károly bent járt az osztályfőnöküknél.

„Eigwind Tibor neve manapság, szűk körben, fogalom. Az argentínai németiség kutatója lett, és... hadd mondjam finoman, kettős minőségben. De erről inkább ne. Eigwind Tibor a 60-as évek végén bezuhant egy argentínai állatkertben a krokodilok közé. Nem volt szép halál. Mint a 007-filmek némelyikében. Ahogy ott van ez.” Így Gerstey. Nekem ezek a témakörök meglehetősen ismeretlenek, kevés a történelmi érzékem. De mindegy.

Eigwind Tibor volt az, aki nem tűrhette a fejleményeket. A helyzetet. A nem tudom mit.

Buff-Buffer. Vagy megkérdezték Chrodák Ödönt: „Tárúr, répa németül, az *ribi*?” Később, írja Gerstey, németet tanult – magánjelleggel – a szegény barom Chrodáknál, kedves, félművelt fickó volt a birodalmi iskolai tanár, na, a maga módján, és Chrodák Ödön elmesélte neki, már ’56 után: be volt szarva a Rybenko-dolgon mindig, attól rettegett, előkotorják az ő „ukrajnai múltját”, így Gerstey. De nem írta fel, mi lett volna az. Gerstey Jancsi még most, a 90-es években is „vigyázott”. Hát ő tudta, nem?

Miért, én tudjam?

Rübe, mondta Chrodák Ödön, az a répa németül. „Büfi-Büfi-Répa-Muti”, jött a szavalókórus. „Répa-Répa-Szeptelána”. S ahogy a húzták-húzták-a-répat mesét tanultuk „oroszul”, meséli Gerstey, jött ez: nem húzták ki a Szeptelánából a répat, ezért lett a Ribí. A Szeptelár.

Ezt nem tűrhette végül Eigwind Tibor.

Az eset annyira szélsőséges, hogy – még ha nem lenne ellenében/ellenére is alapvető történelmietlenségi hajlamaimnak – megkérdeztem volna Gersteyst szívesen (az egyik válaszelemben), mit gondol erről az egészből, igen, magyar 50-es évek eleje, lásd elébb, egy alsó általános fiú osztály, és ez. Bezuhant egy srác, mi van? Ez a neve. Apja gyógyíthatatlan bánatban adta neki a koncentrációs táborban elpusztult anya „után” a Vilmos helyett a Szeptelár nevet. Lehetett volna a srác az osztály kedvence. Gerstey „maig” (na, maig nem, azért) emlékszik kedves, elálló fülére, mélybarna szemére – nem németes, nem ukrános –, igyekezetére és főleg arra a tulajdonságára, ahogy ezt a tömérdek... nem is kérdés, ezt a tömérdek olyasmit, hogy valakit végighúznak egy eldugult lefolyójú strandvécé vagy egy focimeccsütő-terep lefolyócsatornáján, közben rohadt paradicsomot tömnek a fülébe (Gersteyst idézem), a valagát rugdossák, taknyot vernek az arcára, lerántják és szagoltatják vele a cipőjét, szájába tömik zokniját... ennek a fele ténylegesen megtörtént!... ezt végső soron zokszó nélkül tűrte. Nem mesélte el otthon? Mi volt az otthona? Apja mivel foglalkozott? Egykor Wehrmacht-tiszt lett volna? Kérdezi ma Gerstey. Hogyan úszta meg, miért épp Budapesten élt?

Már ha ezek a kérdések senkinek eddig elő nem jöttek volna.

*

Röstellem, hogy ily látszólagos magabiztossággal „kezelem”... nem is Gerstey matériáját, de... magát a dolgot.

Magát a dolgot, te jó isten!

Viszont mit tegyek?

*

Szvetlána Rybenko iránti szerelme volt az ok? Hogy Karl Buffenbach, azaz – magyarországi német? – Buffenbach Károly katonaszökevény lett? De egy alezredes?

Gerstey beszámolója szerint nem volt fiatal ember.

Talán épp a szökevényisége miatt túrték meg Magyarországon? Kevesebb zúrért rosszul jártak a legtöbben akkor!

Egy megjegyzés: 50-es évek, vagy Rákosi-rendszer (ha mondanék ilyet), Wehrmacht, koncentrációs táborok... lehet, valakinek, valakiknek ezek halványodó fogalmak, és nem is akarok vitába szállni... ezzel mintegy Gersteyt idézem. Mándy, mondom a magamét, Ottlik... nem olyasmi egyik dolog se, hogy az úgynevezett „lényeg” (lényeg??) értését akadályozná. Ezek relációfogalmak, legyen szabad így fogalmaznom. Nem vicc.

Eigwind Tibor elégelte meg. Eigwind Tibor felmenői közt, ezt Gerstey gonddal hozza, erdélyi szászok, kunok, horvátok voltak. Csak Eigwind Tibor apja volt kénytelen kimutatni ezt, mint közigazgatási bírót a 30-as évek legvégén, kis magánszorgalommal.

„Eigwind Tibor klasszikus atlétaalkat volt”, írja Gerstey, „Ond Jancsi minden törékeny nyersesége, szögletessége nélkül. Egyesített magában pár tulajdonságot, ha mondhatom így: nőket illetően a becsület szabályainak legcsekélyebb áthágása nélkül hágott.” Ez aranyos, mi? Ezért repült a tanári korból is, végül. De csak végül. Mert mint Gerstey-Gráf elmondja, előtte még „lépett” Buffenbach-Rybenko ügyében.

Gerstey nem „szerette” az anyját. Mégis, olyan nőnek látta, aki Eigwind ágyában köt ki majd nem sokkal a „családlátogatás” után.

„Ő fog ráülni elsől, aztán *elsül*”, idézi önmaga korai *írásainak* egyikét Gerstey János.

(Az irodalom lehetetlenségéről: itt vagy csillag jöhet, nem igazán jó; vagy az, hogy „jó ég”, vagy ilyesmi, még rosszabb.)

*

„Így láttam anyám dolgát. Az *elsül* olyasmi volt, amiről csak hallottam akkor még. Chrodák Ödön – akit biztatásomra apám megpróbált megkérni, beszéljen Szvetlár apjával, az általunk addig sosem látott, rejtélyes illetővel – széles ívben utasított el minden Ukrajnával összefüggő dolgot. De Eigwind akkor már... Ja, Ödönünk volt az, aki az elsülésről is bőséges kiselőadásokat tartott az úgynevezett korrepetálások során, épp a répa meséjét illetően; kihúzni, kihúzni! Ez volt tanítása. Chrodák Ödön gyermektelen volt. Már ha Ukrajnában nem maradtak nyomai. Mellesleg a 60-as évek elején halt meg, mai fogalmaim szerint fiatalon, 54 éves korában. Rászakadt egy borozóban egy csillár.

*

„Anyám”, s Gerstey hozzászói, „most elmosolyodtam, anyám és Eigwind Tibor közt semminő kapcsolat, semmi férfi-nő kapcsolat nem jött létre...” Nem merem azt mondani, a téma komolyságát tekintve: jellegzetes amatőr fordulatok. (Ki profi?) „...apám volt inkább az érdekes, méghozzá azzal, hogy beszart rögtön. Pedig az úgynevezett fordulat éve, a kommunista hatalomkikényszerítés *előtt* jártunk még, mégis, beszart. Mi ez a Wehrmacht-dolog? Ezt kérdezte a későbbi argentinai náciüldözött Eigwind Tibortól. (Aki, ha nem tiltaná az alapfelfogásom, ideírnám, mi nem volt; és ha az lett volna, ha ezért argentinázott volna! Akkor mi van?)”

Gerstey néha furán nekilódult. Ha illik így beszélni egy halotról. Megjegyzem: épp ezért nem kérdezem meg... stb.

„És te ezt a Rutnbrach-Rientót megvédted?” Ezt kérdezte, Gersteytől, Gerstey beszámolója szerint, apja. Hármásban voltak Eigwind Tiborral. Tisztázták a nevet. „Aha,

ukrán név. És honnan vitték el?” Ezt kérdezte Gerstey apja. Gerstey nem emlékszik a pontos részletekre. „Valahogy mindig megvolt velem ez: a profira hagyom a profi dolgot. Eigwind Tiborra – sejtettem?? –, ami rá tartozik, az írókra hagyom az irodalmat etc. Szvetlána Rybenkót és gyermekét talán épp Karl Buffenbach (ezentúl: Buffenbach Károly) dezertálása, katonaszökevényiségnek csak enyhe szóval minősíthető pálfordulása miatt hurcolták el. Vagy nem is biztos. Ha összefüggés lett volna ezzel, nyomban szuronyélre hányják anyját és kis fiát... megjegyzem, nem egészen értettem az életkort. Hogyan is lehetett ez?” Gersteynek éles szeme volt a részletekhez. „Jó, Szvetlár fiatalabb volt nálunk, vegyük úgy, a fene tudja, hogy írárták be épp a harmadik elemibe. Ja, akkor még nem általános volt, ha jól mondom. Elemi.”

Gerstey apja nem szerette, ha fia sztárszerepbe kerül. Eleve a máris jócskán másfél méter fölötti magassága – „az én fiam ez?” –, minden: idegesítette. Mi több, Gerstey az a fajta szuperokos srác lehetett, aki nem ígérkezik semmiféle tündöklés érdemével. Fád. Matt. Spród. Szép szál éti spárga, mondta róla, saját beismerése szerint (mindenfajta szexuális mellézköngé nélkül), egy osztálytársa.

Szexuális zöngék Gerstey „ellenében” azért sem lehettek, mert a szolid osztálybalhék részben az ő – mérsékletre intő – vezetésével zajlottak. Faszvizek az iskola fáspercéjében, jelképes avatások. Nem volt egy „szekrény” termet (akkor még nem volt az) Gerstey-Gráf, de vele aztán végképp nem csinálhatott senki azt, amit akart.

Eigwind Tiborral eszelték ki, kerüljön Szvetlár neve elé az „ifj.” – mégis valami. Nem ez a rémség.

Eigwind Tibor behívatta ifj. Buffenbach-Rybenko apját. Gerstey, persze, nem volt jelen a találkozáson, ám – saját bevallása szerint – az osztályfőnök családlátogatása után „egy életkornyi” lépett előre. Nem is tudta megmagyarázni, hogyan. Elkezdte kívánni anyját. És a többi. Csavargásra adta a „lábát”, mint ő maga mondta. Félt, hogy bajba sodródik még – hatalmas termete és személyiségbeli „meglódulása” (az ő szavai) okán.

Buffenbach Károly, ha nem mondtam volna még, inkább írnok-alezredes, hadtáptiszt, bíró lehetett (ezt senki sem kérdezte), kopasz, kerek szemüveges, zsíros képű kis figura. Maga a kétségbeesés. A fia miatt.

„Az iskolában a hazakíséretés (az iskolából) nagy műfaj volt, és Eigwind Tibor azt eszelte ki (Szvetlár apjával egyetértésben), ebédeljen nálunk a kis Buffenbach-Rybenko, s kísérjen haza így mintegy engem. Megjegyzem, minden csoda... bocsánat, TD, de... az élet ilyen egyszerű... a Töttely-verekezés után Rybko... előreszaladok e névvel... már nem volt olyan érdekes (a többieknek). Mai cinizmusommal azt is mondhatnám: feleslegesen szakadt a nyakunkba, illetve a nyakamba... jó, de később elsodródtunk... brr... iszonyú meglepetés volt, mikor aztán egyszerű... De tényleg lassítsunk.

Rybko... ja, Szvetlár nálunk ebédelt, anyámnak volt még egy harmadik fia is ekképpen... és azt mondhatom, unalomban teltek a napok. R... Szvetlár hazakísérése, úgy fél kettő után, alkalom volt számomra: alkalom a lógásra, csavargásra. Anyám ez idő alatt egy titkos-nyílt imádóját fogadta. Nem azt mondom, hogy... Mindazonáltal. Nem tudom, kedves Tédé, mit gondol ezekről a dolgokról. Félek, nem tartja túl érdekesnek az egészet. Én meg lelőném a poént... brr... ha előrejelzésekre bocsátkoznék. Jó ízléssel kimondhat maga olyat, hogy *lesz ez még cifrább is?!*”

Brr.

„Bár nem vagyok író, vannak alapfogalmaim, és jól érzékelem, hogy ifj. Buffenbach-Rybenko Szeptember figurája meg az események – a vele, velem kapcsolatosak – nem plasztikusak eléggé, nem *élnék* igazán. De ilyen sápadt ügy volt ez az egész... kis barátunk élénk szeme, nagy füle, fűrgesége, olajos bőre ellenére. Sápadt ügy, igen, igen.

Fura volt, hogy nem tud ukránul. Vagy lengyelül. Állítólag lengyelországi ukrán nő volt az anyja, Szeptember, akinek emlékére Buffenbach Károly ezt a nevet adta fiának.

Eigwind Tibor, aki engem akkor már teljességgel felnőtteknek tekintett, elmondta: Szeptembert fejsérülés érte, apjának elbeszélése szerint így ment ki belőle a lengyel, az ukrán... németül eleve nem is tanult... és a magyar ragadt rá. Ahogy itt bujkáltak pár éven át. Ez eléggé hézagos história volt, de Eigwind Tibor hinni akarta, és igazán nem lett volna udvarias viselkedés, ha én jövök elő kételyekkel.

Mégis, valahogy szerettem volna megkérdezni – akárkitől –, ha Szeptember Rybenko (Buffenbach Károly törvényes felesége?) ott pusztult valahol, hogyan került onnan ide a kis Szeptember? Iratai, persze, ezt Eigwind Tibortól tudtam, nem voltak. Jó, rendben. Mégis. Hogy volt mindez?

Az volt a sötét érzésem, hogy Buffenbach Károly kettős kém.”

*

„És rettegni kezdtem. Eljöttek a Fordulat-Évek. Bőven rettegni kezdhettem. Apám magas állása semmi ilyenre nem adott volna okot. Épp ezért: harmadik kakaskukorék jel-igére: kezdtem felháborodottan rettegni. Először alakult ki bennem ez az érzés: ki nekem bárki? Mi közöm bárki más emberhez? Miért kockáztassam, apámmal együtt miért kockáztatjuk a biztonságunkat? Kin és min segítünk? Bevallom mindezt szépítés nélkül.”

*

„Aztán persze minden – de megdöbbenően – másképp alakult.”

*

„Egy mondat volt az irodalom nekünk: *Egy rohadt szar az egész.*” – „Nem sértés akart lenni, profiúnak másképp kellett venni ezt. De finomítva: egy rohadt szar *volt* az egész.”

S Gerstey tovább: „Ezek az árnyalatok toldások... hogy *volt*... ezek teszik, persze. Ehhez kell, ezekhez, egy élet.”

*

„És így rögtön: elnézést, is.”

*

„Vajon érthetően, célratorően fejeztem ki magam? Pártfogásomba vettem a kis mazsola – stb. setb. –” (Így írta Gerstey.) – „...setbfej, na, Buffenbachot, apám meglepő nagystílusúval fogta fel az egészet.

És innen jött a többi. Ki hitte!”

*

„– Hívd meg Buffót szilvásgombócversenyre! – Így apám. – A verseny úgy zajlott, hogy nekem megmondták, 19-nél ki kell dőlnöm, Buffó, na ja, Szeptember nyeri 20 felett. Apám – ez volt az első, hogy *örületet* kiáltottam, az első eset – ápolónőt fogadott fel... 1950-ben, mit mondjak! –, nehogy »baj legyen«. Szeptember, ó, szegényem, kijárt a klotyóra hányni. Az ápolónő dugta le neki az ujját. És alul bögyörözte közben, csak mint kis hülyémet...?! De akkor minek? Mit kellett neki ezt? Szeptember mesélte el másnap az iskolában.”

*

„Kapcsolatom Szvetlárral cseppet sem romlott. Még csak azt se mondhatom, hogy az ápolónő romlott lett volna, vagy hogy egy csepp is kijött. Jó vicc! – Apám pár nap múlva bejött az iskolába, nem Eigwindet kereste (aki nem vett fel kapcsolatot anyámmal, és ez nem anyámon múlt), hanem az igazgatóhelyettest, abban az időben ez volt a politikai »szál«, a *helyettes*. Most semmi »Iskola a...« – abban az időben nekem még nem létezett az árnyéka se, hát eleve –, Töttelyt nem rúgták ki, engem megkértek, finomabban. Így közeledtünk a negyedik általános bevégzéséhez.

Egy nap épp az ápolónő meztelen fényképeit tanulmányoztam (apámtól csórtam a »matériát«, na, nézzünk oda!), felcsattant, így, felpattant (mert felrántották) az ajtó, én nem is tudom, ki és mi tódult be. Rendőrség. Engem békén hagytak. Épp Eigwind-óra volt, vitték őt, vitték Szvetlárt.

A »helyettes« vette át a parancsnokságot, elrendelte, tanulmányozzuk a Duna–Tisza köze földrajzát. Kimentem a katedrához, hivatkoztam apámtól szerzett bizalmas értesüléseimre... rövid leszek, a »helyettes« elengedett. Az iskola szokatlanul kihalt folyosóin, lépcsőin mentem a tanári felé.

Odabentől fojtott zaj hallatszott. Aztán ajtókiavágódás megint, rendőrök egy megbilincselte férfival. Beugrottam a vécébe, rágyújtottam. Nem is mentem vissza a tanterembe. Majd lesz valami a cuccommal. Hazaviszi... Averda, talán, a Géza. De aztán Csurgóczy Zsolt telefonált – mentőorvos volt az apja, volt telefonjuk –, kérte, találkozzunk a Szikra-pályánál. Érdekes, apám ott teniszezett. Titkos összefüggéstől rettegetem. De semmi ilyen nem volt.

Kiderült, hogy kiderült, Töttely patkánymérget fecskendezett Szvetlár almájába. Kiderült, Csumó Vendel köpte be, Töttely cimborája. Csumóék pincéjében pár hónap múlva tűz támadt. Töttely unokahúgát megerőszakolták a Lágymányos vidékén. Ezekben az időkben ilyesmik!

A dolgot elkenték. Töttely maradt. Apja határőr százados volt. Még szerencse, hogy egy évvel korábban fürdettem meg a vécében, mi több, semmi bajunk nem lett.

Bajunk? Apám később elmondta, hogy Töttely András határőr százados megkeresette. A dolog azonban ennyiben maradt.

Őrület, apám haverja volt a nagy G.! Kormánytag!

Mit akart Töttely?

Mit.

Közben, mondom, ifj. Buffenbach-Rybenkón:

1./ nem segített volna mindez;

2./ ifj. Buffenbach-Rybenkónak talán valami ki tudja minek a folytán mindez tökmindegy, elviselhető, természetes volt. Lehet, hogy ősei így éltek Ukrajnában. Most akkor meg? Nem?

Vagy nem tudom.

És akkor történt, ezek után. El kellett mondanom a fentebbieket. Az 1./–2./-t.

*

Környezetrajzóra volt. Vagy Eszmélés-és-gyakorlat? Szrádiv André volt a tanárunk, erre emlékszem. Lenin-könyveket fordított, később kiadói igazgató*helyettes* lett. »An Tré«, ez Nagy-Krédy Imre változata volt, de Zaka Kornél azt találta ki rá, hogy »Akaszszanak ki Szrádivni!«. Szrádivot állítólag úgy akasztották le már egy alacsony »mezei« lámpáról. Ám ez a messze jövő.

Mégis, fura valahogy, hogy Szrádiv „Faszkalapovics” André óráján történt. (A Faszkalapovics külön magyarázatra nem szorul. Volt még két ilyen tanárunk, elláttuk dupla névvel. Fehér Gecinszkij Lambert; nem rossz együttes. Krád Szarovics Imre. Nem apróztuk el.)

Sokáig a Vaskalapács kocsmát Faszkalapácsnak hívtuk. Ott tartottuk kis osztályösszejöveleinket, holott... na, erre ne térjünk ki. Egy-egy decit ittunk mindig.

Üvöltés hallatszott a jobb hátsó (hetedik) padból. Így lepleződött le minden.”

*

Gerstey elmondja: ha ifj. Buffenbach-Rybenko Szvetlár nem találja meg otthon az apja fegyverét (egy rozsdás W-t, Gerstey ma sem merete megnevezni), ha nem veszi magához, ha nem tökéli el, hogy bosszút áll Töttelyn – mert nem volt elég neki, hogy Gerstey megvédi őt, hogy Gerstey apja dédelgeti; később se lett, megjegyzem, nemi kapcsolata pl. Gerstey anyjával –, ha és ha és ha... ám az üvöltés annak szólt, hogy Szvetlár Töttely (padszomszédja! továbbra is!) hasának szorította a pisztolyt.

Nem lőtt.

„Szerencsére? Szerencsémre? Ezt nem mondhatom.” Így Gerstey János. Erre majd rátérünk.

„Persze, Szrádiv André a kényes jelenet (helyszín) tájékára sem mert óvakodni. Csengetett, jött az iskolaszolga, a »helyettes« kíséretében, elvitték Szvetlárt és Töttelyt, később Töttely apját kényszernyugdíjazták, Szvetlár azt állította, a fegyver tőle volt. *Elcsikarta* a kezéből.

De hát ez inkább olyasmit fedett, hogy Töttely századosból a határőrségnek elege lehetett már.

Mert egészen világosan kiderült, hogy a fegyvernek története, *más* története van.

Buffenbach Károly sosem bukott volna le, ha Szvetlár elegendőnek tartja – a kis mazsola termetével, olajbogyó arcával, elálló fülével –, amennyire én megvédtem”, így Gerstey.

A fegyverrel, mint kiderült, gyilkoltak, nem is olyan rég.

*

Egy K. utcai pincében toprongyos férfi holttestére bukkant pár hónappal azelőtt a rendőrség. Az illetőt – Fekán Sándort – nem ott ölték meg. Odacipelték. Az ügy rejtélyesnek látszott. Fekán Sándor csóró volt. Elmeagyógyintézetből szabadult: háborús fejsérülés (agyrázkódás stb.) okozta nyavalyáját, de csodával határos módon rendbe jött.

Csodával ugyanilyen határos módon nyomozta ki, hogy a gyereket a földig rombolt házból (láncos repülőbomba) élve vitte el valaki.

Fekán Sándor kiderítette, hogy ez az illető – Buffenbach Károly volt.

*

„Mondhatom-e valójában, hogy *örület* volt számomra az egész. Mondhatom-e? Hogy ifj. Buffenbach-Rybenko Szvetlár egy bizonyos Fekán Sándor fia, anyja pedig föltehetően Propovics Gizella? Fekán Sándor péksegéd volt. Propovics Gizella – bocsánat – kurva. Ráomlott a ház, ott halt meg.

A szerelmét s gyermekét őrzöngve gyászoló Buffenbach Károly – valahogy – arra tévedt, meghallotta a gyereksírást, magához vette a kis Fekán Akárkit. Fekán Sándor nem mondhatta meg már a gyerek nevét.

Buffenbach Károly vallomása szerint csak *a kölyökként* emlegette – a későbbi – Szvetlárt, még későbbi ifj.-t, így követelte vissza tőle. A másfél szobás romlakásban Fekán Sándor hulláját egy dupla ajtós ruhásszekrényben lelték meg pár napra rá. Közben – most már értem, miért volt olyan zavart – Buffenbach Károly még nálunk is járt! Apám »teljesen«
összecsínálta magát, nem lesz-e ebből neki... Nem lett.

Buffenbach Károly nem teketóriázott. Mikor a péksegéd rárontott, lőtt.”

*

„Buffenbach Károly a börtönben felakasztotta magát.”

*

„Na, én az apám ellenségét öltem meg. Vagy nem is, a véri apámat”, mondta a hosszú hajú rockzenész, akit a szigeti lengyel turistakolónia csak »Rybkó«-ként becézett; a sztorin mindenki jót röhögött.

A véri apját neki! Ilyeneket mondtunk mi, magyarok. Ifj. Buffenbach-Rybenko Szvetlárt akkor már tíz éve nem láttam. Apám elvált anyámtól, elhagyott minket, Szvetlárral (Szvetkól!) költözött külön. Őt nevelte. Apám nagykutya volt, anyám nem keresett ellenérveket. Így is a torta habjából éltünk. Tizenhat évesen egyezséget kötöttem anyámmal: egy nőhöz költöztem, onnét jártam iskolába, így érettségiztem le, utána ennek a nőnek egy barátnője – aki a barátnőm lett – fedezte tanulmányaimat; közzgazdásznak készültem, de... hagyjuk ezt.

Hogy »a nyelvet gyakoroljam«, idegenvezetőként az akkori NDK-ba kezdtem járni. Hiába, hogy a szerencsésebb sorsú – és nagyobb apai összeköttetésű – franciások megvetettek minket (a maguk Párizsával). Jó volt az egész. Néha beszálltam az amatőr hotelzenekarokba (Jugendherberg, diákszálloda, ilyesmi volt a műfaji megjelölés, effélekben laktunk), zongoráztam valamelyest.

Krinz városkában egyszerre – a lengyelek jóvoltából – feltűnt egy elálló fülű, olajos arcború, szabályos vonású, loboncos srác. Rokonszenvesnek éreztem. Ő is engem. Rokonszenvének jeléül kezével mindig »pisztolyt fogott«
az emberre. A gyilkossági történetet is így mesélte el. Mondom, a lengyelek magukénak tekintették – kiválóan beszélte a nyelvüket –, mindenben támogatták.

Volt egy nagyon különös – mindegy, német, brazil, lehetett volna eszkimó is, jó, az nem, luxemburgi stb. – lány, meghívott, vacsorázzunk egy matrózkocsmában. Rybko boldogan beült a helyemre a zongorához. Kettőnk közt a fő billentyűs különbség az volt, hogy én inkább Coltrane-, Monk- (ha nem tévedek az évszámokkal, de mindegy, a jelleg a fontos), Eric Dolphy-, Booker Ervin-, Little Booker-improvizációkat játszottam (na, egy francokat, csak impresszionisztikusan, meg nagyon képzetlenül és »roszszul«), Rybko meg rendre tudta a divatos slágereket.

Imádták.

Lendületes volt.

Bum-bum, mutatott rá néha keze pisztolyával valakire, ha.

Eszembe nem jutott volna, hogy.

A lánnyal mégis valami olyan furcsán telt az este. Előtte Rybko udvarolt neki hevesen – szabad így mondanom, ugye? 1959–60 körül járunk, kedves Tédé –, de a lány velem jött el. Nem értettem magamat. Bort rendeltem, a legolcsóbbat, mert már kifőztem tervem: el lesz lopva a pénztárcám. A lány fizetett. Utána végighevertünk a homokon – és ennyi. Kihallatszott »Rybko zenekara«. Különös fickó lehettem a lány szemében. Nem volt az se, hogy rosszban váltunk volna el.

Inkább nem értettem magamat. Nem értettem az egészet.

Rybko – akit csak a lengyelek hívtak így, különben Ferendy Béla volt a neve, üzletkötő vagy tanonc, egy külker cégnél, na ja – megkért hajnaltájt, hát persze, a jelek szerint lecsaptam a nőjét, sikerítsek neki szállást. Gyerekjáték volt. Kerítettem egy kulcsot az irodáról, Béla (Rybko) ott aludt aztán négy éjszakán át. Jobbnál jobb csajokkal.

*

„Mi valahonnan ismerjük egymást!” Nézem Gerstey jegyzeteit. Már mindent tudok. Persze. Ezt mondta neki „Béla”, azaz Rybko.

„Hogy nem esett le!” Így Gerstey. „Buffenbach-Rybenko.” Hát igen. De nekem lement volna a hatos?

Jól vitorlázott. Hamarosan jelkép lett az öbölben, a legjobb kis hajókat kapta kölcsön, az NDK-ban akkor merészségük miatt jószerén tiltott csíkos vitorlákkkal. Ilyen illetőkkel került kapcsolatba. Társaságában mindig volt nekem is egy hely. A szobáért hálás volt. Bizalmas jó barátjaként kezelte.

Bum-bum! Tréfálkozott néha ekképpen.”

*

„Te ölted meg?» Ezt kérdeztem tőle azonnal. Amikor ráeszméltem.

Én se vacakoltam sokat.

»Hogy mi?»

»Á, vicc volt csupán.«

Másnap eltűnt.

A Ferendy Béci.”

*

Gerstey furcsa rövidséggel számolt be ezekről a „kései” fejleményekről. Ahogy járni kezdett egy lánnyal, aki az L. téren dolgozott egy vasipari cég kereskedelmi kirendeltségén. És – szót követett – kiderült, egy bizonyos Bécivel járt előtte.

*

Hogy a 190-valahány centijével, főleg most, hogy szekrénné terebélyesedik, így Gerstey: ő egy röhejes figura. Sőt. De hogy: „Á, nem is gondolkodtam sokat a dolgon. Csak mert volt egy kísérteties – szinte hihetetlen, már-már borzalmas – história itt.

A Balatonon nyaraltam. Ilyesmi kapcsolattal, hadd mondjam így, mint a Béci. Csak én voltam a meghívott. Mint anno ő.

Haverom udvarolni kezdett egy lánynak. De a páros épp fordítva akart volna kialakulni. Én nem tudom, miért volt ez, hogy Béci fennforgásakor nekem »nem és nem«. Hülye voltam. Vagy nem?

Összevissza ismerkedtem”, írja Gerstey. „Így például...” És elmondja.

„Röhej, de a lány, akit feleségül vettem, egy elvált nő volt már. (Azóta elváltunk.) És megismerkedtem egy lánnyal a vízben, Varjú, így neveztem el, mert egy cölöpnél (karó) történt az ismeretség. Iszonyú nemi szimbólum lehetett volna. Vagy vette volna a lapot, vagy rontottam volna rajta egy jót”, folytatja. „Jó, nevetséges kifejezések. Mindegy. Valamiért szabadon akartam eltölteni az estémet. Nem mentem el a randira. A karóhoz. Lásd: karón varjút. Ennek a nőnek egy gátfutó volt az elvált férje. És megismerkedtem a parton egy másik lánnyal, szintén elvált nő volt, és – esküdni mernék – egy gátfutó volt az elvált férje. Ez utóbbi, ez a nő tehát, nem vitás, nem volt a későbbi

feleségem. De az első, a Varjú: megesküdnék, az volt. Nem emlékezett rám? Megjártszotta magát? Tévedek?!

Órület, mi? Hogy kétszer ismerkedtem meg a feleségemmel”, írja Gerstey. „És együnkünk se tudott az előző találkozásról.”

Hozzáteszi, hogy ifj. Buffenbach-Rybenkóval végső soron ugyanez volt.

„Én lennék hajlamos efféle... mire is? Nem jó, hogy emlékezetkiesés. Azonosítani nem tudás?”

*

„Megismerkedtem egy lánnyal, aki a *karón varjú* tökéletes hasonmása volt, elvált nő, gátfutó nem volt a pakliban.

De ezt már meséltem.

Csak ide-oda bizonytalankodom.

Az eredeti *karón varjú* lett volna? Lehetetlen.

Született egy gyerekünk.

Feleségem azt javasolta, nevezzük Bélának. Bécinek.

Mondtam már, mi volt az egész? Ahogy a Béci nevű srác – Ferendy...? – ...de már összevissza zagyválom.

Elváltam a feleségemtől.”

*

„Talán itt tudtam olyan tömör lenni, ahogyan kell. Ifj. Rybenko (Ferendy Béla?) még egyszer feltűnt az életemben. Egy fuvarozási vállalat magas rangú beosztottja voltam már, mikor egy szép napon bizonyos Eigwind Tibort kellett a reptérre szállítanunk. Magam vállaltam a fuvart. A tanár úr rám ismert. Volt vele egy férfi. És most végképp ráismertem. Ferendy Béla valóban ifj. Buffenbach-Rybenko volt. Hazamentem, kérdeztem apámat, vannak-e argentínai kapcsolatai.

Ferendy Bélát – vagy ifj. Buffenbach-Rybenkót – azóta se láttam. Most nem az, hogy ezzel, kedves Tédé, bármit is mondani akarnék.” Mit is mondhatna. Gerstey János is halott.

*

Valami beugrott: János miért nem említi soha a bátyját?

*

Érdeklődtem, csak úgy mellesleg, Gerstey-Gráf János bátyja, Gráf Iván, valamint felesége, a „kapcsolat” Gráf Ivánné hol töltötte a disszidenséveket. Mivel azonban azt kellett, ugye, hallanom, hogy Tasmániában, aztán a Fidzsi-szigeteken (egy hanglemezcég kereskedői voltak), ejtettem a dolgot. *Fogok* jelentkezni Gráf Ivánnénál, ha úgy adódik, újabb kérdésekkel.

Mivel azonban Gráf Iván életében az ifj. Buffenbach iránti pótapai szeretet nem okozott törést, semmi értelmét nem találtam volna, hogy ebben a mostani ügyben bármiféle kérdést is feltegyek a – végső soron oly vadidegen, mégis „közeli” – házaspárnak.

Kun Árpád

ARLES

H-nak

„Rég láttalak, Márton. Merre jártál?”
 „Csak a földön. Halk dombokon, amelyeket
 kékre festett a levendula virága.
 Jártam morc sírkövek között, ahol
 fél fülére húzott usankában a morc
 festő üldögélt.” „Láttad őt?”
 „Csak egy-két szomorú festékcseppet utána.
 És a Rhône torkolatát, ahol pestis idején
 összetorlódtak a koporsók. Ide úsztatták le
 az élők a halottaikat egész Galliából.”
 „Nem láttál vidámabb dolgokat?”
 „De igen. Jártam furfangos, szűk
 utcákban, ahol a csizmadia cégéjét
 nyakamba rázta a mistral, a dühös
 északi szél. Jártam kéz a kézben
 a kedvesemmel, aki hideg késpengével
 visszanyomta a púpot a tarkómon.”
 „Hát volt ott neked kedvesed, Márton?”
 „Akadt. Fotókat készített rólam, és
 albumba tett. Lásd, ez én vagyok
 a képen, csak kicsit hosszabb a hajam.”
 „Mintha nem lett volna felhőtlen a nevetésed.”
 „Hát igen. Bujkált bennem a félsz,
 hogy képtelen vagyok szeretni.”
 „Mégis szerettél.” „Igen.”
 „Szép volt a kedvesed?” „Gyönyörű.
 Bizarr, hogy Párizsból jött, ahol az utolsó
 csinos dámát kétszáz éve jegyezték fel.
 Egy lenyakazott fejet lopott el a guillotine alól,
 még a leesett, véres parókát is begyűjtötte,
 hintóba szállt, és elhajatott örökre.”
 „Akkor meg merted volna mutatni kedvesedet
 még Diderot-nak is, a nagy műértőnek?”
 „Meg én, ha lett volna kéznél
 csokros-fodros abroncsszoknya.”
 „Hát nem azt hordott a kedvesed?”
 „Csak ironizálj! Kedvesem zsabós, lila
 sálat hordott, ezüstös, olasz műbőr topánt,
 és fogamzásgátló pirulákat
 falatnyi hátizsákja belső zsebében.”

„Hogy telt az idő a kedveseddel?”
„Szerelmesen repült az időnk. Álmos
kisvárosban laktunk, mely nem sokban
különbözött attól, ahol születtem.
A római romok és a vörösbor közös,
csak itt jószívűbb a tél a leanderekkel.
S ha jött a szombat, együtt vettünk
nyelvhalat a Liliom bulvári nagypiacon.”
„És soha nem unatkoztatok?”
„Ha unatkoztunk, kirándultunk
a környéken. Nem hintón mentünk,
de biciglivel. Ám a magunk mulattatására
ugyanolyan csúrcsavarosan társalogtunk
a szerelem és csábítás művészetéről,
mintha ringó selyempárnán ültünk
volna, s nem kemény biciglinyergen.”
„Szóval te most boldog vagy, Márton?”
„Nem vagyok boldog, és nem vagyok szomorú.
Halálosan derűs vagyok, mint akiben
egyensúlyba jutott szenvedély és szenvedés.”
„Megnyugodtál?” „Nem nyughatom.”
„Akkor a kedvesed nem lehet már veled.”
„Már nem a kedvesem. Még látom
közös utunkat fényleni, mintha csak
egy fűszálon mentünk volna világgá,
gondtalan csigapár. Ám tudom,
hogy nyomunk kihuny, hamarabb,
mint a nyári hónapok, s lassabban, mint
a lassan kihunyó, elhagyott gyertyaszál.”
„És ha jön a huzat, feldönti a gyertyaszálat,
s a tűz elharapózik az asztalterítón, majd
a karosszéken átugorva a dunyhába kap?”
„Amíg nem feledhetek, ilyesmire én is gondolok.
Ám itt vagyok a gyertya mellett újra
egyedül a házban, s csak veled beszélgetek.”

Imreh András

ZÁRÁS ELŐTT A VIDÁM PARKBAN

I

Matrózok ráncigálják meredek síneken
a vasbakot.

Egy pillanatra úgy maradnak ott, akár a
jégtáncosok:

kecseken, könnyedén. A vaskecske nem ér fel,
persze, a hegyre –
nemhiába locsolják zárás után a sánt, a
rozstda kiverte,

nyikorog a csapágy is. Vitatkozik a vesztes
már a tulajjal:
a pult két oldalán, mint irritált macskafarkak,
két combos alkar

ágál, és mintha szkander előtt, úgy markolásznak
a levegőbe;
a rajzos-szöveges tetoválásokat
hús nőtte körbe.

II

De ki tudja, talán felroboghatna mégis,
mint egy fehér,
asztmás, igazi kecske egy osztrák legelőre –
mire felér,

már össze is esik, ki tudja, hátha nem csak
a nyers erő
hiányzik, hátha egy kis összpontosítással
elérhető,

hátha nem kéne semmi, csak az a szinte ájult,
feszült üresség,
mintha fognád a sebbe ragadt szikkadt tapaszt, és
egyre keresnéd

azt a pillanatot, mikor két szívverés
között kezded
önmagától elindul, aztán már csak a gézt
nézegeted,

hátha csak annyi kell, hogy az idő szünetében
egyetlenegyszer
lépjenek el saját kezük mögül, vagy épp
teljes tömeggel

legyenek jelen ott, ahol végtagjaik;
mindazonáltal
én jobb, ha nem beszélek egy friss teniszkönyökkel,
túl laza vállalal.

III

Óriáskerék

Asszociációk cserjéi illatoznak,
míg a kerék
olyan lassan forog, mintha csak körülülénék
kerületét.

Asztalfőre kerültem, azaz épp legfelülre,
és a homályban
hiába néztem a túlsó telek felé,
semmit se láttam,

de tudtam, ott van a majomház, ahol egyszer
éveken át
jegyzetelte egy edző a csimpánzok lazító
gyakorlatát –

így hát nem is a látvány, a kép, hanem az absztrakt,
szikkadt tudat
juttatta, mondjuk így, eszembe hirtelen
a szagokat:

egy magnóliafás, alkonyi, mediterrán
utcán az oszló
szemétét, keleti vonatvécéket, è
pericoloso...

Benyomások, szagok, és már újra a földön,
elégedetten –
csikorgott a kavics, mint álmukból a vakok,
úgy ébredteztem.

IV

A célkereszt előtt néger nők imbolyognak.
A ferde cső
úgy ízesül az agyhoz, körbehegesztve, mint
egy szál fenyő

üszkös domboldalon, vagy letarolt ácstenyér
görbe hüvelykje.
A tömpe elsütőbillentyűre azonban,
rátekeredve,

egy másik ujj remeg. „Ilyet! Egyszerre ennyi
egyforma nőt!
Biztos, mert feketék. De ha semmit se ittam
ma délelőtt...”

Kilyukad egy cici. Törnek a hurkapálcák.
Sorban tüzelnek.
Megszállta a lövöldét a fél gépesített
gyalogosezred.

Két éve leszereltek, de mindennap kijárnak,
és mind kihozzák
a barátnőiket, és a puskákat ingyen
megalajoznák.

V

Szellem- vagy hullámvasút?

Ha választani kell, inkább hullámvasúttal.
Bár soha már
sem tükörlabirintus, sem csontváz a kanyarban,
míg körbejár

a fapados kocsi, sem a kézre csapódó
kis szalonajtó,
amiről azt hiszed, mindenkinek kijut,
és az a sajtó

fájdalom már csak otthon válik igen gyanússá:
nem létezik,
hogy a szellemvasút mindegyik utasa
a kezeit

borogassa a város véletlen pontjain.
Ne szellemek.
Elég a gyorsaság, ha kockákra vágod és
megkevered

a lenti képeket, épp elég szürreális
lesz a világ,
ha egymást követik rózsaszín vattacukrok,
korsók, kutyák,

egy pincsi vizslafejjel, néma virslievők,
de fejre állva,
egy hosszú arc, ahogy jégkockát köpköd egy
hosszú pohárba.

VI

Egyszerre áll le minden. A földön, a sötétben
szotyolahéj
mászik, az óriáskerék hajólapátja
a barna éj

vízében áll. A tóban néhány nejlomedúza
lustán lebeg.
Zümmögve integetnek hosszú áramszedőkkel
a dodzsemek.

Ferdinandy György

CARPE DIEM

Az ilyen bölcsességek rendszerint akkor jutnak az ember eszébe, amikor már késő: az élet, aminek minden percét ki kellene használni, elfogyott. Nekem is csak most ugrott be Horatius figyelmeztetése, amikor már húsz éve tanítom a latin auktorokat.

Közben persze álmodoztam én is: álmodozni szabad. Amikor nyugdíjaznak – mondogattam magamban –, hazamegyek szépen az óvilágba. Lesz kertem és kutyám. A

kertben orgona nyílik és pünkösdi rózsza, a fákon pedig énekelnek a madarak. A gyerekekről már letettem: elszéledtek a világban. Eszükbe sem jut majd meglátogatni az apjukat. De egy kutya, az más. Eddig még egy kutyám sem lehetett a trópuson.

Azután beteljesedett rajtam is a végzet. Mire nyugdíjba mehettem volna, megbetegedtem. Elvesztettem az önállóságomat. Kétségessé vált a várva várt hazamenetel. Különben is, hogyan kezdhetne új életet az ember, ha az életéből a legjobb esetben is csak néhány hónap marad?

Márpedig visszakozni nem lehet csak úgy, egyik napról a másikra, húsz év tervezése után. Összepakoltam én is a gyógyszereimet és a pelenkáimat.

Féltem ettől az úttól, nem tagadom. Az embernek szokásai vannak: mániák, mozdulatok. Ha ráadásul magatehetetlen, akkor minden jó szónak, minden működő kapcsolatnak jelentősége van.

Az orvosok persze telebeszéltek a fejemet. Hogy idejében elkapták, hogy kiirtották... és persze, a zárójelentés, hogy a beteg gyógyultan távozott. A biztosító már nem volt ilyen elragadtatott. A statisztikákat emlegette, és végül is egy, usque nyolc év haladékot adott.

Az alapítvány pedig, ahová átutaltak, egészen más nyelvet beszél. Ülök a holland légitársaság trópusi járatán, olvasom az épülesemre nyomtatott színes prospektusokat.

Minden betegség arról tanúskodik, írja az előszó, hogy kapcsolatunk önmagunkkal, a természettel, környezetünkkel nem megfelelő.

Ezen itt, a vécé melletti ülésen csak nevetni lehet. Mintha az ember csak úgy hipp-hopp maga választaná meg a környezetét! Mintha soha nem lett volna körülötte egy kis háború, kitelepítés, ne adj' isten éhínség, száműzetés vagy forradalom! Az én nemzedékem ritkán alakított ki a környezetével elviselhető, hogy úgy mondjam, emberi viszonyt.

A természettel! De hol van itt a természet, ezen a szeméttelenen! Ezen a felperzselt, lebetonozott sivatagi tájon, az úgynevezett harmadik világban, a trópuson!

Még csak önmagammal volt a legmegfelelőbb a kapcsolatom.

A holland légitársaság gépén a légikisasszonyok angolul beszélnek, én pedig, jobb híján, németül felelek.

– Nem tud angolul? – kapnak észbe. – Akkor nem maradhat itt! – És elveszik tőlem a budi melletti ülést, amit még indulás előtt találtak nekem.

– Ez itt a vészkijárat! – magyarázzák. – Ide csak az ülhet, aki megérti az utasításokat.

Nem érdeklí őket, hogy az én vészkijáratom a vécé. Nekem ott kell betartanom az utasításaimat.

A negatív érzelmek gyengítik immunrendszerünket – olvasom. A betegséget a megoldatlan konfliktusok idézik elő. Hát ezekből kijutott nekem is. Például az asszony, akivel lelétem az életemet, nem ül itt velem. Választanom kellett közte és az óvilág között; de erről még csak beszélni sem érdemes. Hófehérke nem vállalta a sorsomat. Megoldások az ilyesmire nincsenek.

A prospektus azt javasolja, hogy ne vegyünk pozdorjalemezéből készített bútorokat. Elkésett: ha végiggondolom, mindenütt a világon panelházakban, préselt kasztnik között éltem. Meg hogy az élelmiszereknek a főzés és a tárolás elveszi a tápértéküket! Ezt, így, nekem, aki egész életemben minden este felmelegítettem a leveseimet!

Éjfél után fehér csík tűnik fel az égen. Kelet felé repülünk, és ilyenkor már kel a nap napkeleten. Az óriás gép gyomrában alszanak az emberek. Nem érdeklí őket, csak én

nézem a fehér sávot a kabinablakon. A világomat, ahonnan elúitztek, és ahová most, az utolsó pillanatban, mégiscsak visszamegyek.

Hát igen, meggyógyultam. Elteszem a prospektusokat. De egészség-e, hogy ideig-óráig meghosszabbították az életemet? Hogy itt, a tasakomban a pelenkák és a csövek? Szerencsém lett volna? Nem bizonyos. Csak az élet minőségével párosodó élet igazi szerencse. Ez itt így csak tünetmentes időszak, túlélési idő. Jól használja ki! – mondták. Carpe diem. Minden órát és minden pillanatot.

Korán érkezünk, az utaskijáró előtt senki sem vár. – A szél miatt! – magyarázzák a légikisasszonyok. Van úgy, hogy egy teljes órával megrövidül a menetidő. Még fent a gépen csapoltam, pelenkát cseréltem, most itt csak nézelődöm. Amszterdamban ilyenkor még nem kelt fel a nap.

Vincét, a fiamat, már vártam így. Megszökött az anyjától, azt mondta, velem akar élni. New Yorkban, a Kennedyn találtam meg, a TWA épületében. Most itt, Amszterdamban ő keres engem. Most én vagyok az elveszett gyermek, aki rászorulok.

Hamar megtalál, nincs senki körülöttem. – Georges! – kiáltja, és futni kezd. Amint közeledik, egyre gyorsabban szalad.

Szép, nyúlánk férfi lett belőle, még nálam is fél fejjel magasabb. Elveszi a táskámat, a kabátomat. Engem is felemelne: – Tudsz járni? – kérdezi, amikor észbe kap. Egy kis nyugtalanság bujkál a szemében, nem tudja még, hogy milyen állapotban vagyok. – Mert az autó – teszi hozzá – messze van.

Ezt a kis nyugtalanságot később is észreveszem az emberek szemében. Azután, amikor látják, hogy működöm, megnyugszanak. Az unokáim is egy pillanat alatt megtanulták, hogy amikor hívnak, pontosabban valahányszor felállok, először mindig kimegyek, és kezet mosok.

Két gyönyörű, hatéves gyerek. Ikrek. A fiú az apjára hasonlít, a lányka a menyemre. Nyilván valami rosszabbra vártak; most már tegeznek, felszabadultan játszanak. Minden harmonikus körülöttünk. Az üvegajtókon át tükörsima beltengerre nyílik a kilátás, időről időre hófehér hattyúk úsznak át a képen. Kint a ház előtt a fiamnak saját stégje és csónakja van.

Még a kuka is úgy csillog, mint a gyémánt. Zacskókba gyömöszölöm, nem merem csak úgy beledobni a használt hóbelevancomat.

Másnap a patikában kiderül, hogy büszke rám, hogy nem szégyell a fiam. Papírpelelkát itt nem tartanak raktáron a patikák. Sem gumicsöveket.

– Megrendeljük – mondja a kisasszony.

– Apámnak lesz – mutatja a fiam. Nem tudja a méretemet, cinkosan összenézünk.

– Az édesapja? – kérdi a lány, és Vince büszkén, boldogan rám nevet.

Vacsora után lefektetik a két gyereket.

– Mesélsz nekik? – kérdezem.

– A kis gömböcöt!

Ezt meséltem neki én is. Pontosan úgy, ahogyan nekem mesélték. Minden este ugyanazt.

Ülünk a kandalló előtt, nézzük a tüzet. Menyem elmondja a napját, úgy, mint régen a férfiak, munkából jövet. Biciklin jár be a munkahelyére, az autóval a férje furikázza a két gyereket. Vince háztartásbeli: ebben itt nincs semmi különös, magyarázzák, nem hangzik furcsán, csak nekem.

– Változik a világ – mondják. – Ez itt egy teljesen nyitott társadalom.

– Talán egy kicsit túl nyitott is – teszi hozzá Marijke, a menyem.

A piaccgazdaság válságáról olvastak valamit. Megbeszelnék, de látják, hogy nem értem. Számomra még mindig a totális állam a rossz. Ők most itt azt állítják, hogy a *laissez faire*, a piac egyeduralma még a zsarnokságnál is veszélyesebb.

Az ellenszer – mondják – a működő demokrácia. De hol van működő demokrácia ott, ahol én lakom!

– Tegyük fel Brelt! – javasolja a fiam.

Az én kazettáim már régen tönkrementek. Beléjük ette magát a por, a homok. Vince most újra megvette őket. Hallgatjuk a réges-régi Brel-dalokat. Marijke Vince ölébe fészkel magát. Késő van, felállok. Felállnak ők is, megölelnek. A fiam a markomba nyomja a kazettát.

– Nesze! – mondja. – Csináltam neked egy másolatot.

Annak idején Franciaországban éltünk. Vince ott nőtt fel, a francia tanyán, egy apró burgundi faluban. Most vett egy házat Burgundiában, szeretne levinni, szeretné megmutatni nekem.

– Szép kis ház – mondja a menyem is. – Mióta megvettük, nem látom az uramat.

Az én időmben egy ilyen ezer kilométeres távon az ember másfél napig utazott. Most autópályák szelik át a kontinenst, direkt sztrádánk van, mondja a fiam.

Ülök a Citroënben, nézem az ablak előtt elsikló tájakat. Hollandia olyan, mint egy gigászi parkoló. Az utak és a csatornák mértani szerkezetében erdősávok, fasorok. Itt valóra vált, ami csak rossz vicc volt az én gyerekkoromban: ezek itt vidéken építették fel a városokat. Még a levegő is kristálytiszt; felhőtlen az ég, pengeélesek a körvonalak. Már nem egészen tél ez az évszak, de még korántsem tavasz.

– Alszol? – kérdezi Vince.

Tudja már, hogy félálomban élek. Amikor beszedelem a gyógyszereimet, olyan leszek, mint akit kiütöttek. Nem működik tovább az agyam.

De most még korán van. Carpe diem. Élvezem a száguldást, nézem az autó ablakában elsikló holland tájakat.

– És Hófehérke? – szólal meg a fiam.

– Köszönöm, jól.

Nehéz megmagyarázni, hogy Hófehérke hiányzik, és mégsem nyugtalanít, ami hátravan. Így kellett történnie: a kétlakiság férfifalánnyá. Két úrnak nem szolgálhat az ember. Az ilyen férfiakat előbb-utóbb meggyűlölik az asszonyok.

Délben eszünk egy parkolóban, délután pedig már látjuk, francia táj suhan át az ablakon.

– Emlékszel?

Megállunk a két fűzfa között, a kapuban. Egy belga orvos vette meg a házat, ilyenkor télen lelakatolják az ajtókat és az ablakokat. Ott hátul én ültettem a fákat. A keres kút is, az udvar közepén. Ránk esteledik. Vince megérinti a vállamat.

– Fáj? – kérdezi.

– Nagyon.

A szállodában már várnak.

– Itt vacsoráznak? – kérdezi a tulajdonos. Gyanakodva méreget. Rám ismert volna? Nem fiatalodott meg ő sem húsz év alatt.

– Holnap! – feleli a fiam.

És már bent ülünk újra a kocsiban. Errefelé mindenki ismeri egymást. Kéz kezét mos, mondják, de fehér holló az igazi barátság. Ahhoz túl kemények az emberek.

Most mégis várnak ránk, megölelnek. Ülünk, nézzük egymást, felsoroljuk azokat, akik már nem élnek. Óvatosan, hogy meg ne bántsuk egymást. Húsz év alatt nem sok történt a faluban. A házigazda kihozza a bort, végigkóstoljuk a jobb évjáratokat.

– Nem mondtam sok hülyeséget? – kérdezem kint a kocsiban.

Vince bekapcsolja az övemet.

– Csak azt nem értem – kérdezi –, hogy miért ütötte meg a pincemestert! A barátodat!

– Én?!

– Te, te! Volt valami köztetek?

– Fordulj vissza! – kiáltom.

– Majd holnap! – vigyorog a fiam, és csak a szálloda előtt teszi hozzá: – Vicceltem, hát nem érted?

Régen is így ugrattuk egymást. Most egy pillanatra visszatért a múlt: jól rám ijesztett a fiam.

Reggel rohanunk megnézni Vince házát. Napfelkelte előtt fekete, csipkés vonalat rajzol a látóhatárra a fény. Ha szerencsénk van, látni fogjuk az Alpokat.

Gyorsan elmúlik a nap. Este meglátogatjuk a parasztot, aki az istállókat bérelte a tanyán. Akitől egyszer megkérdezte a feleségem, hogy megfejte-e már az ökröket.

Másnap délelőtt még a községházán van valami elintéznivaló. Szétfutott a hír, hogy visszajöttünk. Hogy magával hozott engem is a fiam. Délben Saint-Emilandban eszünk, a szomszéd faluban. Ide jártunk, itt dagasztottuk az asztali futballt, amit erre úgy hívnak: bébi-fut. Beállunk most is, pörgetjük a színes bábukat.

Azután ki, pelenkáért, a kocsiba.

– Mit adtál nekem, öreg?! – kérdezi Vince, amikor visszaérek.

A régi bankjegyeim már nem érvényesek. A pult mögött vigyorogva figyelnek a tulajdonosok.

– Kifizetted a számlát? – kérdezem.

– Ki, ki! – veregeti meg a vállam.

– Akkor add vissza a százasomat!

– Minek az neked? – kérdezi. – Mondom, hogy már lejárt!

– Éppen azért! Meghívlak belőle holnap is!

Megtaláltam a régi hangomat.

Indulunk vissza, Hollandiába. Lenyelem a gyógyszereimet. Még eszembe jutnak, akiket nem sikerült felkeresnünk ez alatt a két nap alatt. Odette-et, Danielt, a szomszédaimat. A temetőben a többieket. Azután hatni kezd a mákony. Elalszom. Vince vezet.

És visz tovább, napkelet felé, a holland légitársaság. Ablaknál ülök, már nem a budi mellé szól a jegyem. Reggel van, sziporkázik a fény. Az utasok kávéznak, de én, carpe diem!, habzó, aranyárga sört rendelek.

Mellettem csikófrizurás nő nyújtózkodik az ülésen. Hosszú, meleg combja megérinti a lábamat.

– Pardon! – mondja, a-val, pestiesen. Felemeli a karját, a pulóvere pállott, édeskés izzadságszaga van.

– Amerikában voltam – feleli, amikor megkérdezem. – Az anyám hagyatéka miatt.

Térdére teríti a plédet, nem löki el a lábamat.

– Tavaly települt haza szegényke – teszi hozzá, és szélesen rám mosolyog.

Élénk, mozgékony a szája. Annak idején szerettem az ilyen piócajkat. De akkor

még nem sokat tétováztam: benyúltam az ilyen kis nők szoknyája alá. Hát igen. Meg kell tanulnom, hogy vége van a cicázásnak.

– Adjak valamit? – kérdezte az orvos. Azután mégsem adott. Beletörődünk, talán még túl könnyen is. Lezárult egy fejezet, nem értettük, miért aggályoskodnak az orvosok. Csak később vettem észre, hogy míg én elcsöndesedtem, Hófehérke egyre harányabb lett, egyre erőszakosabb.

– Pénz nélkül jött haza – mondja mellettem a lány. – Ki hitte volna! Még nyugdíjat se kapott. Az ember azt képzelné, hogy az ilyennek legalább egy kis spórolt pénze van. De nem! Ez nem hozott haza csak adósságot... Remélem – teszi hozzá –, hogy maga okosabb. Az amerikaiakról azt hiszik, hogy pénz van a bőrük alatt is. Felvették mindenhová, várták, hogy megjöjjön az átutalás. Azt hitték, hogy a biztosító végül is fizetni fog. Találtam neki szobát egy pálmaligetben, a Vörös Hadsereg útján. Apácák gondozták és professzorok. Azután hónap végén behívtak. Visszaküldték a számlát az amerikaiak. Még nekem sem adták ki a pénzét – mondta az izzadságszagú lány, és megszorította a combomat.

Nem könnyű megtanulni, hogy valaminek vége van.

– A Kútvolgyiben műtötték, bekönyörgöttem oda is magam. Azután karácsonykor hazaküldték. Az ünnepek előtt, tudja, itt nálunk lenyugtatják és kirugdossák a gyógyíthatatlanokat. Később persze már ő könyörgött, hogy vigyem haza. De akkor már nem lehetett. Szétroncsolták a beleit az onkológián; mozdulni se tudott. Pedig – mondta mellettem a lány – voltak azért vele szép pillanatok. Egyszer, emlékszem, elmesélte, hogy a Sophianumban a padhoz kötötte az előtte ülő lány haját. Úrilány volt.

A csikófrizurás rám nézett, bólogatott:

– Lóversenyre járt, vért adott, még a háború alatt se dolgozott. Volt egy zongorája, egy pianínó. A lelkemre kötötte, hogy el ne adjam, merthogy valami Erkel Francié volt ez a zongora. Eladtam vagy sem! Elveszett. Tizenöt éves voltam, hozzámentem az elsőhöz, aki megdugott.

A légikisasszonyok kihozzák az ebédet. Hófehérke ilyenkor ébred fel a trópuson. Meg kellett volna tanulnom beszélni vele. Létrehozni valami más, valami emberibb kapcsolatot.

– Piszkos, hűgyszagú hely volt az utolsó. Az Aranykéz. Húszágyas termekkel, neki, aki világlétében külön szobában lakott. Egymás után haltak meg körülötte az öregasszonyok. Akkor már sírva könyörgött, hogy vigyem haza. Ne hagyjál itt, kiabálta, ígérem, hogy gyorsan meghalok!

– Nem vittem haza – mondta a lány, és kifújta az orrát. – Egy hónap alatt elfogyott volna a pénze. El is kellett temetnem, nem igaz? Megvettem ezt a repülőjegyet. Látni akartam a házat, ahol lakott.

– És? – Felállok, pelenkázni megyek.

– Mit és! Be sem engedett a családjá. Az amerikai rokonok!

A gép megkezdte a leszállást.

– Felírom a címet! – mondta az izzadságszagú lány. Később elvesztettük egymást. Talán a csomagokra várt, én pedig csomag nélkül utazom.

A cím annak a levélnek a hátára van írva, amit a lány írt az anyjának: „Drága Édesanyám!” Szép, kerek mondatok követik egymást a kockás papíron. „Hosszú évek óta vártam, hogy írni fogsz, és a Jóisten meghallgatott.”

„Én már nem abban a lakásban vagyok. És az utca neve is megváltozott.”

„Tudsz-e járni, menni? Mennyire vagy beteg? Hol laksz? Nyugdíjasházban? Vagy van külön lakásod? Mindent mondjál el őszintén, az egész helyzetedet!”

„Én egyedül élek. Férjem, gyerekeim nincs. Kutyusom van. Mellékelem a képét. Lédinek hívják. Az ott mögötte én vagyok.”

„Miért csak most írtál? Szeretnék látni, találkozni veled. Átölelni, megcsókolni téged, édesanyám. Én már harminchét éves leszek. Meghíztam, a hormonháztartásom felbomlott, így mondják az orvosok.”

„Telefonom is van: hívjál fel, ha van telefonod! Nagyon szeretném hallani a hangodat. A száz dollárt köszönöm. Várom a válaszodat!”

Utóirat:

„Nagy szerencse, hogy a leánykori nevemre írtál. A Karcsit már tizenhét éve nem láttam. De a postás ismer, áthozta nekem a leveled. Ne törődj azzal, hogy mit beszélnek az emberek. Mindenki azt mond, amit akar. Itt is szólásszabadság van, mint Amerikában. Lassan tíz éve leszek. Jól bekaptuk a horgot, nem igaz?”

„Szeretnél-e hazajönni? Vagy én menjek ki hozzád? Nekem csak egyszobás lakásom van, de ha összeraknánk a pénzt, és egy nagyobbra cserélnénk? Van-e nyugdíjad? Mert azt itt is megkapnád, a nyugdíjodat. Tudok ilyenről, vannak ilyen esetek. Nekem kevés a fizetésem, ha megmondom, mennyi, el se hiszed.”

„Mondd, mi volt a célod ezzel a levéllel? Annyi idő után! Nagyon beteg vagy? Meg fogsz halni, ezt akartad tudatni velem? Hívjál fel! Hétköznap öt óráig dolgozom. Szombaton, vasárnap otthon vagyok. Csak a Közértbe megyek le, és a kutyát sétáltatom.”

A folytatást már ismertem: Nem volt benne semmi meglepő. Aki elment, vétkezett. A napos oldalt választotta, magukra hagyta a többieket, akikhez tartozott. Ha hazajön, fizetnie kell. És jaj neki, hogyha nem fizet!

Így ért véget ez az utazás. Félttem tőle, nem tagadom. Ha magatehetetlen az ember, akkor minden jó szónak, minden működő kapcsolatnak jelentősége van.

Egy, usque nyolc év. Lesz időm kialakítani a környezetemmel a kapcsolatot. Még az is lehet, hogy meggyógyulok: megoldottam a megoldatlan konfliktusaimat. Jöhet a tünetmentes időszak, a túlélési idő. Ami hátravan.

Ha lehunyom a szemem, Vincét látom, a fiamat. Fut felém, kitarja a karját. Amint közeledik, egyre gyorsabban szalad. Itt minden kiegyensúlyozott, Hollandiában. Az üvegajtókon át valami tükörsíma beltengerre nyílik a kilátás, a vízen időről időre fehér hattyúk siklanak. A kandallóban ropognak a lángok, hallgatjuk a réges-régi Brel-dalokat.

– Fáj? – kérdezem.

– Nagyon – feleli a fiam.

Állunk a két fűzfa között, a kertkapuban.

Másnap pedig Vince háza, a Mont Blanc. Hajnalban csipkés, fekete vonalat húz a látóhatárra a nap.

Dél van, Hóféherke ilyenkor ébred fel a trópuson. Két úrnak nem szolgálhat az ember. Nem könnyű megtanulni, hogy valaminek vége van.

Mindegy, hazaértem. Lesz kertem és kutyám. A kertben orgona nyílik és pünkösdi rózsa. A fákon énekelnek a madarak. Nem nyugtalanít, ami hátravan.

Itt napkeleten már megérkezett a tavasz. A levegőnek súlyos, édeskés illata van. Carpe diem. Milyen gyönyörű ez a nap! Lépegetek a temetőkert virágzó gesztenyefái alatt.

Forgács Éva

MAGYAR MŰVÉSZET VAGY MAGYAR MŰVÉSZEK?*

1997-ben két egymást követő műcsarnokbeli tárlat és körülményeik meglehetősen intenzitással jelezték, hogy a művészek különböző csoportjai tartanak igényt arra, hogy a magyar művészet elsődleges képviselőinek tekintsük őket. A magyar művészetről, illetve egyáltalán: a művészetről alkotott nézeteik olyannyira eltérnek, hogy óhatatlanul felvetődik a kérdés: van-e itt és most olyan képzőművészet, amit a művészek, a kritika és a közönség egyaránt sajátjának ismer el, mint minden mással összetéveszthetetlen magyar művészetet? Vagy pontosabban írjuk le a helyzetet, ha szerényebben magyar művészekről beszélünk?

Ez továbbvezet ahhoz a kérdéshez, hogy egyáltalán vannak-e az újabb kori képzőművészetben nemzeti művészetként azonosítható művészetek, illetve, hogy mi a tartalma magának a fogalomnak. A pont-aveni iskolában francia, belga, ír és angol festők dolgoztak együtt; a spanyol Picasso és a francia Braque nem a francia kubizmust, hanem a kubizmust teremtették meg Párizsban; a német Max Ernst és a spanyol Joan Miro a szürrealizmus és nem a francia szürrealizmus jelentős alakjai voltak, ugyancsak Párizsban. A német expresszionizmusba az orosz Kandinszkij hozott radikális fordulatot és új arculatot. A Dada különféle irányzatait városokhoz és nem nemzeti kultúrákhoz szokás kötni – a zürichi Dada más, mint a berlini vagy New York-i –, és ha a futurizmus gyakori jelzője az „olasz”, ez inkább az eredet helyére utal, és nem arra, hogy a futurizmus valami eredendően olasz életérzés vagy problematika kifejezése lett volna (manifesztuma nem is Olaszországban látott napvilágot, hanem Párizsban).

A magyar művészetben Nagybánya gyökerei Münchenben és Barbizonban keresendők, a magyar konstruktivista avantgárdot orosz, holland és német művek és elgondolások inspirálták – semmiféle hazai előképe nem volt –, az Európai Iskola szürrealistáit pedig többnyire párizsi eredetű hatások érték: és ezek voltak azok a fontosabb tendenciák, amelyek a hatvanas és hetvenes években elevenen hatottak azokra az akkori fiatalokra, akik ma a magyar neoavantgárd klasszikusainak számítanak. A nyolcvanas években színre lépő „új szenzibilitás” generációja pedig nyilvánvalóan és tudatosan nemzetközi ihletettségű: ők az olasz *transavanguardia*, a német *heftige Malerei* és az amerikai *bad painting* egyidejű magyar párhuzamai.

Nem hiszem, hogy most fel kellene mondani a leckét: miképpen nemzetközi a képzőművészet a katedrálisokat építő vándorműhelyek kora óta, mint a nemzetek felett álló katolikus egyház tanításainak és legendáinak a megjelenítője – miközben később világi centrumai hol Firenzében, hol Párizsban, hol Berlinben vagy New Yorkban vannak. Ha le akarjuk választani saját kultúránk művészetét a képzőművészet egyetemes áramáról, és kizárólagosan saját vonásaira vagyunk kíváncsiak, ma sem tehetünk fel más kérdést, mint amit a maguk idejében Fülep Lajos és Kállai Ernő: hogy van-e a magyar művészetnek saját érvényes mondanivalója a világ éppen aktuális állapotáról, és/vagy van-e olyan nemzeti problematikája, amelyet artikulálni kíván és tud? Ahhoz,

* A tanulmányt az Európai füzetek 8. számának internetes változatából – www.c3.hu/~eufuzetek – vettük át.

hogyan nemzeti művészetről beszéljünk, vagy a globális állapotok iránti karakteres, nemzetiként azonosítható érzékenység, vagy sajátos nemzeti problematika szükséges, ahogyan például Anselm Kiefer és Georg Baselitz szinte kényszeresen német sorskérdésekkel foglalkoznak műveikben; vagy társadalmi megrendelés, ahogyan például az USA-ban a harmincas években elindított Federal Art Project hirtelen a művészek tudtára adta, hogy ők és munkájuk fontosak a hazának; vagy olyan szívóerejű piac, mint a nyolcvanas évek nemzetközi műpiaca – vagy talán mindezeknél is inkább közönség, amely dialógusra – de legalábbis önnön portréjára éhes, mint egykor a hollandok, és szüntelen izgalommal várja a művészekről érkező újabb reflexiókat, melyeket önreflexióként értékelhet.

Ebben a pillanatban Magyarországon ezek egyike sem látható.

Abban az értelemben, amit Németh Lajos nagyon pontosan az „*itt és most vállalásának*” nevezett,¹ felmutathatunk reflexiókat a közelmúltból egy-egy jellegzetesen hazai problematika vizuális megjelenítésére. Azt is leszögezhetjük, hogy a magyar képzőművészeti alkotásoknak időnként van olyan stílárius vonásuk, amit kifejezetten magyar sajátosságként aposztrofálhatunk. Kállai a nemzeti karakter mentén vizsgálódva egyfajta „*szervezetes naturalizmust*” vett észre, ami megkülönbözteti a magyar képeket a hozzájuk hasonló kortárs festményektől; Fehér László azt az észrevételt tette egy beszélgetésünkben, hogy külföldi kiállításokon messziről felismeri a magyar festményeket, mert van egy bizonyos légyságuk, ami talán a Bernáth-iskolából ered, és ami összetevészetlenül.

Van azonban egy primer szintje a nemzettel, illetve az országgal való kapcsolatnak, amit sehol sem találunk a modern magyar festészetben: igen kevés nyoma van annak, hogy a magyar képzőművészek ugyanabban az országban élnek, mint honfitársaik, és ugyanazok a dolgok foglalkoztatják őket. Pusztán leírásuképpen, csak az érdekesség kedvéért gondoljuk meg: nincs kép a háborúkról – nincs párhuzama Henry Moore londoni óvóhelyrajzainak – szórványos kivételektől eltekintve (Scheiber Hugó, Schönberger Armand, Mácsai István néhány képe, egy-két Kocsis Imre-festmény és egy, a Gellérthegyét ábrázoló Keserü-kép), teljességgel hiányzik az épülő, a hétköznapi, a lebombázott, az újjáépített Budapest látványa – egyáltalán, Csernusig és Méhesig, valamint az ő korai festészetük óta a polgári, nagyvárosi élet teljes ikonográfiája.² A haza csakis mint vidéki táj jelenik meg, holott sok minden épült a tájba az elmúlt másfél évszázadban. Kosztolányi ÜLLŐI ÚTI FÁK-jának nincs képi megfelelője. Budapesti bérházból származó motívumot – egy körfolyosó vasrácsának a részletét – Mácsai 1963-as képe óta 1997-ben láttam először Köves Éva BUDAPEST ÁRNYAI című sorozatában, valamint Fehér egy festményén, panelházakat pedig, talán először, Szűts Miklós újabb műveiben.

Még áttételesen vagy a címekbe rejtve sincs szó '56-ról és '68-ról, egyetlen 1968. augusztus 21-én félbehagyott Keserü-kép, és Donáth Péter IN MEMORIAM J. P. című objektje kivételével (Jan Palachnak állított emléket, de „hivatalosan” Janus Pannonius

¹ Beszélgetés Németh Lajossal (kérdező: Beke László). HATVANAS ÉVEK. Képzőművészeti Kiadó, Magyar Nemzeti Galéria, Ludwig Múzeum Budapest kiadása, 1991. 72. o. Németh Lajos még hozzáfűzte: „*ez éltette a lengyel és magyar filmművészetet, a lengyel avantgárd festészetet és színházat is. Ez adta meg a »nemzeti« karaktert és nem a formai vonások*”.

² A tények kedvéért hangsúlyozom, hogy rendszeresen kiállító, ismert, a művészeti életben rangosnak számító festőkre gondolok: nem a helyrajzi és egyéb múzeumok raktáraiban vagy akár kiállítóterében is fellelhető Budapest-ábrázolatokra, mert azok létezése nem bizonyítja a magyar festészet tényleges érdeklődését Budapest látványai iránt.

volt a monogram feloldása), pedig ezekre az eseményekre még a könnyűzene is reflektált – egyáltalán, semmit, ami ennek az országnak és kultúrának az életében történt és fontos (volt), nemigen lehet kihámozni a magyar képzőművészetből. A kisszámú kivételt néhány fojtott atmoszférájú ötvenes évekbeli Csernus-festmény jelenti, az utolsó másfél évtizedből egy-egy olyan érdekes történelmi önreflexió, mint például a Hejtes Szomlyazók Széchenyi-installációja, Forgács Péter néhány lakásbelső-installációja, és – mi is van még? Az '56-os emlékműpályázatra beérkezett tervek és Jovánovics emlékműve.

Nyilvánvaló, hogy felsorolásom elnagyolt és kiélezett.

De nem a statisztikai igazságot igyekszem felfedni, hanem a magyarországi művészet egy tematikákban megmutatkozó sajátosságát, amit mindannyian tapasztalhatunk és tapasztalhatunk, és ami a magyar kultúrának az európai integráció és hazai hagyományok megteremtése közötti szüntelen oszcillálásával függ össze. Végül is különös, hogy még gyenge vagy rossz művek sem választották (saját elhatározásukból) témájukul sem az ország döntő fontosságú eseményeit, sem hétköznapjait. (Ismét csak Csernus jut eszembe ritka kivételként, aki az ORLAY PETRICH SOMA FESTI PETŐFI SÁNDORT című képén önmagát és barátját, Juhász Ferencet festi, és ez a „történelmi áttűnés” a tradíció jelen idejű értelmezéséről szól, az itt és mostól a régi vetületében.)

Nincs, nem jött létre, például Csernus folytatásaképpen, az a vizuális *köznyelv*, amely a nem fenséges, nem filozofikus mű, hanem a nézővel kommunikáló, a nézőt is képviselő mű nyelve. Ez azért fájó hiány, mert a magyar képzőművészet „irodalmi nyelve”, mint már említettem, nem magyar eredetű; így vákuum van azon a helyen, ahol ez a nyelv a magyar néző élményeihez legalább kapcsolódhatna.

Pedig többen és sokféleképpen nekirugaszkodtak e köznyelv megteremtésének. Elsőként talán Korniss és Vajda, amikor a harmincas évek végén népművészeti motívumkincset kezdtek gyűjteni Szigetmonostoron és környékén. A népi tradíció és modernitás olyan szintézisét kísérelték meg létrehozni, mint Larionov, Goncsarova és a fiatal Malevics 1908–10 körül Oroszországban. Hasonló szándékok vezették az Európai Iskolából kiszakadt „Galéria a 4 Világtájhoz” csoportot, amely 1946-ban „Mohácsi Busók” címmel hirdetett meg művészeti és kultúrtörténeti programot a pogány motívumok és néprajz feldolgozására és a vizuális kifejezésbe való beépítésére (innen ered például Korniss MASZKOK című képe). Csernus ötvenes évekbeli festészete, fogékony-sága Budapest látványaira, lakóira és atmoszférájára egy Bernáthtól eredő hagyomány folytatása és kiteljesítésének a lehetősége volt, de Csernus nem találta elég komplexnek – bár később Párizsban visszatért a realizmus különféle újabb változataihoz. A hatvanas években többek között Keszler Ilona és Nádler István kezdték egybehangolni a magyar népművészeti formakincset az absztrakció éppen aktuális formanyelvével, és így, akkor vakmerőnek számító módon formai alapokat teremtettek egy korszerű és mégis hagyományokat őrző vizuális kifejezésmóddhoz. Az ő képeiknek fontos, bár ma már talán szabad szemmel nem látható mozzanata volt a nemzeti kultúra politikai elnyomásával szemben kifejtett ellenállás, s ezt a nézők nagyon jól megértették.

Egy-másfél évtizeddel később Samu Géza a népművészet esztétikai feltámasztását, illetve megújítását kezdeményezte, Bukta Imre pedig a paraszti kultúrára reflektált ironikus-önironikus művekben. Mindkét megközelítés, főként egymást kiegészítve, szűkebb értelemben vett, de érvényes, Bukta műveiben a humorra is nyitott művészeti köznyelv lehetőségét hordozta.

Pauer Gyula és Haraszty István emblematisztikus képek, illetve vizuális gesztusok ré-

vén találtak utat nyilvános bemutatóik ritka napjain a közönséghez. Frappáns, tömör képeken és tárgyakon demonstrálták a magyarországi politikai helyzet sajátos abszurditását, és Keserühöz, Nádlerhez hasonlóan érzékeltetni tudták a szolidaritást, a nézőkkel való közösséget. Teljesen új, a magyar művészetben előzmények nélküli hangon szólaltak meg. Pamfletszerű, sokszor vizuális és politikai poénokra kihegyezett műveik – Pauer PSZEUDO-sorozata és Haraszty szatirikus, egyúttal rendkívül izgalmasan megmunkált sárgaréz mobiljai olyasfajta társadalmi helyzetjelentések, maróan gúnyos és éles elméjű szatírák voltak, mint az időben velük párhuzamos szovjetunióbeli Szoc Art azóta híressé vált alkotásai. Ha a sokszorosítási technikák akkor rendelkezésre álltak volna,³ műveik sokak számára jelentették volna az adott helyzet legpontosabb képi összefoglalásait, s noha viszonylag elvontan fogalmaztak, hasonló helyet tölthettek volna be a szatírára éhes közönség szemében, mint Komar és Melamid művei az oroszok számára. Pauer és Haraszty is a társadalom alapvető hazugságait tematizálták mély és elkeseredett humorral, a magyar közönség sajátos képességére, a sorok között olvasás, a dekódolás népművészetté fejlesztett tudományára alapozva hatásukat.

A Pauer és Haraszty által megütött hangon szólaltak meg a koncept-art magyar képviselői, elsősorban Erdély és Szentjóbó, és egyes objektjeiben Donáth Péter, de a szélesebb közönséggel kezdeményezett kapcsolatnak ezt a fajtáját a cenzúra sikerrel szigetelte el, amióta pedig nincs cenzúra, nem akadnak folytatói.

A hatvanas évek elejétől a hetvenes évekig terjedő időszak ígéretes, sok eredeti mozzanatot hozó irányzata volt a „szürnaturalizmusnak” nevezett festésmód, többek között Csernus Tibor, Gyémánt László, Szabó Ákos és, korai műveiben, Lakner László képein. A részletek pontos visszaadásának jámbor gyakorlata ezeken a képeken motívumhalmozássá, a látvány felbontásává vált, izgalmas felületeket eredményezett, s ez már-már sajátosan magyar újításnak tetszett, amikor – már 1966-ban – Perneczky leszögezte, hogy „*a probléma nem magyar probléma, hanem Amerikától a Szovjetunióig húzódó általános képzőművészeti tünet*”.⁴ A „szürnaturalizmus” nyomán, a hatvanas–hetvenes évek fordulóján még itthon dolgozó Lakner és a nála fiatalabb Méhes László kezén jött létre a hazai élet tényeit és látványait középpontba állító magyar hiperrealizmus (amelynek egyetlen későbbi felvillanására Fehér korai festményeiben ismerhetünk rá). A valóság agyonstilizált, agyonkozmetikázott vagy agyonromantizált hivatalos képi változatai után friss és kétségbevonhatatlanul valóságos képekkel szolgáltak, és egyrészt azt a felismerést közvetítették, hogy a cenzúra éppen a saját eszközeivel játszható ki a legsikeresebben (ha realizmus kell, hát legyen realizmus!), másrészt azt a reményt és várakozást ültették el nézőikben, hogy a korszak története képek útján is elbeszélhető: hogy az itt és most valósága a maga komplexitásában megmutatható, ábrázolható, és ezekben a képekben magunkra ismerhetünk. Amikor Méhes olajjal, farostlemezen megfestett egy olyan banális és kisszerű epizódot, mint egy villamosutazás, a hétköznapi, akár egy jó irodalmi műben vagy egy cseh filmben, szem elé került, látvánnyá vált, a közös történet epizódjává emelkedett.

³ Néhány évvel később Pauer, ha nem is sokszorosítás útján, de jó néhány példányt készített MARXLENIN című munkájából, és „terjesztette” a koncept-művet. Ezen egy Karl Marx Stadt-i Marx-szobor felállítására a kalmából közölt felvételt láthatunk, képes hetilap tudósításából kivágva és két lapra „elosztva”. Pauer meglátta, hogy egyetlen stilizált Lenin-fej-sémára épülnek ezek az emlékművek: Marx úgy „jön létre”, hogy az „alapfej” köré haját és szakállt raknak.

⁴ Perneczky Géza: „A MAGYAR SZÜR-NATURALIZMUS” PROBLÉMÁJA. In: TANULMÁNYÚT A PÁVAKERTBE. Magvető, 1969. 79. o.

Még felsorolhatnák (de hát a teljességnek még a látszatára sem törekedhetek) jó néhány képzőművészt, Altorjaitól Erdélyen át Jovánovicsig, akik olyan tapasztalatokat osztottak meg nézőikkel, amelyek feltehetően ismerősek és fontosak voltak számukra. Lehetséges, hogy ha a képzőművészet csak annyi szabadságot és nyilvánosságot élvezett volna Magyarországon, mint Lengyelországban, akkor az Iparterv generációja létrehozhatta volna a hiányzó vizuális köznyelvet vagy legalábbis az „irodalmi nyelv” egy kevésbé ezoterikus dialektusát, méghozzá gazdag, rétegzett kifejezési módok formájában, hiszen egyszerre voltak érvényesek, érthetők és dialógusra képesek. Műveik azonban nem jutottak el nemhogy a szélesebb közönséghez, de többnyire azokhoz sem, akik a kulturális talpon maradtak, éppen a fent vázolt törekvések szellemében, valóban életbevágóan fontosnak tartották – vagy ha eljutottak, nem találtak válaszra –, és így a képzőművésztől a közönséghez vezető híd építése már kezdetben elakadt. A képzőművészet izolálásának lényeges eleme és természetesen a cenzúra egyik eszköze volt a galériák és a szabad műkereskedelem teljes hiánya. A polgár nem találkozott képekkel vagy tárgyakkal olyan vásárlásilehetőség-szituációban, ahol a pénzével szavazhattott volna egy-egy műre, ahol saját közvetlen személyes környezetének lehetséges alkotórészeként mérlegelhette volna a műveket, s ahol a kapcsolat közvetlen és egyenrangú dialógusként jelenhetett volna meg. Ha létezik műkereskedelem, akkor elképzelhetetlen, hogy ne legyen művészeti köznyelv.

Ehhez a döntő hiányossághoz csak mintegy hozzájárult, és rögzítette a képzőművészetnek a magyar kultúrában elfoglalt periferikus helyzetét az a reformkorban meggyökerezett értékítélet, hogy a kultúra *írott* – „nyelvében él a nemzet” –, valamint a képek iránt való általános érzéketlenség, a művészeti hagyomány hiánya, az ugyancsak általános képzőművészeti tájékozatlanság és a cenzúra remeklése. A cenzúrát lényegesen jobban érdekelte a képzőművészet, mint a polgárt, és „érzékenyebben” is reagált rá – persze helyzeti előnye volt. Mindezek révén bezárul az a rossz kör, amely a képzőművészetnek a kultúrától való távolságától a kultúrának a képzőművésztől tartott távolságáig ível.

Ezt a kölcsönös távolságtartást elég jól szemlélteti, hogy kik voltak a valóban népszerű, szélesebb körben ismert művészek. Nem lehet azt mondani, hogy ne lett volna valamelyes vásárlóerő: a nagyközönség vásárolt műalkotásokat. Szász Endrét és Kovács Margitot. És nemigen volt mód felhívni a vásárlóközönség figyelmét arra, hogy van másfajta kínálat is. Ellenkezőleg: mindkét művészt ünnepelte a sajtó és a média, Szász Endrét mint fenegyereket, Kovács Margitot mint a nép ősi tehetségének és kontemplatív hajlamainak (I. ESŐLESŐ) a szimbólumát. És itt nemcsak a műkritikáról van szó, hanem annál sokkal szélesebb körű figyelemről és kontrollról. Mint Fülep 1906-ban leírta: „*A műkritika ellenőrzése nem egy ember hivatása, nem is tízé, hanem egy szellemileg érett társadalomé. Hol van ilyen?*”⁵ Ne keressük: Pernecky pontosan hatvan évvel később beszámol a Csernus-epigon Korga György sikeréről, akinek képeit „*a közönség szinte hisztérikus rohammal vásárolta fel. A siker szociológiai jelentőségű volt. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a magyar közönség, igenis, érdeklődik az újszerű festői megoldások iránt, különösen akkor, ha ez az újszerűség felszínés szimbolikával (atomháború stb.) és közérthető részletnaturalizmussal párosul*”.⁶ Mindebben azt is észre kell vennünk, hogy a magyar képzőművészek – bármilyen, többnyire tőlük független okok álltak is emögött – nem nevelték

⁵ Fra Filippo (Fülep Lajos): A MAGYAR MŰKRITIKA. *Magyar Szemle*, 1906. 33. o. Idézi Pernecky: KORTÁRSÁK SZEMÉVEL. Corvina, 1967. 13. o.

fel a maguk közönségét. A hatvanas-hetvenes, de még a nyolcvanas évek művészei is a külföld művészetével – a szélesebb közönség számára akkor ismeretlen Beuyszal, Twomblyval, Lucio Fontanával és másokkal – kezdeményeztek párbeszédet, és ezzel kétségtelenül nem inspirálták itthoni nézőiket. Sokkal inkább azt a nézetet ültették el, hogy a kortárs képzőművészet átlagos műveltséggel megközelíthetetlen és értelmezhetetlen.

Nyilvánvaló, hogy az ország negyven éven át tartó elszigeteltsége, a szabad kifejezés és a nyilvánosság hiánya tette lehetetlenné annak a hazai kontextusra épülő, lazább szövetű, közvetlenebb közlésmódnak a létrejöttét, amit itt most *képzőművészeti köznyelv*nek nevezek, s amelynek a megléte szükséges előfeltétele a ráépülő „irodalmi nyelv” érvényességének.

Az elszigeteltség, noha folyamatosan csökkent, a képzőművészek számára mindenél fontosabbá tette a Nyugattal való kapcsolatot. A nem lemaradni, nem elmaradni, nem elszigetelődni parancsa volt az elsődleges; a pusztán túlélés feltétele. A hatvanas-hetvenes években a nyelvi elszigeteltségtől nem sújtott képzőművészek hivatásuknak tekintették, hogy tőlük telhetően házhoz hozzák a közönségnek a Nyugat művészetéből mindazt, amit lehet, akár a saját műveikben is. Ez olyan kultúrmisszió volt, aminek a vállalása a helyzetből is fakadt, és a képzőművészet nemzetközi jellegéből is. Ráadásul sokaknak azzal a fájdalmas felismeréssel szolgált, hogy hozzájuk hasonló alkatú, korú és tehetségű művészek fényes pályát futnak be külföldön, olyan erkölcsi és anyagi megbecsülésben, amilyenről magyar művész egyáltalán nem is álmodhatott. Ezzel a helyzettel, nagyon sovány vigaszként, az is együtt járt, hogy német, holland, francia stb. múzeumok és gyűjtők felkeresték a nemzetközi műkereskedelemből az érvényes magyar rendelkezések miatt kitiltott magyar (és más kelet-európai) művészetet, vásároltak tőlük, és legalább így értésükre adták, hogy munkáiknak európai múzeumokban van a helye.

1989-ben nemcsak ez változott meg. A szabadság nemcsak a nagy közgyűjtemények szemében tette egyenlővé a magyar művészt a világ bármely művészeivel: egyúttal kitétte a hideg és zsúfolt piactérre, ahol mindenki más is eladni akar. Nem volt többé politikai menedékjog a kultúrában. Megszűnt annak az önértéke és egzotikumja, hogy valaki magyar. Szétfoszlott a küldetéstudat pátosza, a művészlét addigi értelemben vett erkölcsi többlete. Nem érzékelhető többé, hogy a művésznek akár önfeláldozás árán is ki kell mondania valamit, ami a többség és voltaképpen az ő számára is tilos.

A művész felhatalmazása jelenleg arra szól, hogy önmaga nevében szólaljon meg. A nyolcvanas évek eleje óta, amióta a magyar művészet mind sűrűbben szerepel a világban, és így összehasonlíthatóbb a világ művészetével, jól látható, hogy végképp irreleváns volna bármiféle nemzeti szemléletet vagy sajátosságot számon kérni a képzőművészetnek – még ha létezne is konszenzus abban a kérdésben, hogy mi is a „nemzeti” szó tartalma. A magyar képzőművészek ugyanazokon az ösvényeken járnak, mint más országokbeli kollégáik. Olykor jobbak náluk. A több évtizedes hátrányt, a művészet fórumaitól való hosszú elzártságot, a műkereskedelemmel való törvényes kapcsolatok hosszan tartó hiányát azonban senki sem írja jóvá nekik. A közönséget és a műkereskedőt a mű érdeklé a maga szempontjai szerint, és nem az, hogy az alkotó koreai, indiai vagy magyar, s hogy netán nehéz-e boldogulnia. Ha van a magyar művészek nemzeti sajátossága, az ebben a pillanatban elsősorban a még mindig hátrányos helyzete. Nehéz megélnie, mert itthon csekély a vásárlóközönség; több munkájába ke-

⁶ Pernecky: TANULMÁNYÚT A PÁVAKERTBE. 82. o.

rül, hogy külföldi galériással kerüljön kapcsolatba, nagyobb utat kell megtennie egy-egy számára fontos nemzetközi kiállításig – akár hogy megnézzé, akár hogy részt vehessen rajta –, több pénzébe, energiájába és figyelmébe kerül, hogy kövesse a nemzetközi trendeket, folyóiratokat, eseményeket, és jogilag külföldi kollégáinál védteletlenebb, mert nincsenek tőle karnyújtásnyira a saját szakmájára szakosodott ügyvédek. A jelen helyzet tehát nem készíti arra a képzőművészeket, hogy – baráti és szakmai mikroklímájukon túl – az eddiginél szorosabban kötődjenek saját kultúrájukhoz, amely egyébként sem mutat irántuk heves érdeklődést. Visszajáról nézve a helyzetet: a New Yorkban élő Böröcz András, a New Yorkban és Amszterdamban élő Drozdik Orsolya vagy a San Diegóban élő Hersko Judit budapesti és székesfehérvári kiállításai vagy éppen a szinte folyton úton levő Birkás Ákos bécsi, berlini, amszterdami bemutatói semmi olyan lényeges ponton nem különböznek a jelenleg itthon élő magyar művészek kiállításaitól, ami azzal volna összefüggésbe hozható, hogy ők most nem Magyarországon élnek.

A legutolsó évtized művészeti írói, úgy tűnik, nem annyira sajátos magyarországi jellegzetességeket keresnek a magyar művészek munkáiban, mint inkább olyan, a kilencvenes években meghatározó nemzetközi trendek mentén próbálják látni és interpretálni a műveket, mint például a test és a nemi szerepek témaköre. A szempont nem a magyarországi helyzetnek a nyugatiétól eltérő történeti és szociológiai hagyománya, és így például a magyar nő művészek – ha ugyan szükséges különbséget tennünk férfi és nő művészek között – sajátos mondanivalója, hanem olyan konstrukció felállítására, ami a magyar művészetet a fenti szempontokból a nyugati művészet szövedékébe ágyazza, és lehetővé teszi, hogy ismét annak a készen kapott kategóriáival írjuk le. A magyar művészeti irodalom nem azt a tényt hangsúlyozza, hogy Magyarországon a politikai elnyomás nem tett különbséget a nemek között, ezért nem volt feminista mozgalom, viszont a század során sok nő volt képző-, illetve iparművészként éppoly sikeres és elismert, mint a férfi művészek. Nem is a női szenzualitás és erotika olyan jól körülírható, rég tudatosított különbségeiről esik szó, mint amire Keserű Ilona például Weöres Sándornak egy Hamvas Bélához írt leveléből vett idézettel maga hívta fel a figyelmet 1989-es Ernst múzeumbeli kiállításának katalógusbevezetőjében (ahol az a tény is szomorúan sokatmondó volt, hogy egyetlen művészeti író sem kért fel művei interpretálására – biztosabbnak érezte, ha ezt ő maga végzi el). A magyar művészeti irodalom most feltalálja az eddig elnyomott magyar nőt, akinek szexuális felszabadulása mintegy egybeesik a rendszerváltással, és csak most tör ki nemi szerepének a kliséiből.

Noha kétségtelen tény, hogy a politikai szabadság és a szexuális szabadság szorosan összefügg, azt hiszem, lényegesen érdekesebb volna a valódi helyzetet és a sajátos magyarországi tradíciókat feltárni, mint az amerikai puritanizmus számunkra ismeretlen heveségű elnyomásából politikai-polgárjogi mozgalom útján kiszabaduló amerikai nőkkel való párhuzamot konstruálni. A mai húszas és harmincas korosztály valóban sokkal szabadabban fogalmazó művészei másfajta nyomástól szabadok, mint amerikai kollégáik, és a magyar kultúrában másként visszhangzik ez a szabad fogalmazás, mint az amerikaiban. Ideológiamentesen, mozgalmi él nélkül, ellenségképméntesen, összehasonlíthatatlanul lágyabban. (A magyar képzőművész nők például sok kisgyermekkel kapcsolatos művet mutatnak be, ami az amerikai feministáknál még véletlenül sem fordul elő.) Más nálunk a férfi-nő viszony hagyománya, más a hang, más jelent a kiszolgáltatottság. Ha úgy tetszik, ez matriarchális hagyományú kultúra, szemben a patriarchális amerikai hagyománnyal, és minden gesztus ezen belül értelmez-

hető. A magyar művészetben éppúgy nincs hatalmi kérdés nők és férfiak között, mint ahogyan az orosz művészetben sem volt és jelenleg sincs (és ha a Nyugat számára érdekes volt külön kiállításon szemlélni meg az orosz nő művészeket vagy éppen a Bauhaus nő művészeit, ez a Nyugat kategorizálása és kivetítése, s nem az orosz művészetből vagy a Bauhausból következik).

Ez a példa mindössze annak felvillantására szolgált, hogy ha a XX. század során nem adatott meg Magyarországon a képzőművészetnek – csak az egyes képzőművészeknek – önálló arculat kialakítása, ez nem jelenti azt, hogy a magyar kultúra ne volna képes létrehozni a maga sajátos vizuális művészetét a politikai szabadság korszakában. A kérdés még mindig az, amit Fülep tett fel 1906-ban: hogy van-e saját érvényes mondanivalója a világ aktuális állapotáról, vagy van-e olyan sajátos problematikája, amelyet artikulálni kíván és tud?

Pintér Tibor

NIKOLAUS HARNONCOURT – HISTORIZMUSON INNEN ÉS TÚL

A londoni *Royal College of Music* hangszergyűjteményében látható egy spinét, amelyet Arnold Dolmetsch (1858–1940) tervezett és készített a század elején. A hangszer körülbelül olyan hatással van a szemlélőre, mint a preraffaeliták egy-egy képe. Érezhető benne egyfajta el- vagy visszavágyódás a múltba, valami arisztokratikusan távolságtartó előkelőség. Dolmetschről Sybil Thorndike azt mondja, hogy „*úgy nézett ki, mintha egy Erzsébet kori festményről ugrott volna le*”.¹ Dolmetsch még megjelenésében is historizált, híven az angol századvég felfogásához művészet és élet dekadens dichotómiáját illetően. Akárha Oscar Wilde karakteréről olvasnánk: „*Azt akarta, hogy személyes és művészi élete azonosuljon, és ettől a vágyától gyermekei nagyon szenvedtek. Szemléletmódja monomániákus és autoriter volt.*”² Paranoiásan szidta a zenei élet korifeusait, elképesztő lendülettel rendezte fesztiváljait, amelyek jószerivel afféle óriásivá nőtt házikoncertek voltak. Tevékenysége megdöbbentően modern lett ebben a különös historizáló díszletben. De az említett hangszer nem kópia. Eredeti menzúrák alapján, újító szándékkal épített saját tervezésű mű, amely latin feliratával fel akar ébreszteni egy régmúlt tradíciót, e tradíciónak kijáró mélységes tisztelettel. Sajnos Dolmetsch és társainak hagyományébresztő játékmódjából egyetlen hangot sem örökített meg a korai hangrögzítés, és jószerivel e londoni kiállítású hangszer az egyetlen, amely érzékelhető közelségbe hozza a régizene-játék legkorábbi úttörőjének munkálkodását. Dolmetsch olyan mozgalom elindítójaként ismert, amelyet manapság, szélesebb körben, jobbra negyven-ötven évvel későbbi időszakra szokás datálni. Pedig a legkorábbi ilyen irányú lépések már a századelőn történtek. Gondolok itt például Wanda Landowska (1879–1959) 1903-tól adott nyilvános csembalókoncertjeire, melyeket Rodin és Debussy is lelkesen látogatott. Ezekbe az első kísérletekbe jelentős mértékben belejátszott a késő romantika előadó-művészetének hagyománya. A francia forradalom előtti régi világ, az ancien régime titokzatosan párálló korának kijáró lelkesedés vagy a misztikus kinyilatkoztatásként imádott bachi harmónia iránti mélységes elkötelezettség irányítot-

ták e muzsikosok játékát. S ebből az attitűdből még a korai hangfelvételeken is átsüt valami. A XX. század két nagy „zenészregénye” pedig, Thomas Mann DOKTOR FAUSTUS-a és Hermann Hesse ÜVEGGYÖNGYJÁTÉK-a, központi motívummá emeli a régi zene, illetve a régi mesterek szerepét. Josef Mertin (*1904), többek között Nikolaus Harnoncourt és Gustav Leonhardt egykori tanára, egy interjúban ezt mondja harmincas évekbeli akadémiai esztendőiről: „A legfontosabbak, mint mondtam, a koncertek voltak: minden alkalommal új követelmény. Összeházasodtunk Schützcel, Schütztől visszatértünk Monteverdihez, majd Palestrinát és Lassust vettük sorra, végül Josquin állt a középpontban. Elsőrendű zenével volt dolgunk, s az addigi tapasztalatainkat félredobva visszamentünk a XI. századba. Mi, az Akadémia diákjai képesek voltunk Perotinust az eredeti fotográfiájáról énekelni, nem csüngtünk semmiféle átíraton. [...] Különbséget tudtam tenni a St. Gallen-i neumák és a korálkotta között. Talán csak tízen voltunk, akik tudtuk a XII. század kottaképét olvasni. És ez igazán fontos volt. Ha manapság egy zenész kezébe kotta kerül, egyetlen időszaki hozzáállással olvassa azt, az 1890-essel. Az iskolától, az egyetemtől, tanárunktól, Lechtalertől alapjaiban más útmutatást kaptunk, és nem kétséges, hogy itt kereshető a régi zene gyakorlati előadásának fő problémája.”³ Dolmetsch és Mertin két gyökeresen eltérő figurát testesít meg a régi zene-játék történetében. A szinte műkedvelő „mániákus” és a legkomolyabban képzett zenetudós alakját. Mindkettő példaértékű: egy hagyomány feléledésének két jellegzetes magatartása jelenik meg alakjukban. De a század első felének újtó törekvései korántsem jelentek még meg a széles közönség előtt. Különös bogarászásnak tűnnek ezek a kísérletek Toscanini és Furtwängler fénykorában. Az első generációs kísérletek jobbára megmaradtak afféle ezoterikus körben: vagy a Dolmetsch-féle házizenélés, vagy a viszonylag zártabb, akadémiai körben (Josef Mertin és Nadia Boulanger [1887–1979]), vagy a még inkább izoláltabb tudományos tevékenységben, amely csak ritkán kapott és kért alkalmat a megszólalásra. Az egyetlen kivétel Wanda Landowska, aki már mennyiségileg is tekintélyes felvételeket rögzített, elsősorban Bach és Couperin csembalóműveiből. Bár éppen az ő esetében elgondolkodtató, hogy pusztán a hangszerválasztás vagy -csere önmagában tekinthető-e egy leendő iskola megalapozásában való részvételnek. Több jel arra mutat, hogy Landowska a zongoratechnikát alkalmazza az újjá vált régi hangszerre, mintsem hogy egy valaha létezett játékmódot kívánna feleleveníteni. Már saját utasításai alapján épített, különös, többpedálos Pleyel-csembalója is inkább abban az értelemben volt kuriózum, hogy a zongora hangerejével vetekedjék, és alkalmas legyen a hagyományos koncerttermi megszólaltatásra. Ehhez képest Dolmetsch kísérlete gyökeresen ellentétes, mert ő régi minták alapján építette hangszereit, és éppen a hangversenyélet „establishmentjét” akarta tudatosan irritálni.

Az 1950-es évek elejéig a régi zene új előadói kísérletei nem léptek túl a fent említett viszonylag szűk kereteken. Az *early music* mozgalomának megindulása nem az ismert barokk művek újrafogalmazásával vette kezdetét, hanem a középkori és reneszánsz zene addig jobbára ismeretlen műveinek megszólaltatásával. A Mertin-féle iskolához hasonlóan Alfred Deller (1912–1979), Noah Greenberg (1919–1966), Thomas Binkley, és néhány évvel később David Munrow fellépése jelölte ki a régizene-játék új útjait. Figyelemre méltó, hogy a második generáció valamennyi tagja elsősorban a viszonylag ismeretlen reneszánsz repertoárral kezdte meg pályáját, illetőleg e reneszánsz repertoár kialakulása éppen az ő nevükhöz fűződik. Mindez azonban nagy hatással volt a barokk repertoár átértékelésére is, s amit ma Közép-Európában *early music*nek nevezünk, az elsősorban ez utóbbira vonatkozik. Noha például az angolszász fogalmak szerint az *early music* máig a középkori és reneszánsz zenét jelenti. Így ért-

hető, hogy a hatvanas évek folyamán megjelenő *baroque renewal* voltaképpen nem teljesen azonos az *early music* gondolatkörével. Az előadó-művészet XX. századi történetének egyik legnagyobb vitája robbant ki éppen a barokk repertoár átértékelése nyomán. „Ebben az időben a *gafickókat nem Sztravinszkijnak és Schoenbergnek, hanem Couperinnek és Kujikkenek, Vivaldinak és Brüggennek hívták*”, írja a Cohen–Snitzer szerzőpáros.⁴ Ez a frappáns kijelentés nyilvánvalóan az újítás avantgárd jellegére utal, arra a különös tényre, hogy a felújítás, a *revival* modern zenei jelenség, az előadó-művészet perspektívájában pedig mindenképpen a legmodernebb, ha tetszik, posztmodern. A Kujiken fivérek, illetve Frans Brüggenn fellépése az intonációt, az instrumentáriumot forgatta fel gyökeresen, és ezek az új törekvések már nem a reneszánsz repertoárt, hanem a hagyományos előadó-művészet által aranyba foglalt nagy barokk életműveket, elsősorban Bachot és Händelt érintette. Másrésztől a mai értelemben vett kamarazenei felállás is az ötvenes évek elején jelenik meg. Máig az egyik legismertebb az első kamarazenei, Felix Ayo vezetésével, az *I Musici di Roma*, mely 1952-ben alakult meg. Céljuk, mint hamarosan az egyre elterjedtebb kamarazenei tevékenységnek általában, az volt, hogy a nagyzenei átiratoktól és sokszor hamisításoktól megtisztítsák a barokk repertoárt, és annak az eredeti felállás szerinti arculatát mutassák fel. Érdekes módon tehát a *baroque renewal*nek van egy olyan aspektusa, amely a régi hagyomány felélesztésének tekintetében nem tartotta jelentősnek az instrumentárium szerepét, vagyis a korhű hangszerek megszólaltatását. Ennek a hagyománynak a részese például az *Academy of St. Martin-in-the-Fields* (1959) Neville Marriner vezetésével, vagy nálunk a *Magyar Kamarazenei* (1957) Tátrai Vilmos, illetve később a *Liszt Ferenc Kamarazenei* (1963) Sándor Frigyes, majd Rolla János irányításával (1979-től).

A kamarazenei mint újszerű képződmény egy időben jelent meg a korhű hangszerekkel alakított együttesekkel. Némiképp zavarbaejtő lehet ez a párhuzamosság. Rendesen Hegelen nevelkedett történeti felfogásunk úgy tartaná rendjén valónak, ha az előbbi megelőzné az utóbbit, és mintegy annak természetes hajtásaként lehetne közelíteni a régi hangszeres együttesekhez. Különösen tisztázatlan, hogy mi adhatott lökést a régizene-együttesek sorozatos megjelenésének az ötvenes évek kezdetétől. Úgy tűnik, hogy a hagyományos előadói személyiség alkonyával mutat kapcsolatot ez a jelenség. Tágabb összefüggésben a művészetről alkotott klasszikus képzetek totális átértelmeződésének fordulata is hatással volt az előadó-művészet új normájának megjelenésére. 1950-ben alakul meg a *Deller Consort*, Harnoncourt 1953-ban alapítja meg együttesét, a *Concentus musicus Wient*, 1955-ben a *Leonhardt Consort* jön létre. John Eliot Gardiner 1964-ben a *Monteverdi Choir*t, majd 1968-ban a *Monteverdi Orchestrát* alapítja meg. Ez utóbbiból lesz 1978-tól a *The English Baroque Soloists*. A *La Petite Bande* Sigiswald Kujiken vezetésével 1972-ben, a *Musica Antiqua Köln* Reinhard Goebellel az élen 1973-ban alakul meg. William Christie pedig 1979-ben hozza létre a *Les Arts Florissants*-ot. E közel harminc év végül is három nemzedék találkozási pontjává válik, és mindenképpen az *early music* és a *baroque renewal* jelentős időszaka ez. Természetesen a gyökerek és a kiindulási pontok együttesenként eltérnek egymástól. Deller például az angol énekesiskola több száz éves tradíciójának neveltje, így a felelevenítés, a *revival* másképpen fogalmazódik meg az ő esetében (és általában az angol régizene-együtteseknél), mint a kontinensen, tekintve, hogy az angol katedrálisok máig élő speciális kórusművészetének hatszáz éves hagyománya példa nélküli a kontinens ilyen jellegű tevékenységeivel összevetve.

A régizene-játék történetének ötvenes években induló mozgalma azonban a hatvanas években érik be. Wolfgang Mohr, a Teldec producere mondja egy interjúban Har-

noncourtról beszélve: „*az első évtized felvételei ma már nehezen vállalhatók... De mutasson nekem egy »Négy évszak«-ot, amely jelentősebb, úttörőbb az ő régi lemezénél*”.⁵ A Mohr által említett felvétel 1977-ben készült, s valóban Harnoncourt, a *Concentus* és az egész régizene-játék pályafutásában mérföldkőnek számít. Az azóta eltelt több mint húsz év persze felveti a tradíció belső megújulásának kérdését és a hangsúlyok fokozatos eltolódását, de a legprogresszívebb kezdeményezések minden tekintetben a hetvenes években születtek.

Ami mind elméletileg, mind gyakorlatilag a legneuralgikusabb pontnak tűnik a korhű gyakorlatban, az éppen magának a korhűségnek, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó rekonstrukciónak és autenticitásnak a kérdése. Ebben a vonatkozásban Harnoncourt pályatársaitól eltérő véleményt alakított ki. Szemléletmódjában nagyobb hangsúlyt kap a modernség szerepe, mint az antikvárius elgondolás. Ezt jól példázza egy interjúrészlet, amelyben Péteri Judit azonos kérdéseket tett fel Harnoncourt és Sigiswald Kuijkennek. A kérdésre adott két válasz önmagáért beszél:

„*Péteri Judit: Gondolom, mindkettejük célja a zeneszerző szándékaihoz minél közelebb álló interpretáció létrehozása. Mennyiben tartja ehhez fontosnak a korhű hangszereket?*

Nikolaus Harnoncourt: Engem nem érdekel a korabeli előadás rekonstrukciója. Csak ott használok korabeli hangszereket, ahol ez egy mai előadáshoz zenei szempontból előnyösebb.

Sigiswald Kuijken: Szilárd meggyőződésem, hogy a historikus hangszerek sokkal több esélyt adnak arra, hogy »belülről« ismerjük meg ezt a zenét.”

A két attitűd közötti eltérés még pregnansabban mutatkozik meg a következő válaszokban:

„*P. J.: Jelenleg melyik zeneszerző vagy műfaj foglalkoztatja leginkább? Milyen produkiókat tervez a közeljövőre?*

N. H.: Mostanában Monteverdivel, Bachhal, Mozarttal, Haydnnal, Schuberttel, Brahmszal és Johann Strauss-szal foglalkozom. Legközelebb Mozart c-moll miséjét és a Szóktétést fogom vezényelni.

S. K.: 1985–86-ra Bach h-moll miséjének előadását készítjük elő [...] Továbbá: nagyon érdekel egy olyan operaelőadás, ahol a színpadra állítás összhangban van a zenészek által beszélt nyelvvél, ami annyit jelent, hogy a zenei előadói gyakorlattal párhuzamosan megkísérli a korabeli színpadi konvenciók, gesztusok stb. használatát. Nagyon elégedetlen vagyok azokkal a produkiókkal, melyeknél az ember valójában a stílusok keveredéséhez járul hozzá.”⁶

A harnoncourti horizont ambiciózusan szélesebb történeti síkban nyílik meg, mint a kuijkeni. A retrospektivitásnak két gyökeresen eltérő formája mutatkozik meg itt. Harnoncourt eddigi pályája azt mutatja, hogy a zenetörténetet a saját interpretációjának történetében járja újra, és ez az interpretáció maga folyamatos újraértelmezése mindannak, amellyel kapcsolatba kerül, sőt e történeti feldolgozásban egy-egy korábbi fázishoz való visszanyúlás is megtörténik. A Kuijken által megfogalmazott célok egy történetileg zárt interpretációs vonulatot jeleznek, illetve e zárt zenei kozmoszban való egyre elmélyültebb munkálkodást. A történetiség interpretációs „újrajárása” persze nem kizárólag Harnoncourtra jellemző.

Példaként lehet utalni arra, hogy Frans Brüggen *A XVIII. század zenekarával* „eljutott” Schubert szimfóniáiig, korabeli hangszerekkel; Christopher Hogwood és a *The Academy of Ancient Music* rögzítette Mozart összes szimfóniáját, elsőként korhű instrumentáriummal. Jos van Immerseel pedig Debussy PRÉLUDE-jeit vette lemezre egy 1896-os Erard-zongorán. Ezekben az esetekben azonban a történeti rekonstrukció iránti igény megkérdőjelezhetetlen, amely legvilágosabban a hangszerválasztásban mutatkozik meg. Azonban éppen az instrumentárium korlátozottsága az az ok, amely

miatt ezek a zenekarok nem léphetnek túl egy adott időszakon. Ez a választóvonal nagyjából 1830 körül húzható meg, de már Beethoven és Schubert esetében is csak komoly megszorításokkal érvényesíthető. Így a historikus együttesek sokkal inkább a retrospektív mederben maradvá a reneszánsz és a barokk repertoár kiszélesítésében működnek leginkább. S ez az a pont, ahol a Sigiswald Kuijken által említett tevékenységi terület körvonalazódik. Olyan, korábban alig ismert szerzők kerültek a figyelem homlokterébe, mint Biber, Muffat, Locke vagy Charpentier. Ennek köszönhetően a klasszikus kánon újraértelmeződése is bekövetkezett, hiszen az ún. kismesterek a szélesebb közönség számára is kiléptek marginális szerepükből. A zenei historizmusnak köszönhetően a repertoár a múlt felé válik végtelenné, amely annak a szemléleti tendenciának is terméke, amelyben nem a jövő tágul a végtelen felé, hanem a múlt nyílik meg a maga mélységében.

De e rekonstrukciós igényekkel éppen az a probléma, amelyet Hans-Georg Gadamer a rekonstrukció és az integráció között feszülő ellentétben lát. „...[A] múltból ránk maradt művészet és irodalom ki van szakítva eredeti világából. [...] Az eredeti »világ« helyreállítása, melyhez a műalkotás tartozik, az eredeti állapot helyreállítása, melyre az alkotó művész »gondolt«, az eredeti stílusban történő előadás, a történeti rekonstrukciónak ezek az eszközei valamennyien arra tarthatnak igényt, hogy a műalkotások igazi jelentését teszik érthetővé, s megvédik a félreértéstől és a hamis aktualizálástól.”⁷ De ez az igény kétélű. A zenei előadó-művészetre vonatkoztatva: a hamis aktualizálás ugyan elkerülhető, ám kérdéses, hogy a félreértéstől megmenekedik-e a mű. Kétségtől az eredeti előadások bizonyos fokú feltérképezése segítséget ad a mű megértéséhez, de aligha gondolható, hogy maga a rekonstrukció azonos lenne a megértéssel. „Kérdés azonban, hogy az, amire így szert teszünk, valóban az-e, amit a műalkotás jelentéseként keresünk, s helyesen határozzuk-e meg a megértést, ha második teremtésnek, az eredeti produkció reprodukciójának tekintjük. [...] Mint minden restauráció, az eredeti felvételek helyreállítása is reménytelen erőlködés létünk történetisége miatt. A helyreállított, az elidegenedésből visszahozott élet nem az eredeti élet. [...] Még a múzeumból a templomba visszaállított kép vagy a régi állapotában helyreállított építmény sem az, ami valaha volt – turisztikai látványossággá válik.”⁸ Ez az érvelés mutatis mutandis vonatkoztatható a zenei előadó-művészetre. Eszerint a historikus előadásmód „visszaállítja a képet”, de a mű *en bloc* interpretációs, történeti „turisztikai látványossággá” válna. A „visszaállított kép” ez esetben valamiféle másodlagos múzeumba kerül, az ennek megfelelő történeti instrumentárium pedig a megszólaló zenei múzeum. A Sigiswald Kuijken által említett „operaelőadás, ahol a színpadra állítás összhangban van a zenészek által beszélt nyelvvel” a zenés színház valódi panoptikumává válna, amelyben *ad absurdum* maga a rekonstrukció lenne a végcél.

Azonban bármennyire tetszetős is ez az elgondolás, nem lehet világosan kimutatni, hogy az előadó-művészet esetében mi lenne az eredeti produkció és mi a rekonstruált produkció mint reprodukció. A Nelson Goodman-i tipológia szerint a zene allográf művészet, szemben Gadamer képzőművészeti példájával, amely autográf.⁹ „Az autográf művészetek [...] esetében [...] a műalkotás (festmény, szobor) vagy annak első fokozata (jadúc, rézlemez) tárgyi valójában a művész keze nyomát viseli. [...] Az allográf művészetek [...] tárgyi valójukban nem közvetlenek; jelek (betűk, hangjegyek) közvetítik.”¹⁰ Ebből következően a zene reprodukatív, allográf művészet (akárcsak a színjáték), hiszen egy jelstruktúrából, a kottából kell létrehozni a hangzó fenomént. Az egykor volt, nem rögzített, de elviekben reprodukálható zenei *hangzás* viszont nem autográf és nem is allográf, mert eredeti megjelenési formája sem létezik. A zenei reprodukció mint rekonstrukció eszméje a hangzásban feltételez valamiféle mintát, amely hasonlatos lenne az autográf művé-

szetek első fokozatához, a fadúchoz vagy a rézlemezhez. Ám ezt a mintát csak a régi hangszer megszólaltatásával lehet létrehozni. Ebben az esetben viszont a reprodukálni kívánt eredeti azonossá válik a reprodukálttal. Az eredeti és annak mása megkülönböztethetetlen, illetve e megkülönböztetés értelmezhetetlen. A zenei produkció mint rekonstruktív módon értelmezett hangzásbeli reprodukció *contradictio in adjecto: nincs mit reprodukálni*.

A „belülről való megismerés” kuijkeni célkitűzése így kérdésessé válik. Nincs olyan út, amely ebben a hermeneutikai folyamatban „befelé” vinne. Gadameri értelemben „történeti létünk” adottsága nem teszi lehetővé ezt. Azonban tekintettel kell lennünk a rekonstrukciós igények kiterjesztésének belső korlátaira is. Hogy visszatérjünk a gyakorlat kérdéseire: elvégre mégsem akadt olyan kísérlet, amely például Bach kantátáit mutáló hangú kamaszokkal szólaltatta volna meg, mondván, Bachnak nem voltak elsőrangú énekesei a Tamás-templomban, amint erről egy Bach-levél tudósít bennünket.¹¹ (Bár éppen Harnoncourt – és Gustav Leonhardt – folyamodik a szoprán- és altáriák kisfiúk általi megszólaltatásához az összes kantáta és a passiók Teldec-felvételein.) De a történeti rekonstrukció lehetőségeinek belső „fékei” vannak, amelyek „történeti létünk” ama szegmensére irányulnak, mely szerint hallásunkban legkevesebb kétszáz éves „többlét” van. Ilyen módon a rekonstruktív reprodukció önmagában nem képviselheti egy iskola, „mozgalom” központi célját. A recepciótörténetben jelentősebb a régi által életre keltett új eszméje. A retrospektív fordulat ebből a szempontból kétirányú. Egy valaha volt, de auditíve rekonstruálhatatlan gyakorlat elemeinek újra játékba hozása, felújítása – ez a „renewal” valódi jelentése – a szó elementáris értelmében vett újdonságként revelálódik. Mivel e produkciónak nincs sem autográf, sem allográf eredetije, ezért a rekonstrukció problémájának megkerülésével valójában egy eddig, ilyen formában soha nem létezett hangzás jön létre. A rekonstrukció lehetőségének megkérdőjelezése egyúttal a zenei historizmus kritikájának a gadameri érv szellemében való érvényesítését is felfüggeszti. A régi zene új típusú, revelatív megszólaltatásáról van szó, arról, amit Gadamer az integráció kapcsán így fogalmaz meg: „*a történeti szellem lényege [...] nem a múlt restitúciójában, hanem a jelenkori élettel való gondolkodó közvetítésben áll*”.¹²

Ennek szellemében mondja Harnoncourt az idézett interjúrészletben: „csak ott használok korabeli hangszereket, ahol ez egy *mai* előadáshoz zenei szempontból előnyösebb”. Ezt persze számtalan régi zenét játszó is mondhatja, azonban messzebbre vezető belátásokra ad alkalmat annak a kérdésnek a körüljárása, hogy Harnoncourt számára „egy *mai* előadás” voltaképpen mit is jelent. Somfai László írja a Harnoncourtot hetvenéves születésnapja alkalmából köszöntő cikkében: „[A] *régizene-előadás hangszeres és vokális virtuozitásának fel- és elismertetésében az angol muzsikuskok köztudottan elévülhetetlen szerepet játszottak. Ekkor lett sikk, hogy Harnoncourt ellenében kijátszották a nála fiatalabb angol (esetleg holland, belga stb.) régizene-előadókat. A igazsághoz tartozik, hogy a régizene-mozgalom ideológiájának számos korifeusa, brit és amerikai zenekritikusok sora, lényegében máig ignorálja Harnoncourt jelentőségét. [...] Pedig a szöveget (vagy a hangszeres mű sajátos hangütését) értő szakembernek látnia kellene a különbséget: Harnoncourt igényesebb a lényeg megragadásában, abszolút idealista, nagy alázattal szolgálja a mesterművet, s ha vokális műről van szó, a szöveg üzenetének feltárása, az előadás retorikai hitelessége számára előbbre való, mint a látszatra mégoly tökéletes és megnyerő küllemű előadás.”¹³ Bár felmerül a lehetősége annak, hogy az ilyen típusú szembeállítás – csakúgy, mint fentebb, e sorok írója által felvetett Kuijken–Harnoncourt-oppozíció – nem válik-e éppen „visszafele” való kijátszássá. Ám itt két különböző kérdésről van szó. Somfai László a régizene-*

ne-előadások „virtuozitásáról” és „megnyerő küllemű” előadásmódjáról beszél, míg a számunkra mérvadó probléma a harnoncourti „lényegmegragadás” sajátossága, illetve annak lehetőség szerinti körülírása.

Harnoncourt elméleti kiindulási pontja korunk zenei életének válsága: a kortárs zene szerepének és élményének elvesztése, ami példa nélküli az európai zenetörténetben. Ebben a vonatkozásban a legszélesebb repertoár maga historikus, legyen az a klasszika, a romantika, az impresszionizmus vagy Bartók zenéje. A zenetörténet előadói újraértelmezése, amely Harnoncourt pályáján vezérfonalként húzódik végig, azt a lehetőséget foglalja magában, hogy a zenetörténeti kánon az interpretációk során elvezethet korunk zenéjéhez való csatlakozáshoz. Ennek nyomán a harnoncourti interpretációs stratégia a rekonstrukció versus integráció gadameri leírásában éppen nem a zenei historizmushoz szorosan kapcsolódó retrospektív fordulatot célozza meg, hanem azzal mintegy ellentétes irányban haladva, a múlt zenéjét kívánja beemelni a ma zenéjébe, elérve ezáltal azt, hogy az interpretációs út végkifejlete a kortárs művészethez való eljutás legyen. „Az úgynevezett hitelességre törekvő felfogás [...] nagyjából a XX. század elejére datálódik. Századunk első évtizedeitől kezdve egyre inkább követelménnyé vált a régi zene »hiteles« megszólaltatása. [...] A régi zenét mint olyat próbálták helyesen megítélni és saját korának szellemében előadni. A historikus zenéhez való ilyen viszonyulás – hogy tehát nem akarjuk azt a jelenbe átültetni, hanem saját magunkat szeretnénk a múltba visszahelyezni – a valóban élő kortárs zene elvesztését jelző tünet.”¹⁴ A „mai előadás” harnoncourti értelme e „jelenbe való átültetés”. Ilyen módon Harnoncourt – horribile dictu – nem historizál. Ezért nem tekinti a korabeli instrumentáriumot lényegbevágó kérdésként, és ezért nem érdekli az enyhén szólva problematikus rekonstrukció sem. Miként a Somfai által említett „korifeusok” is azért ignorálhatják Harnoncourtot, mert éppen a „mozgalom” ideológiájához kapcsolható nehezen az ő tevékenysége. Harnoncourt ugyanis pályája során éppen e „mozgalomból” nőtte ki magát, ráeszmélve arra, hogy a historizmus előretörése mögött milyen mélységes kulturális szakadék húzódik. Ebből ered az életmű különös fénytörése. Az integrációs újraértelmezés igénye párosul a történetiség újraolvasásával, és e történetiség bizonyos elemeinek újra játékba hozásával. „Egy történeti opera, egy olyan opera, amely húszévesnél idősebb, ma akkor előadható, ha nemcsak történeti érdeklődést ébreszt, hanem aktuális – ennél fogva nem is igényel aktualizálást –, mégpedig azért, mert egy nagy művész alkotta meg, aki olyan sokat tud nekünk mondani, mint kortársainak tudott, de azért is, mert tartalmánál fogva örök érvényű.”¹⁵

Nehezen megítélhető, hogy az interpretáció, amely az új olvasatok által jut el a kortárs zenéhez a harnoncourti programban, nem része-e annak az „abszolút idealista” felfogásnak és „lényegmegragadásnak”, amelyre Somfai László utalt idézett cikkében. Nagyon kérdésesnek tűnik, hogy az auditív élmény erejének növelése, amely Harnoncourt interpretációinak sajátossága, elvezet-e a kortárs zene iránti nyitottsághoz. Lehet-e oly mértékben aktuális egy előadásmód – minden erőltetett aktualizálás nélkül –, hogy az képes legyen viszonyba lépni a kortárs zene által felmutatott világ- és létélménnyel? Ha e zeneideológiai elgondolás legalábbis kétséges, azonban az vitathatatlan, hogy a harnoncourti interpretáció olyan markánsan mutatja fel az állandóan ismételt és alaposan ismert(nek vélt) kanonikus művek tartalmát, amely az előadó-művészet hallatlanul impozáns személyévé avatja őt. Az új olvasati mód legjellemzőbb két pontja a beszédszerűség és egyfajta új dramatisálás érvényesítése. A Johann Mattheson főművéből (DER VOLLKOMMENE CAPPELMEISTER – A TÖKÉLETES KARMESTER, 1739) kölcsönzött fogalom, a „Klang-Rede” adta Harnoncourt első könyvének címét: DIE MUSIK ALS KLANGREDE (magyarul A BESZÉDSZERŰ ZENE). A „Klang-Rede” mint hangzó beszéd,

hangzó szónoklat a barokk zenefelfogás egyik alapvető és ma már – többek között éppen Harnoncourtnak köszönhetően – szélesebb körben ismert fogalma. A nyelvi vezérfonalra épített zenei megszólalás eszköze ez, amely magát a zenélést, a komponálástól az improvizatív játékig a (szónoki) beszéd közvetlen leképező imitálásának tekintti. A nyelvújítás kori „zeneköltészet” szavunk is ezt a felfogást juttatja érvényre, hiszen ebben a poézis és a muzsika találkozása fejeződik ki, amint a XVII–XVIII. században magára a zeneszerzésre is a *musica poetica* kifejezést használták, a „zeneköltő” pedig a *musicus poeticus* volt.¹⁶ Ezért tulajdonít Harnoncourt olyan hallatlan fontosságot az artikulációnak, és ezért mondható, hogy előadásában éppen az artikuláció nyomán jön létre az új olvasat, ha tetszik, az artikuláció új olvasatáról van szó. Peregnyás példa erre Mozart szimfóniáinak előadása.¹⁷ A tempó (amely gyakran a másfél-szerese a más, mértékadó felvételeknek), a frazeálás és a dinamika az artikuláció révén értékelődik át. A festői, nagy legatók átadják helyüket az apró artikulatív-gesztikus elemeknek, melyek által a zenei előadás a mű kisebb léptékű belső viszonyait és arányait teszik plasztikussá. Ehhez járul hozzá a drámaiság felerősítése: nyoma sincs itt a kiegyensúlyozott, harmonikus mozarti „derűnek”, hanem sokkal inkább a fény-árnyék, a *chiaroscuro* nagy dimenziói szegülnek egymással szembe. A kisimult vagy kisimított drapériák felgyűrődnek, és a dramatizálás e formájáról beszélve Caravaggio képei juthatnak eszünkbe. Nem véletlenül említem az olasz festőt, akit a *chiaroscuro* legnagyobb mesterének tartanak, hiszen e festészeti eljárás zenei metaforájának alkotói megfelelője éppen Mozart. A mozarti égbe tekintés és pokolba nézés kozmikus tágassága, magassága és mélysége e fény-árnyék ellentétben ragadható meg. Harnoncourt kétségkívül felrázó erejű előadásában az affektív tartalom beszédszerű kifejezése és ábrázolása összekapcsolódik e dramatikus erővel, mi által Mozart zenéje inkább felzaklató lesz, mintsem megnyugtató. Ebben az új olvasatban már nincs lényeges szerepe annak a kérdésnek, hogy milyen az instrumentárium. (Itt éppen hagyományos.) Harnoncourt a számára követendőnek választott értelmezésben mindent az előbbi szempontoknak vet alá, és ezzel felfüggeszti a historizmushoz mint interpretációs iskolához való szoros kötődését. Hasonló megfontolások tapasztalhatók Beethoven- és Schubert-felvételein is.¹⁸ Az előbbi kapcsán mondja Harnoncourt: „*Felvételeinken egyedül a natúrtrombiták képviselik a historikus hangszínt. Az ok az, hogy a trombita nemcsak egy hangszer, hanem szimbólumértéke is van. És minden fanfármotívum igényel egy természetes hangvételt. Hogy a hangok »kiharsogjanak« a modern trombitán, ahhoz túlságosan hangosan kell rajtuk játszani. Ha a megfelelő hangerővel szólalnak meg, akkor a fanfárkarakter elvész. Így döntenem kellett: vagy a helyes karakter túl hangosan, vagy a karakter nélküli helyes dinamika. Végül a natúrtrombitához fordultam, ahol ez a probléma nem merül fel.*”¹⁹

„*A historizálás nekem alapjában véve teljesen közömbös.*”²⁰

Ennek az 1985-ben elhangzott mondatnak van előtörténete. A *Concentus musicus* megalapítása, illetve az ebben az időben készített felvételek többsége egy célirányos historizmus jegyében fogantak. Ezek nagy részében az interpretáció mozgatórugója a rekonstruktív célzat. Ennek kicsi, de jellemző példája Monteverdi ORFEÓ-jának felvétele kapcsán az a kérdés, hogy az operát nyitó trombitatoccat C-dúrban vagy tompítókval D-dúrban szólaljon-e meg. Ebben a vonatkozásban Harnoncourt számára lényeges interpretációs problémát jelentett az, hogy a korabeli premier dokumentációjában Monteverdi határozottan kéri, a függöny felvonása előtt hangozzék el a toccata. De ez, tekintve a terem kicsiny méretét, csakis tompítókval volt lehetséges, így a D-dúr verzió az autentikusabb.²¹ Persze Monteverdi az a szerző, akinek életműve éppen Harnoncourt munkálkodása miatt foglalt el olyan jelentős helyet a modern előadó-

művészet pódiumán. Ebben az esetben magát a hangzásideált és annak gyakorlati megvalósítását kellett a legalaposabban dokumentálni, lévén egy olyan olvasat született meg Harnoncourt keze nyomán, amely előzmény nélkülinek tekinthető. Ugyanígy érvényes ez a másik két központi jelentőségű Monteverdi-műre: az ULISSES-re és a POPPEÁ-ra.²²

A korabeli előadói gyakorlathoz való viszonyulás Harnoncourtnál is problematikus. E nehézség középpontjában az áll, amit Reinhard Strohm így fogalmaz meg a barokk operáról beszélve: „*Ami nekünk »mű«, az 250 évvel ezelőtt csak »produkciónak« volt. Egy opera seria felújításakor ma valójában kevésbé kell arra összpontosítani, hogy mit írt Händel vagy Hasse, hanem arra, hogy mit alakított Senesino vagy Farinelli a főszerepeiben.*”²³ Ehhez persze még kevesebb az anyag, mint a „műhöz”. Hogy a kottából mit lehet kiolvasni, az a legnagyobbbrészt attól függ, hogy az egykor volt Senesinók és Farinellik mit olvastak ki belőle. Egy új, a hitelesség igényét fenntartó olvasat, amely számot vet a rekonstrukció Gadamer által leírt lehetetlenségével, csakis interpretációs lehetőségként jelenik meg. A korhűség ebből a szempontból is megoldhatatlan feladat. Nem létezik (nem létezhet) egy végleges olvasat, amint ez a történeti múltban sem volt elképzelhető. Az autentikusság igénye valami folytonos „útban levés” állapota, amelyről tudható, hogy a maga egészében soha nem teljesíthető be, azaz nincs hová megérkezni. Ám éppen ez adja azt a hallatlanul nagy játékeret az előadónak, amely megnyilvánul a historizmuson innen és túl lévő produkciókban. A rigorózus historista felfogás éppen ennek az „útban levésnek” a feloldhatatlanságával szemben képviseli a meg-, illetve visszaérkezés délibábját. A Strohm által felvetett mű és előadás kettőssége mai zenei életünkben leginkább a dzsesszhez hasonlítható. A lejegyzett dzsesszmuzsika alig-alig nyújt bármiféle kapaszkodót ahhoz, hogy egy-egy eredeti előadás hogyan hangozhatott el. A kotta csak kiindulási pont, ráadásul egy előadás „végtermékének” kétséges megszilárdulása. Ám az előadó éppen azokra a „lágy részekre”²⁴ alapozhatja új olvasatát, amelyek a kottán „kívül” vannak. E kottán „kívüli” terület az improvizáció terrénuma, ami egyet jelent a kotta kánonná merevedett primátusának felfüggesztésével, és ezen keresztül nyílnak út a játék új esztétikájához.

Jegyzetek

1. Idézi: Joel Cohen–Herb Snitzer: REPRISÉ. THE EXTRAORDINARY REVIVAL OF EARLY MUSIC. New York, 1985. 18. o.
2. In: uo. 19. o.
3. Urbanetz-Vig Margit: „ZENÉLNI KELL...” Josef Mertin beszél életéről és a zenetudományról. In: *Muzsika*, 1996. július. 11. o.
4. Joel Cohen–Herb Snitzer: i. m. 4. o.
5. J. Győri László: A KOMOLYZENÉBEN HOSZSZÚ TÁVRA KELL TERVEZNI. Beszélgetés Wolfgang Mohrral, a Teldec producerével. In: *Muzsika*, 1998. február. 22. o.
6. Péteri Judit: PÁRHUZAMOS INTERJÚ NIKOLAUS HARNONCOURTTAL ÉS SIGISWALD KUIJKENNEL. In: RÉGI ZENE 2. Szerk. Péteri Judit. Bp., 1987. 93., 95. o.
7. Hans-Georg Gadamer: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. Ford. Bonyhai Gábor. Bp., 1984. 127–128. o.
8. Uo. 128. o.
9. Nelson Goodman: LANGUAGES OF ART. An Approach to a Theory of Symbols. New York, 1968.
10. Radnóti Sándor: HAMISÍTÁS. Bp., 1995. 160. o.
11. J. S. Bach: LEVÉL LIPCSE VÁROS TANÁCSÁNAK, 1730. AUG. 23. In: J. S. Bach: LEVELEK, ÍRÁSOK, DOKUMENTUMOK. Ford. Dávid Gábor. Bp., 1985. 44–50. o.

12. Gadamer: i. m. 129. o.
13. Somfai László: HARNONCOURT HETVENÉVES. In: *Muzsika*, 1999. december. 7. o.
14. Nikolaus Harnoncourt: A HISTORIKUS ZENE ELŐADÁSÁRÓL. In: N. H.: A BESZÉDSZERŰ ZENE. Ford. Péteri Judit. Bp., 1988. 14. o.
15. Manfred Wagner: „ICH BIN KEIN SPEZIALIST”. Österreichisches Musik Zeitschrift, 1985/4. Magyarul: BESZÉLGETÉS NIKOLAUS HARNONCOURTTAL. In: N. H.: i. m. 226. o.
16. Vö. Hans-Heinrich Eggebrecht: HEINRICH SCHÜTZ – MUSICUS POETICUS. Wilhelmshaven, 1985.
17. Mozart: 38. D-DÚR, „PRÁGAI”, K. 504.; 39. ESZ-DÚR, K. 543.; 40. G-MOLL, K. 550.; 41. C-DÚR, „JUPITER”, K. 551. SZIMFÓNIA. Chamber Orchestra of Europe, Nikolaus Harnoncourt. P 1992, 1994 © 1997. Teldec–Ultima. 0630–18957–2 DDD, 2 CD, élő felvétel.
18. Beethoven: 2. D-DÚR SZIMFÓNIA, OP. 36.; 5. C-MOLL SZIMFÓNIA, OP. 67. Chamber Orchestra of Europe, Nikolaus Harnoncourt. P 1991 © 1992. Teldec. 9031–75712–2 DDD. Schubert: THE SYMPHONIES. Royal Concertgebouw Orchestra, Nikolaus Harnoncourt. P 1993 © 1993. Teldec. 4509–91184–2 DDD, 4 CD.
19. GERADE BEETHOVENS MUSIK IST IN JEDEM MOMENT SPRACHE. Ein Gespräch zwischen Nikolaus Harnoncourt und Hartmut Krones. In: KÍSÉRŐFÜZET A BEETHOVEN-SZIMFÓNIAK LEMEZHEZ. 18. o.
20. In: N. H.: i. m., i. h.
21. Lásd Nikolaus Harnoncourt: INSTRUMENTATION UND BEARBEITUNG VON „L'ORFEO”. In: N. H.: DER MUSIKALISCHE DIALOG. Kassel, 1994. (3) 172. o. Az idézett felvétel: Monteverdi: L'ORFEO. Berberian, Hansmann, Van Egmond, Equiluz, Kozma, Concentus musicus Wien, Capella antiqua München, Nikolaus Harnoncourt. P 1969 © 1992. Teldec – Das alte Werk. 2292–42494–2 ADD, 2 CD.
22. Monteverdi: IL RITORNO D'ULISSE IN PATRIA. Hansmann, Lerer, Eliasson, Equiluz, Esswood, Rogers, Van Egmond, Junge Kantorei, Concentus musicus Wien, Nikolaus Harnoncourt. P 1971 © 1993. Teldec – Das alte Werk. 2292–42496–2 ADD, 2 CD. Monteverdi: L'INCORONAZIONE DI POPPEA. Donath, Söderström, Berberian, Esswood, Equiluz, Langridge, Concentus musicus Wien, Nikolaus Harnoncourt. P 1974 © 1985. Teldec – Das alte Werk. 242547–2 AAD, 4 CD.
23. Idézi: Philip Brett: TEXT, CONTEXT, AND THE EARLY MUSIC EDITOR. In: AUTHENTICITY AND EARLY MUSIC. Ed. Nicholas Kenyon. Oxford, 1988. 107. o.
24. Szabolcsi Bence kifejezése a ZENEI KÖZNYELV PROBLÉMÁI című tanulmányban.

Tőzsér Árpád

FINNEGAN HALÁLA

Álom, azaz pastiche egy széttépett fénykép összeragasztásához

„Erre tessék a Múzejumba! Kérem a kalapot, ha belépünk.”
(Old Kate)

„A történet szomorú,
de azér' ne ríjjon senki!” – Jó vicc:
ki akar itt sírni?!, eszében sincs senkinek.
Még ha esetleg paródiaként: Hasadj meg, festett üvegből
való szív! – A szenvtelenséget tekintve Camus, Gottfried Benn
s Fernando Pessoa együtt sem nyomnak annyit,
mint a mai magyar költők bármelyikének
egyetlen verse, sőt verssora.

A magyar poéta ma ökörszem
 az ismert meséből: a közöny legfelsőbb
 rétegeiben kivágódik az elektronikus sasok
 s keselyűk (tévé, Big Brother, internetszex, video-
 klip) tollai közül, s magasabbra száll náluk,
 s én, aki már akkor is rettenve sunyítok
 hátra – ló a szemellenzője mögül –,
 ha torkom fonográfjában néha

megreccsen a hollókői asszonyok
 illabiális jaja, én bizony nem vagyok
 olyan bátor, hogy az Úr kétezredik, s Baudrillard
 szimulakrumának huszadik esztendejében (s versben!) sírni
 merjek.

A fényképen egy félig kész, magas
 családi ház áll, előtte három, természet-
 ellenesen megnyúlt férfi – kőművesek.
 Bal szélről egy fekete kutya lépeget,

dől a képbe. Mint Greco
 Toledóján a kórházat: e félig kész
 épületet is fátyolüvegen át látjuk. A ketté-
 tépelt kép ellendarabjai között a semmi szívása.
 A három férfit az ég vákuuma húzza fölfelé: kékes grecói
 ködből néznek vissza a fényképezőgép lencséjébe.
 A ház egy majdani ház vára, s ennek
 az álomtörténetnek az álmodója

koszlott kartondobozból
 („családi múzejumból”, mondja
 old Kate) emeli ki a fénykép darabjait.

Teils – teils...

Nálunk sem lógtak Gainsborough-k a falon, s játszani is csak ha
 magyar nótát játszottunk olykor, s azt is tölcseres
 gramofonon. (Állj! Önsajnálátveszély! Pedig
 most én is szenttelen akarok lenni.
 Legalább álomban legyek

camera obscura: agyammal
 fogok nézni, a lencse se torzíthassa el
 a múltamból kimetszett tárgyakat.) Szóval:
 a mi egykori tölcseres gramofonunk, szilvalekvárunk
 s mázas cserépcsupraink fölött se sírjon senki!
 Egyébként is: egészen jól megvoltunk tisztos
 gramofonunkkal, de ami a hiányzó
 Gainsborough-kat illeti –

E szöveg álmodójának az apja egy téli napon pontosan úgy tartotta a két karjában az idősebb fiát, mint Mária a pietákon a vérző Krisztust, a különbség annyi volt, hogy e komor férfi-Mária halott fiának nem a melléből, hanem a torkából szívárgott a vér, és két száj mondta neki azt, hogy „fiam!”: égre vetülő árnyként a háttérben ott ingadozott a nagybácsi: Finnegan Timót hórihorgas alakja is.

Az álmodó testvérbátyja, az apja, s F. úr először ezen a hatszor kilences opál-szürkés lazúrú fényképen volt úgy együtt (az általuk épített, akkor még félig kész ház előtt pózolva), mint azon a gyászos téli napon. Ezzel a furcsa képpel kezdődött a haláluk. A szélről befelé induló fekete kutyát is úgy köti lépteinek iránya a baljós

képhez, mint valami láthatatlan póráz: három nappal a fiú halála után elütötte egy teherautó...

De hát mindezt mintha már álmodtam volna egyszer! Bele lehet-e lépni kétszer ugyanabba az álomba? S mért ne lehetne? Minden álomban ugyanaz az éjsötét Liffey-patak: a gyermekszem könnyárja folyik, szóval az álmodó apja utánahalt a fiának

s kutyájának. (A részleteket lásd a Tépések c. álmomban, 23. oldal!) Pirkad, a vasúton túl, a buja vetésben fácánkakas köszörüli recsegő torkát. Először azt hittem, a poéta kozmikus láncfűrészén nyüszít a deszka. Így vagyunk, újkori, globális *augurok*: áldozati jelekből, boncolt versből, családi mítoszok belsőségéből, biorészvények veséjéből jósolunk, és a jel jelentettjét immár elhanyagolható

monádnak véljük. Számunkra az égő férfiak, az utcákon kölykező nőoroslánok, a sírok keléséből felfakadó holtak – kettős kódú posztstrukturalista *painting*, fényes szellemünk jele. Pedig ó, mennyire viszolygunk a kiborotvált vénuszdomboktól, a tévéhetérák broilerscirkékre emlékeztető kopasz öletől! A bőven tápszerezett férfilibidó is camera obscuraként akarta nézni

irányultsága tárgyát:
 Vénusz galambját, leparancsolta
 róla a tollat s most már késő: a galamb
 maga is hiszi, hogy a legproduktívabb hazugság
 az igazság, s azt mutatja, amit a felboncolt Matrjosa-baba:
 a mutató helyett a kellékek sorát, a képzelet
 (értsd: a néző hatványa) helyett a Semmi
 közömbös rétegeit. Pedig

igaz lehet ugyan, hogy a valóság
 foghatóbb, mint a képzet (vagy mondjuk
 a képlet), de az is igaz: a fácán rekedt-szép torkát,
 s a zölden sárló föld (kedves augurom, hát valóban nem mered
 kimondani a szót, hogy: élet?, na majd old Kate,
 az auguri hitelre füttyülő civil kimondja:
 „Hej ílet, ílet, kanász ílet, ez aztán az
 ílet!”) szóval a *hiülé* drága bozontját,

a termő öl buja függvényét
 semmilyen igazsághoz nem lehet
 hozzárendelni. (A verséhez sem.)

E történet

álmodójának az anyja rajta sem akart lenni a képen,
 csak könyökölt a félig kész ház ablakában, nézte,
 hogy mit csinál a három férfi. Ha akkor
 a gép balra csúszik kicsit, nem kerül
 rá a képre, s tán ma is élne.

De ott könyököl a felső sarokban,
 s mögötte, ahol egy régi vályogház tapad
 az újhoz, ketyeg a képen az a kopott vekker is,
 amelyhez sorsát hozzákötötte. Élete vége felé ugyanis
 lélekpusztító nagy magányában kisütötte: ő csak
 addig él, amíg az öreg vekkerórája ketyeg.
 (S nem is sejtette, hogy ezzel ő is
 valamiféle *thanatotropista*

elméletet kreált.) Kétségbeesve
 reparálgatta a ki-kihagyó pulzusú órát, amely
 végül már csak hasra fektetve veresett még egy kicsit,
 s aztán már úgy sem. Amikor az óra beteg szíve utolsó percent,
 az álmodó anyja is feladta küzdelmét az idővel, lefeküdt,
 s meg akart halni. Finnegan úrral, az álmodó
 nagybácsijával azonos évben halt meg.

Finnegan úrnak, aki az egykori

házépítők között az egyetlen valódi kőműves
 s *gentleman mighty odd* volt, nem volt vekkere,
 csak fándlija, függőőnya s mániás depressziója. Amikor
 ezen álom álmodója először látta Bergman Csendjét, még nem tudta,
 honnan ismeri a kisfiú fölött hajlongó s hang nélkül tátogó,
 ijesztő pincért. Most, e fényképen, mintha a pincért
 látná, Finnegan bácsi is rendkívüli módon tudott
 hallgatni. Az álmodó egyszer, kicsi korában,

mikor a családi kupaktanácsban
 váratlanul F. úr is megszólalt, sírva
 futott oda az anyjához, mondván: Anyu, láttam
 a Finnegan bácsi fogát! Az asszony elmosolyodott,
 s azt mondta: Nem baj, kisfiam, én is láttam már sokszor.
 S megrettenve attól, amit mondott, a férjére
 kapta szemét. S akkor este az ő fogát sem
 lehetett többé látni. F. úr szájából

egyetlen szó koppant az asztal
 lapjára, súlyos rög koporsóra: Meglehet...
 (Vajon mi lehetett meg? Az, amit az álmodó anyja mosolygott
 ki magából? Vagy valami, amit az álmodó apja mordult oda F. úrnak, s amit
 a zsenge Hamlet még nem érthetett meg?) F. úr a függőőnya
 kötelére akasztotta föl magát a d.-i félig kész templom
 tornyában. Iszonyatosan megnyúlt
 teste napokig harangozott,

míg végül valaki le merte vágni.

A rövid életű üveg farából hirtelen pattanva,
 s éjet virágba sose vonva a nem ismert nyak lereped.
 Hiszem, két száj e képen sosem élvezett. A sírok kalamárisába
 (tollszárként) ezer kereszt van ütve, járunk vissza
 sustorgó történeteinkbe, a kriptaajtók címlapja
 nyílik, csukódik. A fehér szárazokról lemoccan
 a féltékenység sötét lombja. Hányszor

kellene élni, s újra születni, s mindig más
 anyától, hogy a fiú a kolofonon túlra, a közöny
 beszámogatlan, távoli oldalára érjen, s elmondhassa,
 amit Hamlet mond a királynénak: Valaki valahol mégiscsak sír...!
 A papír reped így, hogyha néhány lapot kitépnek egy régi
 könyvből, s feslik a mélyben a fűzőszövet is tompán.
 Míg az álmodó anyja élt, ő volt a ház, az udvar,
 a kert dramaturgiája, s hol a működés ablaka,

amelybe ki lehet könyökölni!? A fénykép
épp ott van kettétépve, ahol az álmodó anyja
áll. Az ablakpárkány a tépésvonalon túlra szakadt,
s így az asszony, mint az angyalok a felhők *parapet*-in,
a semmin könyököl. A kép két részének illeszkedése:
női és férfitest horonya s ellendarabja, gazdag
tagolású tengerpartok fjordjai, földnyelvei,
megnyíló sírok eresztékei őstemetőkben.

(Virrad hát. Már nincs itt dolgom,
s ez éppen egybeesik azzal a földtani korrallal,
hogy az embernek már nincs itt dolga. Nézelődöm,
az álmom, mint húsos, nehéz parasztlányok hátulról nézve,
távolodik, a szó bontóvasa még nyomul és élvez, de már
tudja, hogy hajléktalan, hogy a gyerekkocsiban,
amit ma tolni fog, nem gyerek lesz, hanem
a sírok kukáiból kigyújtott motyó.)

Rég nem lakott fejed, ti, ha a részletekhez
enyv kell, hamu a vers falához, ím megint titeket
égetünk meg. A mi üvegszálakkal huzagolt agyunk, PVC-
testünk már nem ég és nem rohad, nem lehet belőlünk sem hamut,
sem humuszt nyerni, *corsónkhoz nincsen ricorso*, s szomorú
történetemnek nem *Wake* a vége. De azért ne sírjon senki!
Csak hát: Jó vicc, ki akar itt sírni?!) „Itt a kijárat.
A múzejumból. A cipőket kérem, ha kilépünk.”

(E vers szövegében James Joyce-, Fernando Pessoa-, Gottfried Benn-, Petri György-, William Shakespeare-, Théophile Gautier-, Stéphane Mallarmé- és Paul Valéry-művekből vett kifejezések is szerepelnek.
– A szerző.)

Dávidházi Péter–Balassa Péter

BESZÉLGETÉS AZ ÉLETRAJZI MŰÉRTELMEZÉS TABUJÁRÓL

Dávidházi Péter:*

Balassa Péter 1997-ben megjelent Nádas-monográfiájának termékeny problémái közül az életrajzi adatokhoz való viszonyát szeretném kiemelni egyetlen, de szinte az egész könyvön végighúzó példával. Előszavát Balassa azzal kezdi, hogy könyve „*Nádas Péter műveiről szóló elemzéseket tartalmaz*”, e művek értelmező újraolvasását, ezért a

* Elhangzott 2000. május 12-én a Magyar Tudományos Akadémián, Balassa Péter nagydoktori értekezésének nyilvános vitáján, az egyik opponens vélemény részeként.

könyv végén található rövid életrajzi összefoglaláson kívül „*nem tartalmaz [...] biográf-fiát*”, kivéve a legszükségesebb utalásokat. (9.) Rendben van, de amikor Nadas SANYIKA című korai novellájáról (1965) A KORAI TÖRTÉNETEK című fejezetben megtudjuk, hogy itt „*jelenik meg először [...] a szcenikus, mimikus jelleg, a teatralitás, amit nemcsak a mozgások fejeznek ki, hanem a női nevekkel való játék: a teatralis, enyhén hisztérikus mozgalmi nagyasszony, akit ugyanúgy hívnak az elbeszélésben és a TAKARÍTÁS-ban: Klára gyermeki előképe Klárika*”, Balassa zárójelben hozzát teszi: „(S csak zárójelben, a magyarázat és értelmezés szempontjából egy gyökeres tényre mint tabura utalok. Nadas Péter ÉLETRAJZI VÁZLAT-ÁBÓL tudhatjuk, édesanyja keresztnéve Klára.)” (42.) Némi akaratlan ellentmondást sejtek aközött, hogy a zárójelbe tett és a zárójelre szóban is figyelmeztető megjegyzés mégiscsak fölhívja a figyelmet egy gyökeres életrajzi tényre, jóllehet mint tabura: vajon azt jelenti ez, hogy az ismétlődő név esetleges életrajzi eredete egyébként rendkívül fontos lehetne, de ezúttal (a novella zsenge Klárikájának bimbózó szadomazochisztikus hajlamai miatt) legyen tabu az értelmező számára, kegyeletből az 1955-ben meghalt anya, tapintatból az élő fiú iránt, még ha az utóbbi számára írás közben az anyai név nem volt is tabu? Vagyis csak azért e tiltó megjegyzés, nehogy ebben a sajátos és kényes esetben eszünkbe jusson Nadas anyjának nevét bevonni az értelmezésbe, noha eszerint máskor elvileg joggal megtehetnénk, sőt talán szükséges is volna megteennünk?

Félreértés ne essék, én nem hiszem, hogy bármely szépirodalmi mű értelmezésébe (mint értelmezésbe) gyakorlatilag szükséges vagy elvileg helyes volna bevonni az életrajzi névegyezéseket vagy bármely életrajzi adatot (ellenben a mű keletkezéstörténetének vizsgálatába, ami egészen más és szintén jogos kutatási feladat lehet, szükség esetén érdemes és helyes bevonni őket, mint ahogy egy-egy kritikus normahasználat genezisére kíváncsian sem zárnám ki okvetlenül az életrajzi összefüggéseket), ezért magamtól eszembe sem jutott volna a Klára nevet itt lehetséges életrajzi eredetére visszavezetni. Két oldallal később, amikor Balassa a KLÁRA ASSZONY HÁZA elemzésébe kezd, nem ismétli meg a tiltást, de én mint engedelmes olvasó igyekeztem továbbra sem gondolni Nadas mamájára, a kötet végén két fényképen is látható kedves, szadomazochistának csakugyan nem tűnő asszonyra – már amennyire ez ilyen tiltások után lehetséges, s amikor Balassa „*a polgári származású mozgalmár*” Klára asszonyt említette, elhessegettem, hogy a figurának köze lehetne Nadas anyjához, aki az MND SZ titkára volt, annál is inkább, mert e novella címadó alakja lázadó fiatalokkal való „*ironikus és szadisztikus szembesítések*” után marad egyedül házában. Ugyanígy próbáltam (több-kevesebb sikerrel) ellenállni a tabu említésével fölkeltett életrajzi képzettársításoknak, amikor Balassa a TAKARÍTÁS elemzéséhez érve (159–170.) emlékeztet a darab novellaelőzményeire, amelyek sorában Nadas alaptémái („*szeretet/gyűlölet szétválaszthatatlan örvénye, szeretetképtelenség, rivalizálás, egymáson vett hatalomért vívott harc, agressziók*”) variálódnak tovább ebben a szerzője zenei utasításaival ellátott, *con amore* játszó komédiában, miközben Klárának mezzoszopránban kell beszélnie, és különös hangsúlyt kap a fiú motívuma, mely „*Nadas drámai utalásaiban a PARSIFAL ősmítoszhoz tér meg (modern wagneri változata, a hatalmas Parsifal–Kundry duett mint anya–fiú párharc is fölrélik a Klára–Jóska duettben)*”, és miközben az anya „*neveli, tehát uralja a fiút,*” aki „*lázad Klára ellen*”. (160–162.) Mivel az anyát mint életrajzi vonatkoztatási személyt a tabu kizárta, Balassa itt megengedheti magának, hogy együttérzően megértse, sőt egy pillanatra ünnepelje a (nagy részt Klárával szembeni) homoszexuálissá válás indítékának érzelmi logikáját. („*Lássuk be: jólesik nekünk, hogy a két nő, aki útban volt, eltakarítatik, és jólesik, hogy Jóska végre »megvalósul« Andrásban [...] A homoszexuális választás az egész darabon végigvonu-*

ló erős női erotikával szemben botrány és hahota elege is, egyben hallatlan felszabadultság és világgosság [...]” – 169.) De amikor itt Balassa fölfedezi, hogy Nádasnak ez a drámája is „beavatási szertartás, iniciációs rítus” (162.), majd kiemeli, hogy a mindent továbbmaszatólító takarítás folyamán a tükrök sem tisztulnak, pedig a szereplők mindig bennük nézik magukat és egymást (168.), egyszer csak rettentő kíváncsi lettem, hogyan értelmezi majd életrajzi vonatkoztatás nélkül az ÉVKÖNYV megrendítő tükrös jelenetét, amelyet én mindig a törzsi beavatási szertartások véres erőszakosságának alig gyöngédebb változataként olvastam, s ahol (kérdés, mennyire fiktívnek számító mű részeként) egyrészt a beszélő alany azt állítja, hogy saját magáról és anyjáról van szó, másrészt a megjelenített részletek egybevágnak Nádas életrajzi dokumentumainak adataival.

Mint Nádas szövegéből megtudhatjuk, a jelenet 1949 késő őszen vagy 1950 kora tavaszán játszódik, s az iskolából hazatérő, közel nyolc éves fiúcska annyira megőrül a váratlanul otthon talált, fiatal nőiségében aranszökén viruló, elegáns és izgatottan ünnepeles, valami kivételes eseményre hangolt anyjának, hogy meglepetésében már az ajtóban valami nagyon fontosat akar mondani neki, kiböki hát, mennyire gyűlöli a zsidókat, akikről a hittanórán hallotta, hogy Jézust keresztre feszítették. Anyja ekkor tarkójánál fogva a nagy előszobai tükörhöz vezette, amelyben a fiú mindkettejüket láthatta. „Nem kellett hozzá sok erőszak, úgy fordította el tarkómon nyugovó tenyerével a fejem, hogy egészen közelről, kizárólag magamat láthassam, és ne is kelljen rám mutatnia. / Akkor nézzed meg jól, mondta csöndesen, ott van egy zsidó neked, gyűlölheted, nyugodtan.” Sok erőszak nem kellett hozzá, mondja a szöveg, valamennyi tehát igen, s talán azért sem kellett több, mert a fiúcska gyanútlan bizalommal engedett az irányító kéznek; akárhogy is, az enyhítő formula nem véletlenül s főként nem értelmezési következmények nélkül ad módot az „erőszak” szó kimondására. Ha (a korábbi művek szembesítő jeleneteinek Balasától kapott minősítésére gondolva) önkéntelen szadizmusnak nem nevezném is e nyilván jó szándékú, de korai sokkterápiát, tanítva büntető vagy büntetve tanító szülői intézkedésnek igazságtalan volna, elvégre nem a kisfiú tehetett róla, mit hallott azon a hittanórán, ahová beírátták, sem arról, hogy addig nem ismertették meg zsidó származásával; de ha a tükrös szertartást rögtönző anyának az volt a célja, hogy fiába életreszólan bevéssék az eset és tanulsága, a szövegben rá következő, minden nehezítéstől (immár) mentes fiúi kommentár szerint ezt elérte, ám az önismeretben nagy hirtelen kikényszerített előrelépés a beavatottat nemcsak ártatlanságától, hanem a közvetlen önazonosság lehetőségétől is örökre megfosztotta. „Azóta nézem, ki vagyok én. Azóta gondolkodom, hogy mit állíthatok másokról és önmagamról. Ha tükörbe nézek, akkor nem magamat látom azóta, hanem aki valakit néz a tükörben.” (ÉVKÖNYV. Szépirodalmi. 68.)

Ez a háromszori azóta, amely a serdülőkoron túl hosszú alkotói évtizedeket foglal magába, önmagában is arra indíthatna, hogy kapcsolódásokat keressünk e jelenet anyaszereplője, illetve más művek hasonló szembesítéseinek nőalakjai között. Kérdés persze, hogy ez a részlet, akár más földközeli életrajzi epizódok (például a Kisorosziból Gombosszegre költözés) rövidebb-hosszabb felidézése (91.) mivé lényegül át ebben a szerzői fülszövege szerint „naplót, elbeszélést, esszét, levelet, emlékeztet” magába foglaló évkönyvben; Balassa mindenestre (helyesen) szépirodalmi műként kezeli, amennyiben a kötetben, sőt fejezetben belüli motivikus szerkesztésmódot dicséri, kibontván például annak jelentését, hogy a megelőző kutyajelenet „a »fajtisztaság« motívumával előkészíti az »ott van egy zsidó neked, gyűlölheted« csúcspontját”, magáról a tükörjelenetről azonban mindössze annyit mond, hogy „a mű és a fejezet centrumát, megoldhatatlanság és kitartó megértésvágy forrását világítja meg”. (424.) De vajon az életmű más hasonló motí-

vumainak forrását nem világíthatná meg ez a jelenet, ha már fölismertük, hogy az ÉVKÖNYV központi problémáját dramatizálja? Vagy annyira mégse gondolkodjunk *egységes* életműben, noha ennek szemléltetése volt a monográfia hangoztatott célja? („*Nádas oeuvre-jének igen nagy a belső átjárhatósága, talán egy alapvető alkati sajátossága miatt, amelynek vezérlő aretéja alighanem a Kafka szerint egyetlen, legfőbb, az összes többit magába foglaló erőny a türelem. Így meghökkentően egységes, szervesen alakuló életmű bontakozik ki. [...] Az egységességre vonatkozó megállapítás megerősítése, mely nem független a kritikai recepció hasonló észrevételeitől, egyik alapvető törekvésem.*” [10.]) Ahogy Balassa a korai novellákat, a TAKARÍTÁS-t, majd az ÉVKÖNYV-et elemzi, az külön-külön nem lesz kevesebb az életrajzi szál elvágásaitól, sőt elméletileg következetesebbé teszi elemzéseit, de az már, hogy az ÉVKÖNYV anyafiguráját (akár mint önéletrajzi anyagból megelevenített, de immár névtelen *fiktív* szereplőt) és tükörbe nézetős beavatási jelenetét nem hozza (s talán a maga állította tabu miatt nem *hozhatja*) összefüggésbe a korábbi művek (mind egy, mennyire önéletrajzi ihletésű) fiktív Kláraival és a beavatási rítusként felfogott TAKARÍTÁS tükörbe nézéseivel, az alighanem fölöslegesen és sajnálatosan szegényíti a művek kapcsolataira irányuló monográfiáját, amelynek bevallott célja egy olyan művészet belső egységének bemutatása volt, amely éppen „*a testi, szellemi önismeret-folyamat és -szakadás [...] elbeszélése*”. (15.)

Mindez nem annyira kifogás, mint inkább csak problematizálás akar lenni. Ebben az esetben igazi fedezetet kap a szokásos retorikai fordulat: Balassa könyvének nem utolsó érdeme, hogy alkalmat ad ilyen elméleti és módszertani problémák megvitására.

Balassa Péter:*

In medias res, Dávidházi Péter fő kifogása értekezésemmel szemben egy nehezen elaborálható résre mutat rá, amellyel fogas kérdést intéz, munkámon túl, magához a monográfiairás újabb tudományos standardjához. Amikor ugyanis a Klára névvel és Nádas Péter édesanyja nevével kapcsolatban (akit szintén Klarának hívtak, mint ez az életrajzi összefoglalóból, sőt, persze rosszabb helyeken, más időkben, akár egy sima igazoltatásból is kiderülne) kimutatja: a monográfus jócskán bizonytalan és tétova, hogy tabu alá helyezze-e az összefüggést, miközben kimondja, hogy most tehát tabu alá helyezi, vagyis felszólítja az olvasót a *hallgatólagos* tudásra, akkor, túl az értekező jókora ügyetlenségén és következtelenségén, egy nehezen megoldható elmélet-módszertani dilemmára irányítja a figyelmet. Az értekezés megfogalmazásának, illetve a kimondás versus tabu alá helyezés dilemmájának kifejtetlensége és az ebből fakadó, némileg komikus sutaság mélyén valóban elméleti és személyes dilemma összefonódása és tisztázatlansága húzódik meg, amit az értekezőnek részben reflektálnia kellett volna, részben – úgy véli most is – meghaladja megoldási képességeit. Ami a személyes dilemmát illeti, természetesen magukból a Dávidházi Péter által utalt szövegrészekből is világos, hogy maga Nádas az, aki nem titkolja a fikciós névadás azonosságát saját anyjának nevével, tehát a névadás életrajzi információt rejt magában, miként az is, hogy az EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE főszereplőjének a neve is azonos írójának keresztnévével (ami vallástörténetileg maga is átkeresztelődés a szó szoros értelmében, erre

* Elhangzott 2000. május 12-én a Magyar Tudományos Akadémián, Balassa Péter nagydoktori értekezésének nyilvános vitáján, az opponensi véleményekre adott válasz részeként.

vezethető vissza a családnév: Simon). Az a tudományon kívüli, de a kortársi monográfiaírás esetén szinte elkerülhetetlen körülmény, hogy az értekezés szerzője személyesen ismeri tárgyának szerzőjét, *éppen ezáltal* generál valamiféle pszichés gátlást, ami írás közben persze rosszul fojtódik el, s ez a gyatrán elvégzett elfojtási munka látszik meg az értekezésnek ezen a motívumán. Nem mintha az értekező bárkinél is többet tudna, úgymond, a magánszemélyről, hanem inkább annak a minimális személyes tudásnak vagy információtöbbletnek a Nádas Péter mint magánszemély iránti tapintat és oltalom hibásan *megszövegezett* lélektanáról van szó, amely a művészt és a személyt különválasztani, egymástól eltartani igyekszik. Nem annyira a tudományos puritanizmusnak mindenáron való megfelelés, hanem a közös és jól ismert szociokulturális közeg miatt. A kérdés azonban ettől még kérdés marad, hogy ugyanis milyen következményei vannak az újabb irodalomtudomány antiszubjektivisztikus, antiromantikus igényeinek bizonyos, habár eredetileg, egy régi paradigmával szembeni túlköveteltségére nézve annak, ha a szövegen kívüli személyes tapasztalatok, adatok, nevek stb. nagyon is határozottan jelölődnek a fikcióban? Mit tegyünk például a Marcel név időnkénti, bár nem gyakori előfordulásaival Proust regényrengetegében? Mit tegyünk a Thomas névvel a BUDDENBROOKS-ban, illetve megfordítva: mit tegyünk a DER MANN OHNE EIGENSCHAFTEN vagy akár az EMLÉKIRATOK KÖNYVE névtelenjével? Nem arról az antropológiai-történetfilozófiai és kulturális-pszichológiai dilemmáról és változássorozatról van-e szó, amely a szubjektum centrumillúziójától való eltávolodás, sok helyen eltüntetés, eltörlés élményének, filozófiájának narratológiai-poétikai párhuzamosának mondható? Vajon *ebben a tekintetben* nem ugyanarról beszél-e Nietzsche, Heidegger, Musil, Proust és Nádas, habár nagyon is különböző szövegtípusokban és főképpen nem egyirányúan, amennyiben mindannyian a szubjektum fikcióvá válásának és feloldódásának *dilemmájához*, nem pedig befejezett eseményéhez keresnek formát? Vajon nem ezt, a modernitást átjáró s a posztmodernitásban részben a megoldhatóság vagy megoldottság illúziójához jutó építés/lebontás, Bildung/dekonstrukció dilemmaformulákat létrehozó, poszthumanista belső vitát és termékeny eldöntetlenséget fejezi ki például a szerzői közléseket figyelmen kívül hagyó, módszertanilag a szerzői szubjektumot zárójelbe tévő, valójában husserli eredetű irodalomtudomány és az ezzel szemben alternatív és üdítően megújító lehetőségeket felvető *critique génétique* szembesíthetősége? Arra gondolok, amit opponensem így jelez bírálatában (3.): „...*én nem hiszem, hogy bármely szépirodalmi mű értelmezésébe (mint értelmezésbe) gyakorlatilag szűkséges vagy elvileg helyes volna bevonni az életrajzi névegyezéseket vagy bármely életrajzi adatot (ellenben a mű keletkezéstörténetének vizsgálatába, ami egészen más és szintén jogos kutatási feladat lehet, szükség esetén érdemes és helyes bevonni őket...)*”. Opponensem jóindulatúan félreeső problémaként, de markánsan hozza szóba az életrajz és a szöveg közötti összefüggés félresikerült kibontását, jelen értekezésben megmutatkozó defektusát. Hadd legyen a válaszadó monográfusnak bizonyos értelemben a bírálóénál rosszabb véleménye e zavarról. A defektus mögött egy, az értekező lehetőségeit meghaladó, ám folytonosan jelen lévő dilemma messziségéről és mélységélességéről tanúskodik az, ha belátjuk, hogy az irodalomtudományra, speciálisan a monográfiaírásra mint sajátos történetírásra nézve bonyolult következményekkel jár, miképpen viszonyulunk mi, igyekezet szerint derék európaiak ahhoz, ha valaki kimond vagy leír egy nevet, mondjuk „Klára”, ami történetesen azonos egy hangsorral és egy köznapi jelentéssel, amely elé jogi hitelesítésként íratik: „anya neve”. Mindez tehát a fikciós hitelesség és a történeti vagy biográfikus hitelesség egymástól túlságosan elválasztott voltát jelezhetné, holott nyilvánvaló, hogy dilemmaszerűen elválaszthatatlan, mert a cselekvés, a törté-

nés/emlékezés, a beismerés és a tanúságtétel, tehát a személy autenticitásának kérdésévé, a centrumszerűség igazolhatóságának versus igazolhatatlanságának a kérdésévé gyarapodik, ami viszont túlfeszítené dolgozatom kereteit. Ez nem mentség, csupán magyarázat, miközben a Dávidházi fölvetette kérdés, s erről szerettem volna biztosítani opponensemét, állandóan foglalkoztatta az értekezőt megírás közben és azóta is. Ha abban az irodalomtudomány-típusban és korszakban, amely az értekezőt foglalkoztatja, a történetmondás esélyei még mindig eldöntetlenek és – európai, kritikai, kulturális hagyománykérdésekhez kapcsolódva – még mindig *fültett* kérdések, akkor a jó öreg, ártalmatlannak látszó „epikai hitel” szóösszetétel egyenesen a „Név” és a „Mondás”, illetve az elbeszélte történet hiteléért, sőt valóságosságáért való kezeskedés egész problematikáját, a „ki beszél?” szubjektumkritikai komplexumát hozza felszínre. A monográfiámban föllelhető, ezzel kapcsolatos bizonytalanságokért természetesen magam vagyok felelős, csupán annyit akartam jelezni, hogy tudatában vagyok a megoldatlanságnak, ám azt a máig világító erejű Flaubert-mondást tartottam szem előtt, hogy: „*Nous sommes faits pour le dire et non pour l'avoir.*” (Nyersen fordítva: „*Arra vagyunk csinálva/teremtve, hogy mondjuk és nem arra, hogy birtokoljunk.*”) Egyébként pedig kijelenthetem, hogy szerintem is *van* értelemintenciója a keletkezés és a létrejött fikciós szöveg szempontjából egyaránt annak az azonosságnak, ami „Klára asszony” és az író édesanyjának neve között fennáll. Az ÉVKÖNYV anyafiguráját mindenképpen összefüggésbe kellett volna hozni a korábbi művek fiktív Klaráival és a TAKARÍTÁS tükörbe nézéseivel, azzal együtt, hogy Nádas oeuvre-jét és értekezésemet újraolvasva ma már alaposan gyengíteném az életmű belső egységére vonatkozó egykori állításaim erejét, annál is inkább, mivel a fent jelzett centrális szubjektumnak mint a történetmondás kezesének a problematikája, nevezetesen a centrálás mint sajátos konstrukciós gyakorlat, vagyis az identifikáció tendenciája mellett csaknem ugyanolyan erőteljesnek érzékelem a decentrálás leépítő, ironikus szolamát, különösen az EMLÉKIRATORK...-ban. Ezt próbáltam jelezni a könyv címlapjára helyezett, kopasz önidézettel: „*Az európai személyesség tragédiája és komédiája.*”

Kelecsényi László

P-O-L-T-I, AZAZ PEDÁNS OKOSKODÓ LÁTSZÓLAG TUDOMÁNYOS IROMÁNYA

Gyakorló dramaturgok, a színháztörténet kutatói, a teóriákat a valóságnál jobban kedvelők gyakorta találkoznak a névvel. Van, aki csak épp hogy említi, van, aki orákulumként hivatkozik rá. Olyan, mint a fönixmadár: beszélnek róla, de röpülni még senki sem látta. Ha létezik is, magasba szállni mégsem tud – nincsenek szárnyai.

Nevezük gyorsan néven e fura „madarat”.

Poltinak hívják, Georges Poltinak, vagy, ha jobban tetszik, May Károly és Verne Gyula mintájára Polti Györgynek. A lexikonokban hiába kutatunk utána. Az még hagyján, hogy egyetlen magyar adattár sem említi e francia úr nevét, de még a hazá-

jabeli kézikönyvek sem tartották méltónak arra, hogy néhány sorban megörökítsék tevékenységét.

Talán Kosztolányi az első, aki nálunk szóba hozza – no nem Poltit – az általa kiötlött elméletet. Egy 1930-as Esti Kornél-novellában írja: „*A színpadon tudvalevőleg csak harminchatféle helyzet van. Se több, se kevesebb. Mióta az emberek drámákat és komédiákat írnak, Szophoklészától kezdve máig, senkinek se sikerült kisiütni egy újabb, harminchetedik helyzetet.*” Honnan veszi ezt a sarkigazságként leírt törvényszerűséget? Nem nevezi néven forrását, de tudja, hogy „*az életben még mindig támadnak új helyzetek*”. A valóság gazdagabb a tankönyvekbe gyömöszölhető és bemagolható táblázatokba foglalt tudálékosságnál. „*A véletlen ötletesebb. Az minden áldott nap legalább 37 000 000 helyzetet teremt.*”

Ottlik Géza, aki nemcsak szerette, hanem részletekbe menően ismerte Kosztolányi munkásságát, alkalmasint nála olvashatott a drámai helyzetekről szóló tantételről. Egy életrajzfilmről szóló rövid írásában a dramaturgiai lehetőségeket taglalva eltüntet három szituációt a harminchatból: „*a gyártókat mégiscsak kötötte az a kényszer, hogy egy ismert zeneszerző élettörténetéről van szó, a harminchárom drámai helyzet közül tehát kénytelenül egy harmincnegyediket választottak*”. Hivatkozás, forrásmegjelölés itt sincs, hogy honnan az a harminchárom (vagy harminchat) állásfoglalás. Az azért biztató, hogy Ottliknál is győz a valóság szeretete: a megtörtént, hiteles tényeket többre tartja az elméletnél.

Tovább fogynak a helyzetek, ha felütjük a FEKETE GYÉMÁNTOK-at. Jókai Mór 1870-ben csak harminckettőt használt. Igaz, feltételez egy nem ismert harmincharmadik szereptípust, amikor A HARMINCHÁROMFÉLE ASSZONY fejezetben két és fél ezer év művelődéstörténetének fikciójá költött drámai női szerepeit sorakoztatja föl. Hosszasan bíbelődik a kiismerhetetlen, folyton alakot váltó nőiesség örökké más megtestesítőivel. De miért épp harminckettő a historikus élőképparédé szereplőinek száma? Jókai állítólag – a kritikai kiadás jegyzetírója szerint – a fényképezés hőskorában divatos, alig burkoltan erotikus fotósorozatok mintájára állította össze a női szerepek kimerítő, de mégsem teljes szerepkatalógusát.

De még mindig nincs szó Poltiról.

A magyar színteoretikusok legfelkészültebbje nyilván nem feledkezett meg erről a rejtélyes úriemberről. Így is van. Almási Miklósban nem kell csalódnunk. Ha felütjük egyik dramaturgiai esszéjét, a MASZK ÉS TÜKÖR címűt a sok közül, végre keresett alanyunk nyomára bukkanunk. „*Amikor Carlo Gozzi, majd ennek nyomán Polti harminchat drámai helyzetet ír le, meghatározván ezzel az »összes lehetséges« szituációt – nyilván mulatságos iskolamesteri tudálékosságról tett tanúságot. De mégsem véletlen, hogy Goethe is felfigyelt erre a kísérletre.*” Szegény Polti, mihelyt bebizonyosodik végre a létezése, azonnal ki is derül róla, hogy nem saját kútfőjéből merített. A gyakorló kanavaszgyártó Gozzi, akit később nyakra-főre lehetett operaszövegkönyvvé átdolgozni (lásd – vagy inkább hallgasd – Puccini és Prokofjev műveit), szolgáltatta Polti úr rendszertanának alapját.

No de a rendszertanok iránt mindig nagy fogékonyságot mutatott, ilyenmibben maga is élenjáró excellenciás úr is felfigyelt Gozzira. Johann Wolfgang Goethe szorgos Eckermannja 1830. február 14-én jegyezte föl: „*Goethe ezután Gozziról és a velencei színházról beszél, ahol a rögtönző színészek mindig csak a darab tartalmát kapták meg. Gozzinak az volt a véleménye, hogy mindössze harminchat tragikus helyzet létezik; Schiller úgy vélte, több, de még ennyit sem sikerült összegyűjtenie.*” Schiller azonban füttyült a rendszertanra, inkább drámákat költött s fordított, ő ültette át német nyelvre Gozzi TURANDOT-ját, melybe – úgy hírlík – bele is dolgozott kicsit.

A magyar dramaturgiai irodalom Rakodczay Páltól kezdve Hevesi Sándoron át egészen napjaink e kérdésben legtöbbet publikáló jeles szerzőjéig, Czímer Józsefig bezá-

rólág hallgat a misztikussá növekvő harminchat helyzetről. Kivétel egyetlen akad, Cserés Miklós, aki előbb egy filmkritikájában: „*a világirodalom drámáiról, a legöregebb Aiszkhülosztól a legfiatalabb Osborne-ig, két és fél ezer éven át mindig ugyanazt a 36 drámai helyzetet variálták-permutálták, miként ezt Georges Polti szellemesen kimutatta*” – majd egy nagyobb rádióesztétikai tanulmányában veszi teljességgel komolyan, mintegy mester-számba ezt az obskúrus rendszerezőt, mikor ekként ír róla: „*minden valamirevaló dráma, amit eddig írtak és amit majd ezután fognak írni, voltaképpen a lehetséges 36 drámai helyzet (ami ezenfelül van, az nem igazi, az csak álszituáció) valamelyikét hordozza magában, amennyiben valóban drámának tekinthetjük*”.

Kétségkívül van ebben valami tetszetős. Egyszer mindenkorra megoldani a színpadi tér összes lehetséges gondját-baját. Rendet csinálni mindörökre. Fordulhat a világ, korábban nem ismert élethelyzetek bukkanhatnak napvilágra, kerülhetnek drámaírók tollára, de mint a Mengyelejev-féle periódusos rendszerben már megvan a helyük a még föl nem fedezett elemeknek, ugyanígy véglegesen lezárt univerzum a színpadi tér. Ezt még az egyetemes művelődéstörténet legnagyobb rendszerező elméje, Hegel is megirigyelhetné. Ő azért igyekezett, hogy egymásból származtatott fogalmai között valamilyen szerves összefüggést mindig kimutasson. S Bach (valamint Sosztakovics) se gondolta, hogy mind a huszonnégy lehetséges hangnemben írott prelúdiu- maik és fúgáik kimerítik a zongorán megszólaltatható érzelmek teljes skáláját.

Mégis, ennek a 36-os számnak bűvös vonzása van. Négyzetszám; a hatos számrendszer kiténtetett egysége. A Kabala szerint 36 dimenziója van a létezésnek, és – profánra váltva a szentből – a jóskártya is 36 lapból áll. A lapok keveredésének milliárdnyi variációja lehetséges, de a személyeket (bíró, tolvaj, szerető, ellenség, lelkész stb.), eseményeket (utazás, betegség, házasság, halál stb.), érzelmeket és tárgyakat ábrázoló lapocskák száma véges, azaz éppen harminchat darabból áll.

Vajon a mi Poltink nem pörgette a jövőbe látás kartonlapocskáit, mielőtt rendszerező munkájába belefogott?!

Az 1859-ben született és az előző századforduló idején több színházelméleti művet, darabot, sőt regényeket is publikáló Georges Poltinak 1924-ben már harmadik kiadásban látott napvilágot LES 36 SITUATIONS DRAMATIQUES című munkája. Ebből idézzük most a szerinte az összes színpadi helyzetet kimerítő konfliktusok felsorolását (zárójelben a lehetséges alváltozatok száma).

1. Könyörgés kegyelemért (10)	16. Órültség (6)
2. Megváltás (3)	17. Végtelen óvatlanság (8)
3. Bűn megbosszulása (16)	18. Önkéntelen szerelmi bűntény (8)
4. Családi bosszú (5)	19. Fel nem ismert rokon megölése (17)
5. Üldözöttség (4)	20. Önfeláldozás egy eszméért (9)
6. Szerencsétlenség (10)	21. Önfeláldozás közeli hozzátartozóért (10)
7. Kiszolgáltatottság (5)	22. Önfeláldozás nagy szenvedély jegyében (9)
8. Lázadás (4)	23. Áldozat a családi kötelességért (9)
9. Vakmerő kísérletek (8)	24. Egyenlőtlenek versengése (25)
10. Szöktetés (7)	25. Házasságtörés (23)
11. Rejtély, titok (6)	26. Szerelmi bűntények (11)
12. Birtoklás (3)	27. A szeretett lény méltatlanságának felismerése (18)
13. Gyűlölet a családban (10)	
14. Testvérharc (10)	
15. Gyilkos házasságtörés (3)	

28. Akadályokba ütköző szerelem (9)	33. Justizmord (17)
29. Ellenségek szerelme (11)	34. Lelkiismeret-furdalás (6)
30. Nagyratörő becsvágy (6)	35. Egymásra találás (11)
31. Harc Istennel (7)	36. Hozzá tartozók elvesztése (5)
32. Megalapotatlan féltékenység (12)	

A derék iskolamester hivatkozásai szinte érdekesebbek, mint konfliktuskatalógusa. Meglepően sokszor említ zeneszerzőket, főként franciákat (Berlioz, Bizet, Delibes, Massenet) és prózáírókat (Balzac, Crébillon, Daudet, Dumas père, Flaubert, Anatole France, Maupassant, Zola), honfitársai mellett idegen klasszikusokat (Cervantes, Dosztojevszkij, Tolsztoj), sőt Conan Doyle-t is. A prózai és zenés színpadi hatás két zsenijének nevét, Beaumarchais-ét és Mozartét azonban hiába keressük. A drámatörténetben járatosak számára már egy felületes áttekintés után világos lehet, milyen kor színpadi irodalma alapján költötte vagy inkább töltötte meg Polti dramaturgiai rubrikáit. (Mérget lehetne venni rá, s nem színpadi mérget, hogy előbb volt meg a harminchat rovat, s aztán kezdte keresni beléjük a megfelelő példákat, sorsokat. A rendszerezőknek ugyanis nem az élet fontos a maga sokszínű, gazdag változatosságában, hanem az általuk kiagyalt szisztéma.) A klasszikus francia dráma, elsősorban Corneille és Racine, kevésbé Molière színpada köszön vissza az összeállításban. A becsület rettenete (CID), az érzelmek és a családi kötelek összeütközése (PHAEDRA), a szerelem és hatalom gyökeres ellentéte (BERENIKÉ), ilyen és hasonló helyzetek adják a drámai kollízió alapját. A „grand siècle” értelmisége, XIV. Lajos korának drámaírói mind kiválóan ismerték az antikvitást, a görög-római világképet kitűnő iskolamesterek csepegtették beléjük. A melléjük szegődő teoretikus, a színházi stílusváltásról mindig lekéső, mert hivatása szerint csakis később felbukkanó dramaturg általában belefulladás spekulációiba. Így járt a két fenséges tragédiaköltő, a Corneille és Racine oldalvizen halhatatlanságba evezni szándékozó Boileau is. A reneszánsz közvetítéssel kézhez kapott dramaturgiai zsinórmértéket, Arisztotelész POÉTIKÁ-jának félreolvasott és túlhajtott félmondatát, melyből az úgynevezett hármasegység-szabály származik, túl komolyan vette, dogmát gyártott belőle, s irodalmi szabálygyűjteményével a racionalizmus terrorját kényszerítette, ha nem is cenzorként, de mintegy legfőbb orákulumként szegény színpadi szerzőkre. A szabadon szárnyaló shakespeare-i szellem feledésre van ítélve, az igazi dráma egy helyen játszódik néhány óra leforgása alatt – Boileau szerint legalábbis.

A mi Georges Poltink is efféle jócskán elkésett Boileau. Nem volna értelme föleleveníteni elvetélt „linnésítő” kísérletét, ha – mint láttuk – időről időre föl nem bukkan a neve és ténykedésének eredménye még komoly tollforgatók munkáiban is. Az íróknak és az olvasóknak – nem is kevés szer – szellemi fogódzókra van szükségük, s olyankor jól jön egy efféle cukorspárga, amibe bele lehet kapaszkodni. De ki mondhatná, hogy az élet teljes spektruma mindössze harminchat szituációba sűrítve kerülhet színpadra. Lám, még Polti is engedményeket tett önmagának, amikor az alváltozatokkal 341-re bővítette, azaz majdnem megtízszerezte a lehetőségeket.

Tegyünk azonban néhány kísérletet a drámai irodalom klasszikusainak besorolására, mielőtt végleg hasznavehetetlennek ítélnénk ezt a dramaturgiai nagy-Brehmet. (A hamburgi állatkert-igazgató a természet könyvében lapozgatott, úgy térképezte föl az állatok világát. A HAMBURGI DRAMATURGIA írója, Lessing száz évvel korábban tett kísérletet, nem a rendszerezésre, hanem a vitára, épp a Polti által kedvelt merev sémákkal dolgozó francia klasszicizmussal. Lessinget és Brehmet nem csupán tevékenységük

színtere köti egymáshoz: a XVII–XVIII. század irodalma igen gazdag ebben a paradigmikus műfajban, Lessing maga is írt ilyesmit, és egy hosszabb tanulmányt szentelt elődei munkáinak.) Egyértelmű, hogy az OIDIPUSZ KIRÁLY a 19-es számú skatulyába való (fel nem ismert rokon megölése), mint ahogy a ROMEO ÉS JÚLIÁ-t akadálytalanul sorolhatjuk a 29-esbe (ellenségek szerelme), A VIHAR-t pedig a 35-ösbe (egymásra találás). De már a HAMLET-tel bajba sodródunk. Hová tegyük? Egyszerre férne bele a 3-as, 4-es, 11-es, 13-as és 16-os rovatba, hogy csak a leginkább reá illőket említsük. S mit kezdjünk olyan drámákkal, mint például a FAUST vagy AZ EMBER TRAGÉDIÁJA? S akkor hol van még a XX. század egész drámairodalma?! A GODOT-RA VÁRVA talán belefér a 3-asba vagy a 31-esbe, de mibe gyömöszöljük Shaw, Brecht, Ionesco vagy Örkény István darbjait? Igaz, hogy Varró őrnagy örült, ám mit sem mondtunk még a TÓTÉK-ről, ha ráütjük a 16-os számú dramaturgiai pecsétet.

A legtöbb színiteoretikus saját korának gyakorlatából merít. Polti azonban két évszázaddal korábbi színpadról vette a sémáit, Corneille és Racine gyakorlatából merevítette dogmává elveit, a végtelen lehetőségeket véges számúakra korlátozva. Nem elég, hogy lekéste saját százada színháztörténetét, elment Musset, Sardou, Rostand darbjai mellett (hogy csak franciákat említsünk), holott egyikük-másikuk rendszertanának örömeire szolgált volna, de még be is zárkózott ebbe az önkéntes szellemi ketreche. A klasszicizmus és a pozitívizmus talált egymásra és kötött megbonthatatlan szövetséget munkájában. Elgondolni is szörnyű, mit szólna egy mai táncszínházi vagy bármilyen kísérletező jellegű produkcióhoz. Gyanítható, hogy Beckett, Mrožek vagy Nadas Péter színpadi művei sem nyernék el a tetszését. „*A drámának nincsenek mindenkorra érvényes szabályai, s nemcsak azért, mert ezek korhoz kötöttek, hanem azért is, mert szinte minden igazi drámának megvannak a maga külön törvényei.*” Czímer József mondta ezt, a magyar dramaturgok doyenje, aki sok kötete egyikében sem ejtett egy árva szót Poltiról.

A világot ugyanis minden újabb darabban előlről kell kezdeni – ezt az összes jó drámaíró tudja, ha nem kamatoztatja is mindig ezt a tudását. Nem az előtt, hanem az után dőlnek el a dolgok, amikor fölmege a függöny, vagy kivilágosodik a színpad. Jó esetben legalábbis.

Felhasznált irodalom

- Almási Miklós: MASZK ÉS TÜKÖR. Magvető, 1966.
 Arisztotelész: POÉTIKA. Magyar Helikon, 1974.
 Boileau: ARS POETICA. In: A KLASSZICIZMUS. (Szerk.: Rónay György.) Gondolat, 1967.
 Czímer József: FÜGGÖNY NÉLKÜL. Interjú Nádor Tamással, *Könyvvilág*, 1985. 2. sz.
 Cserés Miklós: A HARMADIK LÍCEUM. *Filmvilág*, 1959/9. sz.
 Cserés Miklós: RÁDIÓESZTÉTIKA. Kossuth, 1974.
 Eckermann: BESZÉLGETÉSEK GOETHÉVEL. Magyar Helikon, 1973.
 Hevesi Sándor: A DRÁMAÍRÁS ISKOLÁJA. Gondolat, 1961.
 Jókai Mór: FEKETE GYÉMÁNTOK. Akadémiai (kritikai kiadás), 1964.
 Kosztolányi Dezső: PILLA. In: ESTI KORNÉL. Szépirodalmi, 1981.
 Lessing: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI. Gondolat, 1982.
 Ottlik Géza: PATT. *Új Idők*, 1946. június 10.
 Polti: LES 36 SITUATIONS DRAMATIQUES. Paris, 1924. 3. édition.
 Rakodczay Pál: DRAMATURGIA. Budapest, 1902.

Lackfi János

A KAPOCS

Útközben, a mező zöld hátterén
 az árokba billent, törött
 ablaküvegű piros kocsi,
 őszes hajú alak mellette, ráborul,
 sír talán?

A bérházban kitett plakáton pedig
 piros betűkkel írva az áll,
 hogy véralvadásgátló
 rágszálóirtó szert helyeztek ki
 az épületben.

S a kettő közötti szál?

Talán a balesetben (már ha volt baleset)
 elfolyt vagy el nem folyt szín,
 mely elfutja a tudat fehér
 lapját, terjeszkedik,
 nem alvad, ömlik zajtalan.

JOGOS ÖNVÉDELEM

O. J.-motívum

Tizenkét évig tanultam
 hogyan kell legyőzni valakit
 melyek az érzékeny testtájak
 rögtön megroggyanó inak
 hol vándorol épp a tagokban a súlypont
 rejtőzködő golyóbisa
 mégsem vittem többre
 barátságos küzdelemnél hengegésnél
 bárki büntetlenül megüthet
 (ki úgy gondolja vegye biztatásnak)
 záróizmom zsákszája összerándul
 gyomrom egy cérnaszálon fel-le ráng
 körmömig remegek nevemet se tudnám
 hibátlanul leírni olyankor
 nem jó vagyok csak tehetetlen
 nem akarom eléggé mások vesztét

a sajátomtól nem tartok eléggé
míg aprítanak nyiszlett vagányok
egy mágneslemez pillanatra pontosan
rögzíti az ellenfelek hibáit
s az összes lehetséges pontos reakciót
együtt minden paraméter:
a mozdulat iránya ritmus erőbefektetés
tehetném tán de tenni nem tudom
nyilvánvaló hát hogy nem is tehetném
így foszlik elméletté beidegzett gyakorlat
mi több még tetszik is titokban
hogy megaláznak
hogy besározódom

Pék Zoltán

NAG-HAMMÁDI FELETT A HOLD

Takács Ferencnek

*„Hot water at ten.
And if it rains, a closed car at four.
And we shall play a game of chess.”
(T. S. Eliot)*

Rossz szokásomhoz híven negyedórával korábban érkezem, így a túlfőzött kávé fölött van időm átgondolni a dolgot. Ha a jobbik eszemre hallgatok, ide sem tolom a képeimet, de amikor az a lehetetlen hang egyazon nap harmadszor recscent a telefonban, olyan élesen jelent meg előttem a Paul Auster-i véletlen árnya, hogy beadtam a derekamat.

Nem, nem vádolhatok mást. Ha ennyi lett volna az egész, akkor legfeljebb eljövök, de nem hozom a pénzt. Márpedig én magammal hoztam. A kabátom zsebében, az egész az utolsó fillérig.

Talán, vagyis: nagy valószínűséggel az ajánlat abszurditása, teljes irrealitása vett le a lábamról. Ha egy normális mesével jön, minden lelkiismeret-furdalás nélkül kapásból lerázom. De hogy egy kiadatlan Borges-novella?! Ugyan. Hogy jutott volna hozzá? Már ha létezik ilyen. Különben is ki ő? Már ha létezik egyáltalán.

Mint rendesen, teljesen beleveszek gondolataimba, s egyszer csak arra leszek figyelmes, hogy egy árny eltakarja a kellemes tavaszi napot. Ó áll előttem, Mr. Titokzatos: hosszú, jóformán földig érő ballonkabát, kalap, hatalmas napszemüveg. Nem is ember, egy ruhákkal álcázott fogas. Mintha Wells láthatatlan embere elevenedett volna meg előttem.

Nem vesződik a formaságokkal. Kesztyűs bal keze előbukkan a kabátzsebből, és egyetlen szó nélkül egy borítékot tesz elém az asztalra. Nyúlnék érte, hogy megnéz-

zem, ám ő mutatóujját tiltón ráhelyezi, s másik tenyerét nyújtja. A gesztusért az emberi gének a felelősek, és félreérthetetlen.

Noha most már szemernyi kétségem sem maradt, hogy rá vagyok szedve, ez a hihetetlen pimaszság levesz a lábamról. Előveszem az én borítékomat, és a tenyerébe helyezem. Közben eszembe jut a kérdés, amely az első telefon óta foglalkoztat (miért én?), ám mire eljutok odáig, hogy feltegyem, a titokzatos ismeretlennek már se híre, se hamva. Ismét csak magamra maradok a kétségeimmel.

Csak magamat hibáztathatom, és ezt meg is tenném, de az incidens valószínűsége szinte megdermeszt. Legszívesebben felkerekednék és céltalanul csatangolnék egyet a városban, benéznék egy-két utamba akadó antikváriumba (mert azok mindig utamba akadnak, bármerre járok is), hogy balfogásaim emez újabb példánya fölött valamennyire napirendre térjek – de aztán mégsem teszem. Legyünk túl a nehezen.

Kibontom a borítékot. Kézzel írt lapok. A kézírás természetesen nem mond semmit, mert noha Borges kézírását fényképekről jól ismerem (kedvtelésből magam is tűrhetően utánzom), ha valóban élete vége fele írta (ezt mondta a férfi a telefonban? Már nem vagyok benne olyan biztos), akkor valakinek diktálta. Esetleg a szóhasználat, a mondatszerkezetek árulkodhatnak; igaz, ezt is lehet utánozni, bár nem látom be, mi értelme volna. Lehet, hogy valakinek az a megélhetése, hogy Borges-novellákat hamisít és adja el az olyan notórius gyűjtőknek, mint én?

Nag-Hammádi felett a hold

Már a felfedezés híre lázba hozott, s abban a minutában eldöntöttem, ha török, ha szakad, megszerzem a kódexeket. Szerencsétlenségemre a háború utáni politikai erőfitogtatás lehetetlenné tette, hogy a hadiiparon kívül bármi is pénzhez jusson és fejlődjék. Az a néhány tudós, aki átlátta az ott talált kopt nyelvű kódexek fontosságát, nemcsak a bibliakutatás, de az egyetemes történelem szempontjából, hiába kilincselte pénzéért. Két évre rá pedig napvilágra került a holt-tengeri felfedezés a töméntelen apokrifflal, s eltörpített minden mást.

Az előbb azt találtam mondani: „szerencsétlenségemre” – micsoda önző alak vagyok! Emberek milliói napi megélhetési gondokkal küzdöttek s küzdenek ma is, én meg amiatt kesergek, hogy nem juthattam hozzá holmi kódexekhez. De ha azt mondom, nekem éppoly nagy megélhetési gondot jelentett ez, elhinné-e valaki?

Végül harmincévi várakozás után (több, mint amennyit az életfogytiglanra ítélt bűnözők kapnak), 1977-ben jelent meg a Richardson & Petey kiadó jóvoltából a kódexek teljes szövege, amelyre azonnal lecsaptam. Mint mindig, ebben is barátom, Bioy Casares volt a segítségemre, s így nem kellett kivárnom azt a további ki tudja, hány hónapot, míg a könyvrendelés sziszifuszi procedúrája lezajlik; lévén, hogy éppen New Yorkban tartózkodott, besétált egyenest a kiadóba a hivatalos megjelenés reggelén, s egy közös ismerősünkkel azonnal elküldte nekem a könyveket.

Mivel ekkorra szemem világa már igencsak megromlott, magam nem tudtam olvasni a könyveket, feleségemet történetesen rokoni kötelességek szólították el a városból, „segítőmet” pedig (a „titkár” titulust nem szenvedhetem) erős megfázás verte le a lábáról; egyszerre ott találtam magam „kettesben” régóta áhított könyveimmel, melyekkel képtelen voltam mit kezdeni. Alig bírtam kivárni a másnap reggelt, és egy barátomat megkértem, küldje el hozzám azt a tanítványát, aki a legmagasabb szinten bírja

az angol nyelvet. A fiú hamarosan meg is érkezett, és nemcsak hogy nyelvtudása, de szép, telt hangja is volt, és épp a megfelelő sebességgel olvasott, sem nem túl gyorsan, sem nem túl lassan. Hamar megtanult olvasni az arcomról is, és szinte mindig eltalálta, mikor kell megismételnie egy-egy mondatot, mikor kihagynia a kommentárt.

A felolvasásokra a könyvtárszobában került sor; ő az asztalnál ült (néha felállt ki-nyújtóztatni a tagjait), én pedig háttal neki és a szobának, karosszékemet a francia-ablak felé fordítva hallgattam. Az ablakig sem láttam el, nemhogy azon túl, de a nagy, világos négyszög volt a vászon, amelyre életerős hangja a képeket kivetítette.

Az első hét vége és a harmadik kötet közepe táján bukkantunk rá a rejtélyes részre. A 362. oldal után egyszerre eltűntek az oldalszámok, s egy olyan fejezet volt beiktatva, mely teljes egészében oldalszám nélküli lapokra lett nyomtatva, majd utána folytatódott a számozás a 363-as számmal. A fejezetcím nem szerepelt a tartalomjegyzéken, és egyáltalán sehol nem találtunk rá utalást a könyvben. Felolvasóm felvetette, hogy nyomdai tévedésről lehet szó, a kötészetten összekevertek valamit, és azt javasolta, ugorjuk át, eddigre azonban engem túlságosan felcsigáztak ezek a furcsaságok. Megkértem, olvassa fel, melynek ő készségesen eleget tett.

Nag-Hammádi felett a hold

Tizenketten indultunk útnak, s már csak hárman maradtunk. Tudtuk, hogy az életünkkel játszunk, de mi a mi életünk, mikor a szent iratok biztonsága a tét. Khalif volt a vezériünk, a Délceg Khalif, és pusztá közelsége belénk is bátorságot öntött. Khalif mellett dicsőség harcolni, ezt mindenki tudta, s mi balgák azt hittük, Khalif mellett meghalni is dicsőség lesz. Bocsáttassék meg nekem, hogy igazságtalan vagyok vele: nem ő tehet arról, ami történt, de az átélt borzalmak engem is megviseltek, át- meg átmostak, s akár a kövön fent ruha, hamarosan szerteszakadok.

A Szent Könyveket szétoztottuk hatfelé, s rongyos zsákokba bugyoláltuk, hogy ne keltsünk fel-tűnést. Alexandriából, hová özönlének a világ kalmárjai, tudósai no és szerencsevadászai, csupán két út vezet ki, de erre már csak akkor jöttünk rá, amikor túl késő volt. Először a tengeren próbálkoztunk, de alighogy két társunk annak a hajónak a deszkáira lépett, melynek kapitányával Khalif előre megegyezett, a kikötő egyszeriben megtelt katonákkal – ládákból, hordókból özönlöttek elő, akár egy kitéhezett patkányhorda –, s mi hanyatt-homlok menekültünk. Mivel nálam nem volt zsák, a vízbe vettem magam, s a hajók és csónakok erdejében egykettőre nyomomat vesztették.

Amikor az éj leple alatt titkos találkahelyünkre osontam, már csak kilencünk jelent meg ott. Mivel immár biztosak voltunk benne, hogy minden utat figyelnek, egyetlen lehetőség állt csak nyitva előttünk, bármilyen kelleetlenül álltunk is hozzá.

A sivatagi kaput sosem őrzik, így észrevétlenül kijutottunk a városból, s amidőn a város utolsó tornyai is eltűntek a homokbuckák mögött, megkönnyebbülten sóhajtottunk fel. Khalif azonban biztos volt benne, hogy előbb-utóbb a nyomunkra akadnak, és itt is követnek minket. Ez is bizonyítja küldetésünk fontosságát, mondta, most már nincs visszaút. És mi mentiünk előre.

Tudtuk, hogy életünkkel játszunk, mégsem tévováztunk elindulni. A halál nem félelmetes, ha az ember megszokja, és mi együtt nővünk fel vele attól a pillanattól kezdve, hogy játék közben el-kódorogva először pillantunk meg egy dögöt marcangoló keselyűt. A sivatag azonban valami más.

Negyedszer ért fel a nap a delelőre, amikor Rashid, aki gyermekkori pajtásom volt, egyszer csak elterült a homokban, és úgy rángatózott, akár a megszárt és kiszervezni készülő állat. Hiá-

ba takartuk el a napot védelmezőn, hiába itattuk és mostuk az arcát saját vizünkkel, többé nem tért magához. Még az est leszállta előtt kilehelte a lelkét. A hőség után gyorsan beköszöntő hidegben ültük meg a szertartást, vacogva imádkoztunk, hogy lelke kedvező fogadtatást leljen az Úrnál. Hanem aztán nem tettük el illón, és nem csupán a homok miatt. Üldözőink a nyomunkban vannak, mondta Khalif, valahová a sötétségbe meredve, a legkisebb nyom is elég nekik, hogy ránk találjanak. Vérző szívvel, de fejet hajtottunk tapasztalata és éveitől, s Rashid barátomat úgy kapartuk el, akár a legutolsó kutyát, fejfa nélkül, s még a homokot is megfodroztuk fölötte, mint ahogy a szél teszi. Hajnalhasadtával felkerekedtünk, de hiába néztem az eget, a hullámzó messzeséget vagy akár az előttem haladó hátát, egyfolytában csak azt láttam, ahogy Rashid szemgödrébe belefolyik a homok.

Vándorlásunkról nincs mit mesélnem. A kurta pihenők és a rekkenő hőség, az egyre apadó vízkészlet és a mind nehezebb zsákok a maguk lassú, de biztos módján kiszívták utolsó csepp erőnket is. Oman, Hamid és Juszuf is a sivatag homokjában leltek örök nyugalomra, sorban egymás után, s a végén már sírni sem bírtunk. Ötünknek egy egész kulacsnyi vizünk sem maradt, s egykori daliás léptünk alig volt több száználmas vánszorgásnál; már ha lett volna, aki megszánjon.

Aztán az egyik nap – a számlálásra már rég nem volt erőnk – Khalif váratlanul megtorpant, s azt mondta: a barlangok. Ide igyekeztünk a Szent Könyvekkel. Célhoz értünk! De már örülni sem maradt erőnk és időnk, mert mintha csak ez az egy szó tartotta volna benne a lelket, Khalif eldőlt és végigvágódott a homokon. Riadtan térdeltünk föléje, megfogyatkozott csapatunk vezetője fölé, de rögtön láttuk, hogy a végét járja. Azt kérte alig hallható hangon, hagyjuk ott, rejtjük el a könyveket, de egyszerűen nem tudtuk megtenni. Hőstetteinek beszámolóin nőttünk fel, s noha szavai még most is parancsnak számítottak, nem bírtuk elviselni a gondolatot, hogy élete nagy folyama a homokba füljön. Felnyaláboltuk hát, s bár magunk is a végsőkig elcsigázottak és megtörték voltunk, de addig húztuk-vontuk szegényt, míg el nem értünk a barlangokig.

A Nag-Hammádi barlangok nemcsak hogy nehezen megközelíthetők, de maguk a járatok is labirintust alkotnak, melynek mi egészen a mélyéig botladoztunk a sötétben, majd a legbelső, rejtett termet megtalálva, a kimerültségtől ájultan rogytunk össze.

Arra ébredtem, hogy karomon hidegséget érzek. Első gondolatom az volt, hogy valami dögevő állat az, s ösztönösen elrántottam a kezemet, egyenest neki a barlang falának. Ahogy a fájdalomtól sziszegve felültem, megértettem: Khalif keze volt az, mely kinyújtva, mozdulatlanul hevert. Gyöngéden megfogtam; hideg volt, hidegebb, mint a barlang levegője. Társaimra néztem, öntudatlanul heverték, valamely álom innét elérhetetlen partvidékén. Khalif, a dicsőséges Khalif fölé hajoltam. Arca kisimult, mintha a tudat, hogy végül csak ideértünk, letörölte volna az összes elszenvedett bánat és nehézség ráncát. Szeme tágra volt nyitva, de nem engem nézett. Fejem az övé mellé helyeztem, és miközben a többiek szuszogása visszhangot vert a barlang falán, én megpróbáltam azt látni, amit Khalif láthatott: nem a nyirkos sötétséget, nem a barlang falát, hanem valamit ott kint. Talán a szelet. Talán a holdat Nag-Hammádi fölött.

A tévedés ténye ezek után kétségtelen volt, csak az nem, hogy ki követte el. A szöveg minden szempontból kilógott a többi közül, sőt valójában éppen azt mesélte el, hogyan rejtették el magukat a szent szövegeket az alexandriai könyvtár felgyújtása után. De hogyan kerülhetett a könyvbe? Az oldalszámozás hiányának kérdése könyvnyűszerrel a nyomda hanyagságának számlájára írható; ebben nincs semmi rendkívüli. Ugyanennél az oknál fogva kerülhetett a könyv közepébe. Talán egyfajta előszónak szánták a szerkesztők? S mivel nem jutottak dűlőre, a nyomda prózai módon megoldotta a kérdést? Csakhogy ez túlságosan nagy horderejű tudományos dokumentum volt ehhez. Még aznap éjjel felhívtam Bioy Casarest – aki pár órája ért haza, és épp a repülőút fáradalmait próbálta kialudni –, és addig gyözködtem, míg sutba

dobva akadémiai teendőit, másnap kora reggel beállított hozzám, hogy saját szemével győződjön meg erről a rendkívüli dologról.

Jó darabig csak lapozgatta a kötetet, amelyet a kezébe nyomtam, majd amikor már hatodszor köhintett, végigfutott a hátamon a hideg.

– Na? – unszoltam.

– Nos... az igazság az... – nyújtotta a szót, és noha a miltoni átok béklyója kötött, lelki szemeim előtt jól láttam a sajátos ráncot a homlokán, mely önjáró lövészárókként próbált az ellenséges gondolatok közelébe férkőzni – ...a helyzet az, hogy...

– Nyögd már ki! – fogytam ki a béketúrésből.

– Szóval nincs itt semmiféle pluszfejezet, de még egy oldal sem. Nincs itt az égvilágon semmi különös.

Az első döbbenetet leküzdve oldalról oldalra végigvettük mindegyik kötetet, hátha emlékezetem tréfált meg a könyv számát illetően, de mindhiába. Nem találtunk semmiféle rendellenességet, sem nyomdait, sem másmit. Miután látta, mennyire a szívemre veszem, Bioy néhány gyors telefonnal felhajtotta a kiadói illetékest, s rövid, de heves beszélgetést folytatott vele.

– Semmi – foglalta össze. – Nem tudnak, bocsánat, *nincs tudomásuk* semmiféle nyomdai *melléfogásról*, ilyen című és tartalmú *íromány* nem szerepel sem a kódexek között, sem a szerkesztői szövegben.

– Hallucináltam – biccenttem.

– Úgy valahogy... hacsak – (ó, milyen régi volt, hogy láttam azt a mutatóujjat, mely ilyen pillanatokban a magasba emelkedik, kissé inogva, akár egy sebesült gondolat fehér zászlója) – ...hacsak... hol van a felolvasó?

– Nem tudom. De tényleg, már rég itt kéne lennie...

Bioy nyomozói rutinjával és az én kapcsolataim révén hamar kiderítettük, hogy ilyen nevű tanulója nincs és nem is volt az egyetemnek. A barátom, aki küldte, elmondta, hogy csak egy hete vette fel a szemináriumába, s azért gondolt éppen rá, mert bár keveset beszélt, feltűnően szép hangja volt. Zsákutcába jutottunk; de a Tények zsákutcája az Elméletek pályaudvara. Bioynak ugyan bőven lett volna tennivalója a délután folyamán is, ő azonban lemondott mindent, s azzal töltöttük az időt, hogy egymásnak adogattuk a labdát a történetekre vonatkozólag. Nem beszéltük meg, hogy ebből írunk egy újabb könyvet, mert az már a végtermék, minket pedig maga a cselekmény szálainak idült bogozgatása, egyszóval: a folyamat hozott lázba. Nem is jegyzeteltünk (mármint Bioy nem jegyzetelt), csak beszéltünk, míg a délután estébe nem fordult, de akkor sem kapcsoltunk villanyt, mert nem érdekelt minket semmi más fény, csak a hold Nag-Hammádi felett.

Mire befejezem, jócskán rám sötétedik, szinte könnyezik a szemem az erőltetéstől. Noha a nap még nem ment le teljesen, a kávézó teraszát bekebelezték a szomszédos házak árnyai. Nem mozdulok, őrzöm a testemben zszibongó különös lázat, melyet a szöveg piszkált fel. Jó ez, finom érzés, s oly ritkán adatik meg.

Hanem egyszerre arra leszek figyelmes, hogy ismerős alak tűnik fel a tér túlsó oldalán álló kávézó teraszán: hosszú ballonkabát, kalap, szemüveg. Nem, ez nem lehet ő... Odamegy egy magában üldögélő, kissé komornak látszó alakhoz, aki láthatóan máshol jár, mert nem is veszi észre azonnal az idegent. Amikor aztán igen, akkor döbbenet vagy inkább: riadtan egyenesedik ki. Ahhoz már túl sötét van, hogy ki tudjam venni az arcát, azt viszont teljesen tisztán látom, amikor borítékot cserélnek. Aztán a hosszú kabátos sietve távozik.

Elfog a vágy, hogy felugorjak és odarohanjak, hogy meggyőződjek arról, amire gyakran szom, de nem teszem. Ehelyett lassan, kimért mozdulatokkal felállok, pénzt hagyok az asztalon, és indulok. Még véletlenül sem pillantok *arra*. Ahogy távozom, a kijárat melletti asztalnál egy fiatalemberre esik a pillantásom. Az asztal lapjára dőlve alszik, így arcának mintha egyetlen oldala volna, mint Odin korongjának. A feje alatt lévő papírlapok sarkát meg-meglibbenti a szél. A kézírás...

Az első sarkon befordulok. Ez ugyan kerülő, de végeredményben minden út hazavisz. A házak úgy hajolnak szét előttem, akár egy sokat olvasott könyv lapjai. Le sem kéne nézmem, mert bár az utca nevét kapásból talán meg sem tudnám mondani, lábam bensőséges kapcsolatban áll a csorba járda minden kiugró kövével és bukkanójával; én azonban a földre szegezem tekintetem, és a holnapon gondolkodom: „Tízkor meleg víz. És ha esik, négykor egy csukott autó. S játszunk egy parti sakkot...” Nem akarok tudni a felettem elvonuló fényekről, mert noha tudom, hogy csak lámpák, mégis arra emlékeztetnek, hányszor nyugodott le azóta a hold Nag-Hammádi felett.

Szalai Júlia

AZ ELISMERÉS POLITIKÁJA ÉS A „CIGÁNYKÉRDÉS” (II)

A többségi-kisebbségi viszony néhány jelenkori problémájáról

A kisebbségi jogok és az elismerésért vívott küzdelem

A „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak állandó egymást fedése nemcsak a naponkénti ütközések természetére volt és van hatással, de sajátos irányba terelte a romák ügyéről folyó politikai gondolkodást, illetve közelebbről azt a társadalomtudományi diskurzust, amely a politikai tartalmak formába öntésének beszédmódját és szókészletét alakítja.

A klasszikus társadalomkritika – amelynek a cigányság ügyét illető legmaradandóbb teljesítményei Kemény István és munkatársai¹ nevéhez kötődnek – a középpontba a *megfosztás*, a *kirekesztés* és a cigányok kárára érvényesülő *társadalmi szelekció* működés-

¹ A Kemény körül csoportosuló kutatói kör – amelyet markáns témaválasztása, konzekvensen és nagy megjelenítőerővel képviselt értékvalasztsái, a kvantitatív és kvalitatív módszerek egyensúlyára törekvő adatgyűjtési és elemzési technikái, valamint a kutatást a gyakorlati szociálpolitikusi munkával ötvöző értelmiségi életforma-választása miatt a szakmai közönség joggal tart iskolaként számon – a társadalmi egyenlőtlenségeknek a cigányokat sújtó megnyilvánulási formáiról, illetve az esélyegyenlőtlenség történelmi újratermelődésének mikéntjeiről több könyvespolcnyi fontos munkát alkotott. A mára már vitathatatlanul klasszikusnak számító írások közül hadd említsek itt néhányat: Kemény István (szerk.): *BESZÁMOLÓ A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK HELYZETÉVEL FOGLALKOZÓ, 1971-BEN VÉGZETT KUTATÁSRÓL*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1976; Solt Otília: *CIGÁNYOK ÉS CIGÁNY GYEREKEK BUDAPESTEN, illetve CIGÁNY GYEREKEK AZ ISKOLÁBAN*. In: Ugyanó: *MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK. Beszélő*, 1998; Csalog Zsolt: *JEGYZETEK A CIGÁNYSÁG TÁMOGATÁSÁNAK KÉRDÉSEIRŐL, Szociálpolitikai Értesítő*, 1984/2; Havas Gábor: *A MEGÉLHETÉSI MÓDOK ÉS A TÖBBSÉGI TÁRSADALOMHOZ FÜZŐDŐ VISZONYVÁLTOZÁSAI A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK KÜLÖNBÖZŐ CSOPORTJAIBAN*. Kandidátusi értekezés kézírata, Budapest, 1994; Kertesi Gábor: *CIGÁNYOK A MUNKAERŐPIACON. Közgazdasági Szemle*, 1994/10.

módjainak feltárását állította. Azaz az esélyegyenlőtlenség sokrétű szerkezetének és önfenntartó mechanizmusainak napvilágra hozatalával ez a társadalomkritikai vonulat kitágította és árnyalta a többségi diskurzus által definiált *szociális kérdést*, és a többségi társadalommal saját gondolatmenetét fordította szembe, valahogy így: „ha a cigányoktól gyors asszimilációt és azonos teljesítményeket vártok, akkor a sor rajtatok: először a szélsőségesen kedvezőtlen feltételeken változtassatok”. Hűen e megközelítés általa teremtett immár három évtizedes tradíciójához, a „cigánykérdés” terén a jelenkor legsürgetőbb tennivalóit összegező tanulmányában Kemény István ma is a problémakör szociális vetületeinek primátusa mellett teszi le a voksot. A közelmúltban megjelent programatikus írásában² a szerteágazó politikai feladatok között a hangsúlyt továbbra is a cigányok társadalmi helyét befolyásoló két legfontosabb területre, az oktatásra és a foglalkoztatásra helyezi – azaz javaslatai mindenekelőtt a többség és a roma kisebbség *szociális létfeltételeinek* közelítését célozzák: „Egyelőre a roma gyerekek nagy többségénél és a nem roma gyerekek ötödénél, negyedénél vagy harmadánál az a gond, hogy tartós munkanélküliség vár azokra, akik az általános iskolát nem végzik el, azokra is, akik bukások után ismétlőként végzik el, valamint mindazokra, akik az iskola után eltűnnek szem elől. Jelenleg nincs terv esélyeik javítására, sőt még regisztrálásuk sem történik meg. Társadalmunk adott állapotát ismerve remény sincs arra, hogy valami történik érdekükben. [...] A cigány munkanélküli és kényszerítő okokból inaktív személyek nagy része egy évnél hosszabb ideje munkanélküli, és valószínűleg akkor sem tud elhelyezkedni, ha sok éven át jelentős lesz a gazdasági növekedés. A tartós és reménytelen munkanélküliség azonban nemcsak a cigányok, hanem az egész magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája. Az elmúlt hat évben úgyszólván semmit sem tettünk a tartósan munkanélküliek elhelyezése érdekében. Ezt az embertelen gyakorlatot nem folytathatjuk tovább.”

A cigánysággal foglalkozó szakirodalmat ma is uraló társadalompolitikai megközelítésmód mellett a szociális indíttatású társadalomkritika azután az elmúlt évtized folyamán új vonulattal gazdagodott, amelyet *kultúrantropológiai* irányzatnak neveznek. E megközelítés középpontjában egy előítéletekkel sújtott, ugyanakkor a többségi társadalom előtt gyakorlatilag ismeretlen kultúra sokrétűségének, gazdagságának, belső koherenciájának, vonzó tartalmainak és életképességének bemutatása áll – persze ismét nem teljesen öncélúan. A kultúrantropológusi „misszió” talán legpontosabb megfogalmazását nemrégiben megjelent könyve előszavában az irányzat legjelesebb hazai képviselőjétől, Szuhay Pétertől olvashatjuk: „*Akik munkájuk során gyakorta kerülnek kapcsolatba olyan emberekkel, akiket cigánynak gondolnak, vagy akiket a társadalom cigánynak mond, azok számára nem éréktelen szembenézni saját kulturális tudásuk »örökölt« és egyszerűsített ítéleteivel. [...] Meggyőződésünk szerint a valóságos csoportok konkrét történésein és esetein keresztül ismerhetjük meg a rendkívül szövevényes valóságot. [...] Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy néhány itt leírt eset végigkövetése és megértése segíthet egy újabb eset megoldásában, amellyel a cigányok körében dolgozók a jövőben munkájuk során találkozni fognak.*”³

Azaz a széles értelemben vett kultúra feltárásának – a társadalmi önismeret gazdagításán túl – a *személyközi viszonyok* átforgalmazásában, értőbb, empatikusabb és toleránssabb magatartásmódok társadalmi elterjesztésében lelhetjük meg a hasznát. Márpe-

² Kemény István: TENNIVALÓK A CIGÁNYOK/ROMÁK ÜGYÉBEN. In: A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON (összeáll.: Kemény István, szerk.: Glatz Ferenc), MTA, 1999.

³ Szuhay Péter: A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG KULTÚRÁJA: ETNIKUS KULTÚRA VAGY A SZEGÉNYSÉG KULTÚRÁJA. Panoráma, 1999.

dig e toleránsabb és értőbb viszonyok között jobb minőségűvé válik mindannyunk élete – a kultúrantropológiai megközelítés gyakorlati hasznélvezője tehát nemcsak az előítéletektől sújtott cigány kisebbség, hanem a vele együtt élő többség is. Az irányzat ugyanakkor nem a társadalompolitikai fogantatású tényfeltárás és kritikai analízis helyébe, hanem azzal *mellérendelt* viszonyba kívánja magát helyezni. Az előzőtől mindezenekelőtt a makrotársadalmi, gazdasági, oktatási, foglalkoztatási és szociálpolitikai feltevések „cigánybarátabbá” tételének megalapozását, míg az utóbbtól a mindennapi élet mikroszintű együttélési viszonyainak kedvezőbb alakulását várja.

Az említettekén túl kirajzolódóban van a cigánykérdésről folyó diskurzusnak egy harmadik – politikai – vonulata is, amelyet azonban, ismereteim szerint, mind ez idáig nem tanulmányozott alaposabban a társadalomtudományok egyetlen ága sem. Ez a harmadik vonulat a cigányságot mindenekelőtt *politizáló kisebbségként*, azaz sajátlagos kisebbségi érdekekkel rendelkező és azokat érvényesíteni kívánó politikai tényezőként jeleníti meg. A kisebbségi politikai entitás viszonylag új keletű gondolata napjainkban főként belülről, a cigányság felől fogalmazódik meg, és ezért (is) maradt talán mind ez idáig kívül a társadalomtudományi értelmezésen és elemzésen. A többségi társadalom felől szemlélve egyelőre legfeljebb a cigányság belügyének látszik, hogy önképét a politikum dimenziójával gazdagítja-e vagy sem, s ehhez a rajtuk kívülállónak nincs közüik. De vajon nem többségi hamis tudatunk teszi-e, hogy mindaddig, míg e politikummal közelebbi érintkezésbe nem kerülünk, az önértelmezésben nem látjuk meg a ránk vonatkozó mozzanatot? Vajon nem dolga-e a társadalomtudománynak, hogy – mint tette azt a társadalompolitikai, illetve a kultúrantropológiai megközelítés a „cigánykérdés” szociális és kulturális tartalmainak szisztematikus felfejtésével és a többségi diskurzusba való beemelésével – a cigányság politikai önértelmezésének kérdését is „belügyből” a többségi-kisebbségi viszony minőségét érintő általános társadalmi kérdéssé fordítsa át?

A feltett kérdésekben benne rejlik a magam igenlő válasza. És ez a válasz arra kötelez, hogy kísérletet tegyek egy ilyen értelmezésre – még akkor is, ha eleve tisztában vagyok annak aligha megkerülhető nehézségeivel és gyengéivel. Mindazonáltal másokat vitára és továbbgondolásra serkentő kezdeményként talán érdemes megvizsgálnunk: a cigányság politikai entitásként való önmegjelenítésére irányuló erőfeszítések értelmezhető-e az utóbbi évtizedek kisebbségi mozgalmainak lényegét megragadni igyekvő új társadalomtudományi megközelítésmód, az *identitáspolitika* elméletének fogalmi rendszerében? S vajon milyen érveket sorakoztathatunk fel amellett, hogy napjaink roma politikai törekvéseit az identitáspolitikai megközelítés kulcsfogalmának alkalmazásával „*az elismerésért folyó harc*” egy sajátos eseteként írjuk le?

A fogalom elmúlt évtizedekbeli karrierjének rövid áttekintése talán egy lépéssel közelebb visz bennünket a válaszhoz.

A nyugati társadalomtudományi irodalomban az „elismerésért folyó harcról” mint az identitáspolitika legfontosabb megnyilvánulási formájáról meglepően rövid idő – alig másfél évtized alatt – könyvtárnyi elméleti és empirikus munka született. A politikatudományt, a szociológiát és a politikai filozófiát megtermékenyítő és kivételes népszerűsége szert tévő új fogalom keletkezésének⁴ története több egyidejű fejle-

⁴ Valójában nem annyira egy új fogalom keletkezéséről, mint inkább egy alvó fogalom újrafelfedezéséről kell beszélnünk. A filozófiatörténeti tradíció a fogalomnak a maihoz hasonló értelemben vett használatát a fiatal Hegelnek A SZELLEMLÉNYFENOMENOLÓGIÁJA előmunkálataként született ún. jenai kézírataira vezeti vissza. (Erről lásd például: Nancy Fraser: REPLY TO IRIS YOUNG. *New Left Review* 223. 127.)

ményre vezethető vissza. Az első – társadalmi hatósugarában ugyanakkor talán legjelentősebb – közülük a jóléti államok válsága. Bár a korai nyolcvanas évek baloldali kritikussai a jelenséget jobbára még *politikai* és *kormányzati* problémaként értelmezték⁵ és reformok útján korrigálhatónak tartották, csakhamar kiderült, hogy a válság valójában egy vissza nem hozható két-három évtizedes korszak végét jelzi; társadalmi, gazdasági és kulturális okaiban, illetve hatásaiban többről és másról van szó, mint az egykor hatalomra jutott neokonzervatív kormányoknak a jóléti elosztást visszaszorítani igyekvő gazdaságpolitikájáról. A (gazdaság)politikai irányváltás a válság elégséges indokául már csak azért sem volt felhozható, mert – mint az Thatcher és Reagan hatalomra jutása után néhány éven belül kiderült – a jóléti kiadások összességükben nemigen csökkentek (inkább belső szerkezetük alakult át), a jóléti rendszer gyökeres átalakítását követelő társadalmi mozgalmak mégsem csitultak el. Sőt a feministák, az etnikai, a faji vagy a más szexualitású kisebbségek mozgalmi mindegyre arra mutattak rá, hogy *maga a jóléti berendezkedés az*, amely mély történeti és strukturális meghatározottságai okán mindegyre kielégítetlenül hagy jelentős társadalmi szükségleteket – s ezen pusztán jobb elosztással nem is lehet segíteni. Az említett mozgalmak mind követeléseikben, mind teoretikus megalapozásukban világossá tették a célt, amely röviden így összegezhető: a nyugati fejlődés mára jól kitapintható deficitjei nyomán a demokrácia megújulásának elengedhetetlen feltétele a társadalmi igazságosság materiális fogalmának kiterjesztése, és az ember mint önmagát a saját autonóm értékei szerint megjelenítő szabad egyén elismerésének mindenki számára egyenlő szavatolása.

Az „elismerésért folyó harc” gondolkörét életre hívó második tényező a tartalmában és megnyilvánulási formáiban igencsak megváltozott kultúraközi küzdelmek értelmezésének és politikai kezelésének szüksége volt. Közhelyszámba megy annak regisztrálása, hogy az európaítól különböző kultúrájú csoportok intenzív és tömeges bevándorlása az elmúlt évtizedek során a nyugati világ mindennapos jelensége lett. A gyarmatbirodalmak összeomlása, valamint a gazdag és szegény társadalmak közötti jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek – egyidejű – jelentékeny megnövekedése ösztönözte, az országok közötti mozgás technikai és politikai feltételeinek javulása pedig lehetővé tette, hogy boldogulásuk reményében évente százezrek váltsanak hazát. A nagy intenzitású és igencsak sokszínű népmozgás nyomán egy sor, hajdan etnikailag többé-kevésbé homogén nemzetállam társadalmának szembe kellett és kell néznie azokkal a sokrétű konfliktusokkal, amelyek lényegileg különböző kultúrák tartós egymás mellett éléséből és keveredéséből fakadnak. A multikulturalizmusprobléma tudományos megfogalmazása és politikai kérdéssé formálása alapvetően ebből a szembenézési szükségletből nőtt ki: megkerülhetetlen a kihívás, hogy a modern társadalmak az új kultúrák jelenlétére és integrációs igényére átfogó társadalmi választ dolgozzanak ki, illetve, hogy megteremtsek az új együttlélési viszonyoknak megfelelő jogrendet és intézményeket. A multikulturalista megközelítésnek pedig középponti problémája az egyéni és kollektív identitások egyenlőségének szavatolása, ami – mint könnyen belátható – magától nem, csak társadalmi küzdelmek nyomán születik meg. Így válik e megközelítés középponti kategóriájává az „elismerésért folyó harc” mint az egyenlő identitások megteremtésének társadalmi mozgásformája. A kategória kiemelt fontosságát és termékeny alkalmazásának lehetőségét dialogikus, pontosabban interaktív jellege adja: minthogy az identitásuk érvényesítésében korlátozott csoportok elismerése

⁵ Az érvelés egyik legszínvonalasabb kifejtését lásd: Ramesh Mishra: *THE WELFARE STATE IN CRISIS: SOCIAL THOUGHT AND SOCIAL CHANGE*. Wheatsheaf Books Ltd, Brighton, 1984.

a többség és a kisebbség(ek) közötti napi érintkezésen és az azt szabályozó intézményeken múlik, ezért az elismerés alapkérdése semmiképpen sem csak a más kultúrájuk belügye. Sőt ennek éppen az ellenkezőjéről van szó. Mint a multikulturalista megközelítés egyik alpművévé lett munkájában Charles Taylor kimutatja, a tét maga a nyugati demokrácia: *„Két változást kell figyelembe vennünk, amelyek együtt tették elkerülhetlenné, hogy a modernitás figyelmét ennyire lekössék az identitás és az elismerés problémái. Az első azoknak a társadalmi hierarchiaknak az összeomlása, amelyek a becsület alapjául szolgáltak. A becsületet abban a régi világbeli értelemben használom, amelyben lényegileg összefüggött az egyenlőtlenségekkel. Mert annak, hogy néhány embernek ebben az értelemben becsülete legyen, az a feltétele, hogy ne legyen mindenkinek. [...] A becsületnek ezzel a fogalmával szemben áll a méltóság modern fogalma, melyet univerzalista és egalitárius értelemben használunk, amikor az emberi lények veleszületett vagy polgári méltóságáról beszélünk. Az alapfeltevés itt az, hogy mindenki osztozik benne. Nyilvánvaló, hogy a méltóságnak egyedül ez a fogalma egyeztethető össze a demokratikus társadalommal, és hogy elkerülhetetlen volt, hogy kiszorítsa a becsület régi fogalmát. Ez azonban azt hozta magával, hogy az egyenlő elismerés formái alapvető jelentőségek lettek a demokratikus kultúra számára.”*⁶

Végül harmadik tényezőként érdemes említést tennünk az elméleti magyarázatok iránt megnövekedett szükségletekről. Úgy tűnik, az „elismerésért folyó harc” kategóriája termékeny kiutat kínál abból a csapdahelyzetből is, amit a marxizmus megrendülése az utóbbi egy-másfél évtizedben a jelenkori társadalmi folyamatok magyarázatára törekvő társadalomelméletben előidézett. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy az új fogalom értelmezését, elmélettörténeti előzményekbe való beágyazását és alkalmazhatóságának teoretikus megalapozását célul kitűző alapvető munkák az egykori Frankfurti Iskola műhelyeiben, illetve a *New Left Review* körül csoportosuló baloldali filozófusok egymással folytatott nyilvános vitáiban születtek meg. A társadalomelméleti érdeklődést egyrészt a fentebb jelzett kultúráközi folyamatok alaposabb értelmezésének igénye, másrészt normatív értékelésük elemi szükséglete keltette fel és tartja ébren. Az új megközelítés egyfelől módot kínált a klasszikus marxizmus konfliktuselméleti vonulatának újrafelfedezésére és modern átértelmezésére – és ezzel a tradíció termékeny továbbvitelére –, másfelől az elmúlt évtizedek – a marxista teoretikusok által eddig nagyrészt paragon hagyott – szociálpszichológiai eredményeinek elméleti hasznosítására. E kettős nyereség révén pedig kirajzolódni látszanak egy olyan új társadalomelmélet körvonalai, amely egyaránt képes a kortárs társadalmi mozgalmak sokszínűségének fogalmi megragadására és arra, hogy e mozgalmak megítéléséhez (létfajogultságuk igazolásához) etikai és morálfilozófiai iránytűt nyújtson. Márpedig támpontokra mindkét vonatkozásban igencsak szükségünk van. Ahogyan az „elismerésért folyó harc” elméletének kimunkálásában ma alapvetőnek tekintett mű, Axel Honneth: *KAMPF UM ANERKENNUNG* című könyvének angol kiadása elé írott bevezető tanulmányában Joel Anderson fogalmaz, a jelenkori társadalmi mozgalmak láttán, az értelmezés és az értékelés feszítő igényei voltak azok, amelyek mintegy kikényszerítették, hogy a társadalomelmélet figyelme az identitáspolitika teoretikus alapvetéseinek kimunkálása felé forduljon. *„Mint azt az elmúlt évtizedek társadalmi küzdelmei nyilvánvalóvá tették, az igazságosság követelménye még nem teljesül pusztán az anyagi javak tisztességes elosztása által. [...] Folyvást megtörténik, hogy marginális vagy alsóbb helyzetű csoportok tagjaitól szisztematikusan megvonják kultúrájuk vagy életvitelük értékeinek elismerését, rendre megtagadják tő-*

⁶ Charles Taylor: AZ ELISMERÉS POLITIKÁJA. In: MULTIKULTURALIZMUS (szerk.: Feischmidt Margit). Osiris-Lát-hatatlan Kollégium, 1997.

lük emberi méltóságuk tiszteletét és testi integritásuk sérthetetlenségét. Igencsak figyelemre méltó tény, hogy éppen e csoportoknak az elismerésért vívott harcai azok, amelyek az utóbbi idők identitáspolitikai küzdelmeinek színpadát uralják. Ezért ha a társadalomelmélet feladatának tekinteti, hogy megfelelő értelmezéseket szolgáltatson a jelenkori társadalmi konfliktusok természetére nézve, akkor egyrészt nem kerülheti meg, hogy az említett emancipatórikus küzdelmeket kiváltó tényezőket elhelyezze a társadalmi jelenségek tárházában, másrészt támpontokkal kell szolgálnia arra nézve is, hogy mi igazolhatja e mozgalmak létjogosultságát.”⁷

Az elmélet kiindulópontja az a felismerés, hogy a mások általi elismerés az egyénnek éppen olyan megvonhatatlan alapszükséglete, mint a kenyér, a víz vagy a ruházat. Az elismerés szükséglete azonban egy lényeges ponton különbözik a materiális alapszükségletektől: míg az utóbbiak alanya maga a szubjektum, az előbbié – a dolog természete folytán – a személyközi viszony. Azaz elismerés iránti szükségletünk kielégítése mindenkor a másikkal, a másokkal való interakciónk függvénye. Az elismerés tétje ezért a másokkal való viszony minősége. Ha az embernek – bármilyen veleszületett, szerzett vagy éppen a szocializáció során belsővé tett tulajdonsága miatt – rendre személyének szóló megvetéssel, gyűlölettel, személyi integritásának megkérdőjelezésével kell szembesülnie, akkor e sérelmek révén önbizalma, mi több, önérzete és önbecsülése⁸ is súlyos károsodást szenved, aminek ellensúlyaként indulat vezérelte helyreállítási hadműveletekbe foghat. Ahhoz azonban, hogy e helyreállítási hadműveletek túllépjenek a fejüket itt meg ott felütő egyéni és kiscsoportos gerillaakciók körén, hogy belőlük a szó klasszikus értelmében vett *mozgalom* váljék, számos egyéb feltételnek is teljesülnie kell. Mindenekelőtt létre kell jönnie annak a társadalmi térnek és a személyek közötti érintkezés ama viszonyrendszerének, amely terepet ad az egyénenként elszenvedett sérelmek általánosítására, tipikus és egyszeri vonásaik rendszerezett elkülönítésére. S ami a legfontosabb, az élmények, tapasztalatok és érzelmek e cseréjében meg kell születnie a *nyelvnek*, amely alkalmas az elszenvedett megkülönböztetések és sérelmek társadalmi közvetítésére, valamint alapul szolgál arra, hogy az érintett kisebbség az egyenlő elismerés garanciái iránti követeléseit az általános politikai diskurzus részévé tegye.⁹

Közelebbről szemügyre véve a dolgot, az elismerésért vívott mozgalmak középponti problémája tehát az identitás személyesen elszenvedett sérelmeinek helyrehozatala és ehhez olyan fogalomkészlet és szótár kimunkálása, amely az egyéni sérelmek *kollek-*

⁷ Axel Honneth: THE STRUGGLE FOR RECOGNITION: THE MORAL GRAMMAR OF SOCIAL CONFLICTS. Polity Press, Cambridge, 1995. (Joel Anderson BEVEZETŐ-jéből.)

⁸ A magyar nyelvben az önbizalom, az önérzet és az önbecsülés kategóriái között jóval elmosódottabbak az értelmezési határok, mint angol megfelelőik – a „self-confidence”, „self-respect”, „self-esteem” fogalmai – között. Ezért érdemes pontosabban is körülírnunk tartalmukat. Az önbizalom a személyiség megépített mivoltát, önmagába vetett hitét jelöli; az önérzet fogalma az embernek a méltóságra (respektusra) való alapjogát, illetve a jog biztos tudását és reflexszerű érvényesítését fejezi ki; végül az önbecsülés közelebbi tartalma az a magabiztosság, az az egyenes derék és felemelt tekintet, amit az ember azért nyer el, hogy szűkebb és tágabb társadalmi környezete személyiségének egyszeri mivoltát és kvalitásait pozitívan értékeli és becsben tartja.

⁹ Ezt a nyelvet nevezi Axel Honneth a közös fellépés, a társadalmi mozgalom szemantikai előfeltételének. Elemzésében kimutatja, hogy az elismerésükben sérelmet szenvedett csoportok által kimunkált új szemantika a társadalom morális normáinak gazdagításával az osztársadalmi normarendszer finomításához járul hozzá, de egyúttal ahhoz is, hogy felszínre kerüljenek – és további ismétlődésükkel szemben kellő jogi, illetve kulturális védelmet nyerjenek – olyan egyéni sérelmek, amelyek korábban az individuum magánbajainak számítottak. (Lásd: Axel Honneth: i. m. 163–164.)

tív jellegét ragadja meg. A kollektíve kidolgozott nyelven elbeszélve, a sérelmek a politikai diskurzus tárgyává válnak, és kiküszöbölésük sikere az egész társadalmi közösséget átfogó politikai cselekvés minőségének fontos mércéje lesz. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az emberi méltóságuk helyreállításáért és mások általi megbecsülésükért folyó kisebbségi mozgalmak természetük szerint *identitáspolitikai* küzdelmek, amelyeknek célja nem – vagy nem csak, sőt sokszor nem is elsődlegesen – a szociális körülmények javítása vagy előnyösebb társadalmi pozíciók kivívása, hanem az egyenrangú emberként való elismerés többségi szavatolása. Az egyenlő elismerés jogának garantálása és a törvények nyelvére való lefordítása alapvető etikai elvek újragondolását és tisztázását követeli meg. És még ha az ehhez szükséges nyelv kialakítását, a megkülönböztetések hátterében munkáló erkölcsi problémák felszínre hozását a sérelmet szenvedő kisebbségek kezdeményezik is, a korrektív törvénykezés és a garanciális intézmények létrehozása már mindenképpen az egész társadalmi közösség feladata. E feladat közelebbi tartalma aligha fogalmazható meg tisztábban, mint ahogyan azt Jürgen Habermas tette egy nemrégiben közzétett tanulmányában: „*Jogelméleti szempontból a multikulturalizmus elsősorban a jogrend és a politika etikai semlegességének kérdéséveti fel. [...] Az államalkotó nép társadalmi lehatárolódása a jogrendszer és a jogállam elvei szempontjából külsőleges történelmi körülményekből adódik. [...] Am azok a személyek, akikből egy adott időpontban az államnemzet összetevődik, egyúttal olyan kulturális életformákat is megtestesítenek, melyek identitásukból következnek – még akkor is, ha eltávolodtak elődeik tradíciójától. Az életformák mintegy csomópontokat képeznek a kultúrák és a hagyományok, az interszubjektíve elfogadott tapasztalat- és életösszefüggések askriptív hálózatában. S ez a kontextus alkotja azt a horizontot is, amelyen belül az állampolgár – akár akarja, akár nem – az etikai-politikai önértelmezés diskurzusaihoz kapcsolódik. Ha megváltozik a lakosság összetétele, megváltozik ez a horizont is, s így ugyanezekről a kérdésekről más diskurzusokat folytatnak és más eredményekre jutnak. A nemzeti kisebbségek legalábbis intuitív tudatában vannak ennek a körülménynek [...] [az] életformák egyenjogú együttélése megköveteli a különböző kulturális tagságok kölcsönös elismerését: minden személyt úgy kell elismerni, mint olyan közösségek tagját, melyek a jó különböző koncepciói köré szerveződnek. [...] Az állampolgárok integrációja lojalitást biztosít a közös politikai kultúra iránt. [...] Ugyanakkor az alkotmányos patriotizmus etikai tartalmának nem szabad csorbítania a jog semlegességét a nem politikai szinten etikailag integrált közösségekkel szemben; sőt jobban ki kell emelnie a multikulturális társadalomban egymás mellett létező különböző életformák differenciált sokféleségének és integritásának jelentőségét.*”¹⁰

Miközben az etikai alapvetések tisztázása megkerülhetetlen feladat, a „jó” identitáspolitikát megvalósító társadalmi gyakorlatra nincsenek általános receptek. Az elismerésért folyó harc elméletének jelentős eredménye annak teoretikus igazolása, hogy ilyen általános receptek nemcsak a felmerülő és könnyen belátható gyakorlati nehézségek miatt, hanem elsődlegesen a dolog elvi természetéből következően nem munkálhatók ki. A „jó” társadalmi praxisoknak és intézményesítésüknek ugyanis a kultúrák egymást átható érintkezéséből, illetve egymás közötti megegyezéseiből kell kiforrniuk, s e tekintetben legfeljebb ötletekkel szolgálhat, ami másutt már bevált. Készen átvehető és „egy az egyben” átültethető minták azonban nincsenek. A konkrét formákat minden társadalmi közösségnek magának kell megtalálnia. Hasonlóan fontos elméleti eredmény ugyanakkor annak egyidejű tisztázása, hogy sokszínűségük és gyakorlati teljesítményeik változatossága ellenére a küzdelmek tartalmainak és irányainak értékelésére az etika univerzális eligazodási pontokkal szolgál. Mint Kant, Hegel

¹⁰ Jürgen Habermas: HARCOK AZ ELISMERÉSÉRT A DEMOKRATIKUS JOGÁLLAMBAN. In: MULTIKULTURALIZMUS, i. h.

és G. H. Mead nyomán Axel Honneth meggyőzően kimutatja, a modern morálfilozófia az irányítók kétszer hármas tagolását kínálja fel. Céljuk szerint az elismerésért folyó küzdelmek között különbség tehető a tekintetben, hogy középpontjukban az individuuum *önbizalmának* (önmaga autonóm személyiségként való érzékelésének), *önérzetének* (emberi méltóságtudatának) vagy *önbecsülésének* (tulajdonságai és képességei pozitív tartalmú közösségi megítélésének) helyreállítása áll-e, s a korrekció a *magánélet* legalapvetőbb személyes viszonyait, a *jogi és intézményes szabályozás* rendjét vagy a társadalmi együttműködésből táplálkozó *szolidaritás* életvilágát érinti-e. Míg tehát az elmélet a törvénykezési és intézményi gyakorlatoknak országok és földrészek közötti változatosságát a kultúrák sokszínűségének tudomásul veendő tényeként „relativizálja”, ezzel párhuzamosan az identitás három rétegének, illetve a három réteghez rendelhető társadalmi szférák struktúráinak analitikus szétválasztásával általános érvényű zsinórmértéket is nyújt a mindenkori gyakorlatok normatív értékeléséhez.

Visszagondolva a „cigánykérdés” tipikus hazai konfliktusairól korábban mondottakra, úgy vélem, az itt röviden vázolt elmélet bizonyos hasznosítható szempontokkal szolgálhat számunkra azok közelebbi tartalmait illetően. Mindenekelőtt segítségünkre lehet néhány alapvető dilemma pontosabb körvonalazásában. Ezek közül a leglényesebbek a cigánykérdés összecsúszott szociális és kisebbségi vetületeinek szétválasztásával állnak kapcsolatban. A fentebbiek értelmében ugyanis világos, hogy kétféle nézhetünk rá mindkét vetületre: a többség és a kisebbség szemszögéből. Ennek tartalmi és következményei azonban távolról sem azonosak.

Ami a többségi diskurzust illeti, észre kell vennünk, hogy a cigánykérdés szociális kérdésként való megjelenítése a többségi-kisebbségi konfliktus olyan kezelésmódjainak kedvez, amelyek – szándékoltan vagy sem, de – többszörösen korlátozzák a romák másokkal egyenlő jogát a sértetlen identitásra. Nem igényel különösebb bizonyítást annak belátása, hogy az az ábrázolás, amely szerint a cigányság a társadalom szociális terhe, a közösséget emberi méltóságában alázza meg, és mélyen önérzetébe gázol. De ha kevésbé pejoratív terminusokban kerül is kifejtésre, a cigánykérdés szociális problémaként való feltüntetése végső fokon akkor is jogcsorbító üzenetet tartalmaz. Úgyéne szociálpolitikaivá fordításával csökkent értékűnek és rászorulóknak minősíti az egész közösséget, amelyet ezen az alapon azután – forrásainak sajnálatos hiánya miatt – alkalmatlannak ítél önazonossága kinyilvánítására. Ezzel pedig a gondolatmenet mintegy logikai úton igazolja a többségi kételyt az egyenlő kisebbségi részvétel iránti roma követelések létjogosultságával szemben.¹¹

Kicsit kevésbé könnyű felfejtenünk a korlátozó mozzanatot azokban az érvelésekben, amelyek a szociális vetületet segítő célú akciók életre hívása érdekében hangsúlyozzák. De ha nem nyilvánvalók is, ezek a korlátozó mozzanatok mégis kiiktathat-

¹¹ Ez a többségi látásmód olyannyira átítatja a hazai politikai közéletet, hogy szinte már nehéz is felismereni távolabb vezető következményeit. Pedig a többség felől megfogalmazva, az érvelés a cigányok másként felfogott kisebbségi jogait implikálja. Ebből a szempontból reprezentatív értékű az Országgyűlés Emberjogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottsága 1994–98 közötti elnökének, Gellért Kis Gábornak a közelmúltban a sajtóban napvilágot látott okfejtése. Írásában a következő érvelést olvashatjuk: „Egyugyanazon jogszabály írja le a cigányság és a többi kisebbség autonóm működésének kereteit. Holott a cigányság problémái nyilvánvalóan nem önazonosságuk megélésének hiányosságaiból fakadnak. Sőt a magyarországi cigányság belső és külső konfliktusai csak sokadsorban vagy áttételesen hozhatók összefüggésbe kisebbségi identitásukkal. [...] Sokféle zavar, nyűg, összetűzés jellemzi életüket, amelyek lehetnek oktatási, nevelési, szociális, egészségügyi, foglalkoztatási természetűek – mindezek átkos hagyományként *nyomják a cigányságot. Azt azonban látnunk kell, hogy ez a hagyomány történeti-szociológiai, és nem etnikai eredetű.*” (Kiemelés tőlem – Sz. J.) (Gellért Kis Gábor: A HECSÉDLI ÉS AZ ALKOTMÁNY. *Népszabadság*, 2000. március 17.)

lanul ott vannak. Mert a csorbítatlan identitáshoz való jog szemszögéből nézve nem egészen veszélytelenek azok a jó szándékú, ám a többség szempontjai szerint formált programok sem, amelyek pozitív diszkrimináció révén kívánják a romák szociális felzárkóztatását biztosítani. Minthogy ezek a programok többnyire egyoldalú – a többségi társadalom reformerői felől kiinduló – kezdeményezések nyomán formálódnak, önkéntelenül is hierarchizálják a segítő/segített viszonyt. Márpedig az aktív kezdeményező/passzív elfogadó, patrónus/patronált reláció óhatatlanul ellenében hat egyenrangú társadalmi-politikai pozíciók kialakításának. Ezzel pedig e programok – minden jobbitó szándékuk és szűken vett szociálpolitikai hasznuk ellenére – sértik a romák kollektív önbecsülését, illetve közösségeik önnön erejébe vetett hitét. Nem is szólva azután arról, hogy tudattalanul gyengítik a kisebbségi alapú szolidaritást és a cigány közösségek belső kohézióját. Azáltal ugyanis, hogy a cigánykérdést szociálpolitikai ügyként tüntetik fel, kifejezetten degradálják a magukat cigánynak tekintő, anyagilag és kulturálisan ugyanakkor a többségi középosztály szintjén élő romák egyéni teljesítményeit, akiknek erre válaszul egyetlen önvédelmi reakciójuk lehet: az eltávolodás és a hangsúlyozott távolságtartás közösségeik elesett tagjaitól. Mindezek miatt a szociálpolitikai és az identitáspolitikai hatékonyság közötti jó arány kialakítása a szociálisan értelmezett cigánykérdés társadalmi kezelésének egyik legnehezebb dilemmája.

Más a helyzet a szociális kérdés romák felől kiinduló felvetésével. Jogaik és jogosultságaik egyenlő képviselőre irányuló követeléseik ugyanis rendre rámutatnak a velük szembeni szociális diszkriminációra. A diszkrimináció megjelenési formáinak szisztematikus felszínre hozásával pedig lassan érlelődik az a nyelv és formálódik az a politikai diskurzus, amely alapot jelenthet a hazai jogrendből mindmáig hiányzó diszkriminációellenes törvények kimunkálásához.¹² Azaz a roma közösség felől tekintve, elismerésért folyó harcuk szociális vonulata nem pusztán – sőt nem is elsősorban – a redistribúció számukra kedvező megváltoztatásáért, hanem a többséggel egyenlő és megkülönböztetésektől mentesen érvényesíthető szociális jogaik kivívásáért folyik. Másként fogalmazva, a romák felvetésében, a cigánykérdés szociális mozzanatainak hangsúlyozásából nem a szociális (ön)azonosság megfogalmazása (valamiféle szegénylázadás elvi megalapozása) felé vezet az út, hanem a közösség egyenlő méltóságának elnyerése irányában.

Míg tehát a többségi szociális felvetés tendenciájában lefokozó és elkülönítő természetű, kisebbségi irányból kifejtve a szociális egyenjogúság roma követelésében az önérték és az önbecsülés helyreállítására irányuló integratív törekvések fogalmazódnak meg. Ezért be kell látnunk: a beszéd aktorainak – pontosabban: nézőpontjainak¹³ –

¹² E tekintetben kiemelkedő jelentőségűnek vélem a nemzeti és etnikai jogok országgyűlési biztosának az iskolai, illetve a foglalkoztatási diszkrimináció kérdésében 1998 folyamán született állásfoglalásait. (Lásd: Dr. Kaltenbach Jenő: A KISEBBSÉGI OKTATÁSBAN JELENTKEZŐ VISSZÁSSÁGOK FELTÉRKEPÉZÉSE, ELEMZÉSE. Budapest, 1998. február; illetve: Dr. Kaltenbach Jenő: A KISEBBSÉGI JOGOK PARLAMENTI BIZTOSÁNAK MEGÁLLAPÍTÁSAI A FOGYALKOZTATÁS TERÜLETÉN TAPASZTALHATÓ HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉSRŐL, JAVASLATOK, KEZDEMÉNYEZÉSEK A DISZKRIMINÁCIÓ FELTÁRÁSA, MEGELŐZÉSE, MEGSZÜNTETÉSE ÉRDEKÉBEN. Budapest, 1998. november.)

¹³ Természetesen badarság volna azt mondani, hogy a roma nézőpontot csak a roma kisebbséghez tartozók képviselhetik. Hiszen számos nem cigány kutató és aktivista azonosul ezzel a nézőponttal, és hitelesen jeleníti meg a társadalmi-politikai diskurzusban. Mindazonáltal tény, hogy még a leginkább felkészült és legérzékenyebb nem roma értelmiségiek és politikusok is könnyen foglyai lesznek saját „többség” szempontjaiknak. E könnyű megcsúszásnak számomra érzékletes példáját szolgáltatja a *Beszélő* 2000. márciusi számában a cigányságot kiemelten segíteni hivatott pozitív diszkriminációról folyó eszmecsere, amelynek keretében fontos érvek hangzanak el a kisebbségi hovatartozás nyílt vállalására, ugyanakkor kevés figyelmet kapnak a cigány politizálás más alternatíváiról megfogalmazott – roma – ellenérvek.

világos megkülönböztetése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a felszínen hasonló retorikák értéktartalmait és politikai következményeit világosan megkülönböztethessük egymástól. A többség felől nézve a szociális kérdés cigányspecifikus megragadása egyenes úton vezet a megkülönböztetéshez és a kirekesztő gyakorlatok rejtettebb vagy nyíltabb támogatásához; a romák felől nézve a tartalmában hasonló gondolatmenet a diszkrimináció feltárásához, azon keresztül pedig a szociális jogok tényleges univerzalizálásához visz közelebb, s egyúttal előmozdítja a kisebbség méltóságát szavatoló gyakorlatok terjedését.

Ami a cigánykérdés kisebbségi vetületének többségi és roma felvetését illeti, a kép-let a fentiektől némileg különbözik. A többség felől kiinduló, a kisebbség akarata ellenére való megkülönböztetés – mint az identitásválasztáshoz fűződő elidegeníthetetlen személyes jog sérelme – súlyos alkotmányos tilalomba ütközik. A tilalmat a *Kisebbségi törvény* is megismétli, kimondva, hogy a kisebbséghez tartozás kinyilvánítása az egyéni szabadság tartományába tartozó elemi jog: a kisebbséggel való azonosulást az emberre sem kívülről rákényszeríteni, sem tőle erővel elvenni másoknak nem lehet. E törvényi garanciák a mindennapi életben egyelőre csak az adatvédelem tekintetében érvényesülnek: szemben a hajdan már csaknem természetesként elfogadott gyakorlattal, ma nem készülhetnek iskolai, egészségügyi, munkaügyi stb. nyilvántartások a cigány származás regisztrálásával. Azaz a többségi hajlandóságot a kisebbség megkülönböztetésére a törvény erős eszközökkel korlátozza. Kevésbé hathatós azonban a jog fellépése ott, ahol kiterjesztő értelmű használatára lenne szükség, ahol a megkülönböztetéssel szembeni *védelmet* kellene biztosítani. A lecigányozás mint pejoratív tartalmú kisebbségi megkülönböztetés jobbára még vétségnek sem igen számít, s jobb esetben idealistának, rosszabb esetben hibbantnak mondanák azt, aki ezért jogi szankciókat követelne. Márpedig a méltósághoz és az önbecsüléshez fűződő alapjogok súlyos sérelmet szenvednek minden ilyen esetben. A kisebbségvédő jogászok, szociális munkások, polgárjogi aktivisták és civil szervezetek munkája nyomán persze érzékelhetően formálódik a kisebbség lebecsülésének, megalázásának és a vele szembeni negatív előítéletek nyilvános képviselőjének tilalmát kifejtő társadalmi diskurzus nyelve. De az általános védelem garanciái – a tárgykörben született ombudsmani állásfoglalások, törvényességi felügyeleti beavatkozások, sőt sikeres bírósági perek ellenére is – módfelett gyengék és nem egykönnyen érvényesíthetők. A cigánykérdés kisebbségi vetületének többségi megközelítése tehát – minden lassú változás ellenére – ma is jobbára lekezelő és kirekesztő tartalmú.

A romák felvetésében a cigánykérdés kisebbségi szempontú értelmezése mindenekelőtt a kollektív önazonosság tartalmainak kibontását és megjelenítését szolgálja – befelé és kifelé egyaránt. Mert befelé ezek a tartalmak egyelőre éppen annyira vitatottak, mint amennyire kifejtetlenek kifelé, a többségi társadalom irányában. Az önmeghatározás joga és lehetősége azt is magával hozta, hogy a „ki az *igazi* cigány” közösségi önreprezentációs kérdésének megválaszolását illetően élesebben felszínre kerültek a három nagy hazai cigány kultúra – a beás, az oláh cigány és a romungro csoportok – egymással szembeni küzdelmei és előítéletei, mint bármikor korábban. És bár e küzdelmeket kívülről jócskán elfedi a többség felől érkező nyomással szembeni közös önvédelem kényszere, jelentőségük korántsem lebecsülendő a különbségek és az együvé tartozás valamiféle egyensúlyára épülő kollektív identitás kimunkálása szempontjából. Nyilvánvaló, hogy az egyensúly megtalálása, az önazonosság értéktartalmainak megjelenítése és intézményesítése a roma közösség legsajátabb belügye. Mindez a szu-

verén kísérletezés és politizálás nyugodt lehetőségét kívánná meg. Ugyanakkor a kiérlelődés e folyamatának a feltételek ma nemigen kedveznek; sőt annak éppen ellenében hatnak. Mert a többség türelmetlensége ma inkább az idő előtt kikényszerített egység – borulékony látszategység – politikai képviselői irányában nyomja a cigányságot. Hogy politikai tényezőként számoljon velük, a többségi társadalom éppen olyan kérélt kollektív önazonosságot vár el tőlük, mint a nemzeti alapon szerveződő többi kisebbségtől. Így pedig ismételen csorbulnak az elismerés alapvető jogai: a kívülről érkező nyomás terhe alatt az egyes cigány csoportok egymásnak feszülő előítéletei és indulatai nemcsak a közösség belső szolidaritását és kohézióját zilálják szét, hanem kárt tesznek önnön értékeinek felismerésében és kollektív megjelenítésében is.

A cigánykérdésről folyó többségi és kisebbségi diskurzusok itt bemutatott – ütköző – tartalmainak rövid áttekintése után hozzáfoghatunk, hogy behatóbb elemzés tárgyává tegyük azt az új intézményes terepet, ahol e tartalmak lassan politikai alternatívák formálódnak: a roma kisebbségi önkormányzatok rendszerét. Az intézményrendszer létrejöttének körülményei és szabályozásának az elmúlt évek folyamán napvilágra került ellentmondásai jelentős mértékben befolyásolták a kultúrák érintkezéséből megszülető egyezségek lehetséges tartományát. E meghatározottságok közelebbi szemügyre vétele segíthet bennünket abban, hogy pontosabb választ kaphassunk a tanulmány elején felvetett alapvető kérdésre: a kisebbségi autonómia megjelenítésének törvény kínálta mai formája vajon inkább a szegregációs tendenciáknak kedvez, vagy éppen ellenkezőleg, inkább a cigányság társadalmi integrációját segíti elő? Ez utóbbi kérdés megválaszolásához persze tisztáznunk kell majd azt is, hogy valóságosan kié is ez az intézményhálózat, azaz az elismerésért folyó küzdelemben a kisebbségi önkormányzatok tényleg azt szolgálják-e, amire hivatva volnának: a roma közösségnek a többséggel és más kisebbségekkel egyenlő jogát a méltóságra és az önbecsülésre.

A kisebbségi önkormányzás elnyert joga – a romák szemszögéből

A korábban leírtak után bizonyára meglepetéssel fogadja az olvasó az állítást: a kisebbségi elvű önkormányzatiság törvénybe iktatásakor ugyan sok minden számításba került, de a megfontolások sorrendjében a hazai kisebbségek ügye meglehetősen hátul kullogott. Persze nem arról van szó, hogy az új közjogi intézmény révén elnyert – alább bővebben bemutatandó – jogosítványok eleve a kisebbségek ellenére lettek volna. A törvény elsősorban azonban mégsem nekik készült. Megszületésének hátterében sokkal inkább volt szó két fontos külpolitikai mozzanatról: Magyarország viszonylag újonnan elnyert Európa tanácsbeli tagságáról, illetve – mindenekelőtt – a határokon túli magyarság problémájáról.

Ami az első motívumot illeti, a politikai cél a Nyugat normáinak való megfelelőes szándékának kifejezése volt. Azzal, hogy Magyarország az Európa Tanács teljes jogú tagja lett, a hazai törvényhozásra a modern európai kisebbségpolitikai elvek jogi formába öntésének kötelezettsége következett. Hiszen kulturált és fegyvelmezett tagország nem kerülheti meg, hogy az önazonosság megválasztásának szabadságát és tiszteletben tartását rögzítő alkotmányos paragrafusok mellett ne teremtsen tételes jogi garanciákat a kisebbségi jogok gyakorlásának mindennapi védelmére is. Legyenek bár e garanciák igencsak vázlatosak és később még jócskán finomítandók, az 1993. évi LXXVII. törvény megalkotásával Európa nyugati térfele számára Magyarország kétségkívül fontos tanújelét adta demokratikus elkötelezettsége komolyságának. Márpe-

dig egy ilyen gesztus felmutatása nyomán joggal várhatta el, hogy európaiságát nemzetközi partnerei is hasonlóan komolyan vegyék.

Bármennyire fontos volt is azonban az ország nyugati imázsának megteremtése, a *Kisebbségi törvény* megalkotásának igazán erőteljes mozgatórugóját mégis inkább a második külpolitikai mozzanatban – a határon túli magyarság politikai befolyásának növelésére irányuló erőfeszítésekben – kell keresnünk. Az akkor hatalmon lévő konzervatív-jobboldali kormány politikai kalkulációja a maga szemszögéből racionális volt: minthogy a hazai nemzeti kisebbségek lélekszáma igen csekély, és közösségeik erőteljesen asszimiláltak, az egyetlen népesebb kisebbség – a cigányság – pedig meglehetősen alacsony szervezettségről tesz tanúbizonyságot, nem járhat túlságosan nagy belpolitikai kockázattal, ha a törvényhozás viszonylag nagyvonalú módon jár el a kisebbségi jogosítványok meghatározásában. Egy ilyen lépésnek ugyanakkor kifelé igen-csak nagy lehet a haszna. Az anyaországbéli törvény meghozatala nyomán a határon túli magyaroknak lesz mit felmutatniuk, hogy hasonlóan szélesen értelmezett jogaik törvénybe foglalását követeljék. S ami még fontosabb: jó érvek és a politikai alkukötés jó eszközei lesznek majd a kezükben ahhoz, hogy reálisan küzdhessenek a parlamenti képviselőtért Románia, Szlovákia, Ukrajna, illetve – egyszer talán – Jugoszlávia törvényhozó testületeiben.¹⁴ Továbbá a kint megnövelni remélt magyar befolyás a későbbiekben itthon is segítheti a nemzeti erőket: nagyvonalú kisebbségpolitikájuk révén okkal számíthatnak a szomszédban élő magyarok hosszú távú támogatására, amivel a konzervatív nacionalizmus a következő választások elvesztése esetére is jól bebetonozott pozíciókat tudhat majd a magáénak. – Azaz mindent egybevetve: a honi kisebbségek jogainak akár fejük felett kinyilvánított generózus elismerése kedvez az ország nyugati megítélésének, nyereséget hozhat a hatalmon lévőknek, az érintett kisebbségeknek pedig – legalábbis akkor úgy látszott – bizonyosan nem árt.

Logikus, bár meglehetősen cinikus gondolkodás volt ez, amely azonban teljesen összhangban állt a magát nem az állam területén élő tíz-, hanem a nemzethez tartozó tizenötmillió magyar miniszterelnökének nyilvánító néhai Antall József politikai elképzeléseivel, s egyúttal alkalmasnak tűnt az egyre radikalizálódó, irredenta húrokat pengető szélsőjobb – időlegesen – elcsitítására is. Az 1990-es választásokon győztes par-

¹⁴ Ez a számítás adhatja az *egyedüli* magyarozatát annak a meglepő fejleménynek, hogy A NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK JOGAIRÓL szóló törvénybe minden előzetes értesítés és nyilvános politikai vita nélkül bekerült a kisebbségeknek országgyűlési képviselőt ígérő passzus. E fontos jog kimondása ráadásul igencsak sajátos módon történt, nem kevés inkonzisztenciát teremtve már magában a szövegben is, de végképp annak interpretációs lehetőségeiben. A törvény ALAPVETŐ RENDELKEZÉSEK című fejezete ugyanis még kizárólag a kisebbségi önkormányzatok megalapítására való jog leszögezésével értelmezi az Alkotmány 68. paragrafusának azon tételét, miszerint „a hazai kisebbségek államalkotó tényezők”. Ugyanakkor A KISEBBSÉGEK KÖZÖSSÉGI JOGAI címet viselő III. fejezet 20. paragrafusában – meglehetősen témaidegen szövegkörnyezetben – egyszer csak minden közelebbi körvonalazás nélkül a következőt olvashatjuk: „20. § (1) A kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviselőre.” Az azonban homályban marad, hogy akkor mi végre a kisebbségi képviselő-választásra vonatkozó részletes rendelkezések megjelenítése éppen ebben a törvényben, s az is, hogy a vonatkozó rendelkezéseket egy későbbi – minden bizonnyal átfogó – új választójogi törvény vajon felülírja-e majd. Mind a törvény szerkezeti felépítése és szövegezése, mind az a tény, hogy az országgyűlési képviselő-jogát leszögező mondat mintegy véletlen megjegyzésként, elszólás-szerűen szerepel az amúgy számos ponton minuciózus pontosságra törekvő szabályozásban, azt sugallja, hogy az ominózus kitétel a törvény előkészítői egyértelműen kifelé szánták. Közvetetten erre utal az is, hogy a gondolat esetleges belpolitikai következményeiről – a fellelhető írásos dokumentumok tanúsága szerint – sem parlamenti bizottsági, sem plenáris vita nem folyt. Akkoriban más volt a tét.

lamentum többség mindent megtett tehát, hogy a kisebbségi törvénykezést még mandátumának lejárta előtt tető alá hozza.¹⁵ Az alkotás egykori aktuálpolitikai meghatározottságainak nyomát a törvény azonban máig magán viseli. S máig ott a nyoma annak is, hogy az érintetteknek – a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségeknek – nem sok szavuk volt a megformálásban. Márpedig a *Kisebbségi törvény* – különösen annak az önkormányzatokra vonatkozó szabályozása – közelebbi témánk, a cigányság kollektív önazonosságának kialakítása és megjelenítése szempontjából hosszú időre meghatározta a politizálás keretét és irányát. Történt ez azonban anélkül, hogy a politikai formák természetére nézve lezajlott volna a kultúrák fentebb jelzett s oly szükségesnek tartott egyezkedése. Így aztán nem csoda, hogy – mint alább igazolni igyekszem majd – a törvényben foglalt jogosítványok legkevésbé éppen a legnagyobb kisebbség szükségleteire illeszkednek.

Az illeszkedés hiánya már a *Kisebbségi törvény* ALAPVETŐ RENDELKEZÉSEK címet viselő, legátfogóbb fejezete olvastán is eléggé nyilvánvaló. A törvényalkotó szeme előtt bizonyára nem a cigányok szükségletei lebegtek ugyanis, amikor így fogalmazott:

„1. § (2) *E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (a továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul. [...]*

3. § (4) *Minden kisebbségi közösségnek és kisebbséghez tartozó személynek joga van a szülőföldjén való élet, valamint a szülőfölddel való kapcsolattartás zavartalanságához. A szülőföldhöz való jog nemcsak a saját születési helyhez, hanem a szülők, nevelők, ősök születési vagy lakhelyéhez, az óhazaához és annak kultúrájához, hagyományaihoz való kötődés szabadságát és oltalmát jelenti.”*

A számos feltehető kérdés közül az csak a legkézenfekvőbb, hogy vajon *hol* is volna az az óhaza, melynek kultúráját és hagyományait a romák – hovatarozásuk és önazonosságuk erősítéseképpen – ápolni hivatottak?! Egy nekik (is) szóló kisebbségi törvénykezésnek nem inkább arról kellene-e intézkednie, hogy kultúrájuknak és hagyományaiknak általuk megőrzendőnek tudott elemeit a többségi magyar kultúra a magáénak is vallja, s védelméről ezért *kollektív* módon gondoskodik? Ugyanígy: nem kérdőjeleződik-e meg már az elvek szintjén is a romáknak a többi kisebbséggel egyenlő státusa, ha a törvény a kisebbség definícióját *eleve* a történelmileg kiforrott összetartozás-tudatra építi, s még gesztust sem tesz arra, hogy a történelmükben attól megfosztottak számára pozitív módon segíteni kívánna a kisebbségi csoporttudat kimunkálásának folyamatát?

Hasonló formában vehetnénk bonckés alá a törvény mindazon kitételeit, amelyek

¹⁵ Az már csak a történelem iróniája, hogy a siker eléréséhez a döntő lökést végül is az ellenzéki MSZP adta. A törvényalkotási folyamatot ugyanis jelentősen felgyorsította az Alkotmánybíróság 35/1992-es számmal meghozott határozata, amely felszólította az országgyűlést a kisebbségi kérdést illető „*mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség*” megszüntetésére, azaz magyarán arra, hogy végre hozza tető alá az eredetileg 1990 őszére ígért kisebbségjogi törvényt. A fontos AB-határozatot életre hívó beadvány kezdeményezője az MSZP egyik országgyűlési képviselője volt. Az indítványozót minden bizonnyal a fentebb vázoltakhoz hasonló megfontolások vezették, amikor előterjesztése indokálul mindenekelőtt az úgy nemzetközi jelentőségére hivatkozott.

a saját nyelv oktatása, az építészeti (sic!) és kulturális örökség ápolása, a hagyományos ünnepek megtartása vagy a saját tudományos intézményhálózat kialakítása tekintetében adnak – amúgy helyesen – nagyvonalú módon jogot néhány tízezer embernek, de teszik egyazon mozdulattal üressé és értelmezhetetlenné a kisebbségi jogok tartalmát másik félmillió ember szemszögéből. Mert ez utóbbi – roma – nézőpontból az itt felsorolt jogosítványok meglehetősen kevésbé kamatoztathatók. Sőt a külön kisebbségi oktatás megszervezése – még ha azt más előnyök reményében itt-ott cigányok kezdeményezik is – bőséggel erősítheti és igazolhatja éppen azt, amivel szemben a jognak védelmet kellene nyújtania: a spontán módon zajló markáns szegregációt.

Másként mindezt úgy fogalmazhatjuk, hogy miközben a törvényben elősorolt jogosítványok nagyjában-egészében valóban azok, amelyekre a nemzeti önazonosságukat kulturális értelemben megőrizni kívánó, erősen asszimilált hazai kisebbségeknek szükségük van, a „nemzeti” mellé odabiggyesztett „és etnikai” kitétel önmagában még nem nyújt megoldást arra, hogy a törvény a romák kisebbségi jogait is szavatolja. Ez utóbbi nézőpontból szemlélve inkább a hiányok ténye nyilvánvaló. Elég felfigyelnünk arra, hogy a cigányság mint kisebbség ma talán legfontosabb – kollektív és egyéni – szükségletéről, emberi méltóságának és önbecsülésének tételes védelméről a törvény egy árva szót sem ejt. Igaz, a kisebbségek hátrányos megkülönböztetésének tilalmát a már idézett ALAPVETŐ RENDELKEZÉSEK kimondják. A megkülönböztetések fajtáinak részletezéséből azonban világos, hogy a törvényalkotó szeme előtt elsősorban a nemzeti kisebbségek történelmi sérelmei lebegtek, és a jog erejét mindenekelőtt azok ismétlődésével szemben kívánta érvényesíteni. Ebből pedig már logikusan következett, hogy a *Kisebbségi törvény* a diszkrimináció tilalmához egyetlen cselekvési tartományt rendelt: a *nemzetközi jogot*. Hogy diszkriminatív politikai törekvések netán itthon is volnának, arról pedig egyszerűen *nem* vett tudomást. Így aztán logikus, hogy a megfelelő hazai garanciális intézmények felállítását sem tekintette dolgának. A vonatkozó törvényszöveg mindeifelől nem sok kétséget hagy:

„3. § (5) *A kisebbségek mindennemű hátrányos megkülönböztetése tilos.*

4. § (1) *A Magyar Köztársaság tilalmaz minden olyan politikát, amely:*

– *a kisebbségnek a többségi nemzetbe való beolvastását célozza vagy ezt eredményezi;*

– *a kisebbségek által lakott területek nemzeti vagy etnikai viszonyainak a kisebbség szempontjából hátrányos megváltoztatására irányul;*

– *a nemzeti vagy etnikai kisebbséget vagy kisebbséghez tartozó személyt hovatartozása miatt üldöz, életkörülményeit nehezíti, jogai gyakorlásában akadályozza;*

– *a nemzeti vagy etnikai kisebbség erőszakos ki- és áttelepítésére irányul.*

(2) *A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolataiban fellép minden olyan politikai törekvés ellen, amely az (1) bekezdésben felsorolt következményekhez vezet. Az ilyen politika elleni védelem nyújtására a nemzetközi jog eszközeivel és nemzetközi szerződések révén is törekszik.”*

Ha nem a hátrányos megkülönböztetéssel szemben is, hanem inkább a cselekvési lehetőségek tartományában, de bizonyos garanciákról azért persze az idézettekben túl is esik szó. Ez utóbbiak kérdését azonban a törvény elintéztetnek véli azzal, hogy a kisebbségek helyi – de csak a helyi! – önkormányzatait felhatalmazza: a közösséget érintő bármely kérdésben *megkereséssel* fordulhatnak az illetékes állami szervekhez. E megkeresésben az önkormányzat

„a) *tájékoztatást kérhet;*

b) *javaslatot tehet;*

c) *intézkedést kezdeményezhet;*

d) kifogással élhet az intézmények működésével kapcsolatos, a kisebbség jogait sértő gyakorlat, egyedi döntés ellen, kezdeményezheti a döntés megváltoztatását, visszavonását.

A hatáskörrel és illetékességgel rendelkező szerv vezetője... köteles a megkeresésre 30 napon belül érdemben válaszolni.” 26. § (1–2). (Kiemelés tőlem – Sz. J.)

Azaz hiába az önkormányzatiságnak mint a demokratikus rendszer alapjának a törvény preambulumban fennkölt szavakkal lefektetett elve, a kisebbségek új közjogi intézményei kifelé, az érdekek, sérelmek és sajátos szükségletek megjelenítését és képviseletét illetően semmivel sem rendelkeznek több hatalommal, mint a hatósághoz beadvánnyal forduló *bármely magyar állampolgár*. Indítványaik, megkereséseik legfeljebb érdemi választ érdemelnek, belőlük azonban az illetékesekre sem a végrehajtás, sem a beszámolás kötelezettsége nem következik.

Mindez a törvényhozó szempontjából nem baj. Hiszen a kisebbségi önkormányzatot amúgy is inkább a kollektív összetartozást és a közösség önnön megőrzését előmozdítani hivatott intézményként, befelé működő közjogi szervezetként képzelte el. Így aztán a hatásköröket is ehhez igazította. A törvény értelmében az önkormányzat kialakíthatja a *maga* működési rendjét, költségvetést és zárszámadást készíthet a *maga* forrásairól, dönthet a helyhatóság által *számára* biztosított vagyon hasznosításáról, megválaszthatja *saját* nevét, jelképeit, kitüntetéseit és azok odaítélésének feltételeit, valamint gondoskodhat a helyi műemlékek védelméről – már ha rendelkezik ilyenekkel. E meglehetősen szűkre szabott hatáskörökön belül persze szabad a pálya – igaz, csak a források erejéig és csak a megszabott gazdálkodási feladatok körében. Közelebről a következőkben: lehet helyi közoktatási intézményt alapítani, írott és elektronikus médiát működtetni, vállalkozni, investálni a közművelődésbe és a hagyományok ápolásába, pályázatokat kiírni és ösztöndíjakat odaítélni – persze mindezt szigorúan csak akkor, ha a pénz is rendelkezésre áll. Azt pedig – mint a törvény tételesen is kimondja – jobbra össze kell szedni: a települési önkormányzatoktól, pályázatokból, vállalkozások nyereségéből, valamint hazai és külföldi szervezetek adományaiból. Azaz a kisebbségi önkormányzatok előtt *minden* lehetőség nyitva áll az alkura, az ügyességre és a jó PR-ra. De *semmilyen* jogosítványuk nincs garantált anyagi forrásokra: ilyeneket ugyanis a törvény nem biztosít számukra. Igaz, a lehetséges finanszírozók között egy helyütt az államot is megemlítik. A részletes szabályozásból azonban kiderül, hogy a központi büdzsé és a kisebbségek közjogi intézményei között egyetlen közvetlen kapcsolat létezik: ez pedig a kisebbségek *országos* önkormányzatainak nyújtott éves támogatás az állam célirányos közalapítványán keresztül. Hogy ebből a támogatásból azután kerül-e akár egyetlen fillér is az alsóbb szintekhez, és ha kerül, az milyen elvek szerint történik – mindez már kisebbségi belügy, amibe a jog a semlegesség és az autonómia nevében nem kíván beleszólni. Így aztán a kisebbségvédelem tényleges terepeire vonatkozóan normatív szabályozók sem elvben, sem gyakorlatban, sem országos szinten, sem a települések helyi és kisebbségi önkormányzatai közötti elosztást illetően nincsenek. Hogy a továbbhárításnak e törvényesített rendszeréből csak fokozott – igaz, elismerem: decentralizált – konfliktusok származhatnak, annak belátásához még alapfokú közigazdasági ismeretek sem szükségesek.

Nem kell további részletekbe bocsátkoznunk, hogy az itt bemutatott hatásköri és anyagi szabályok láttán levonhassuk az egyértelmű következtetést: a törvény szándéka szerint a kisebbségek helyi önkormányzatai leginkább amolyan *hagyományápoló egyesületek*. Felmerül persze a kérdés, hogy mi végre volt akkor az egész törvénykezési hercehurca – hiszen ilyen egyesületek szép számmal léteztek korábban is?!

A kérdésre a választ nyilvánvalóan nem a funkciók, hanem a *szimbolikus tartalmak* tartományában leljük meg – összhangban azzal, amit a törvény megalkotásának korábban taglalt (kül)politikai körülményei diktáltak. E körülmények ugyanis leginkább azt kívánták meg, hogy az anyaországi fejleményekre hivatkozva a határon túli magyarság részesévé váljon saját állama politikai intézményrendszerének, továbbá hogy joga és módja legyen az anyanyelvi oktatás, művelődés, könyvkiadás, kultúra szervezett fenntartására. Márpedig ha jobban belegondolunk, ez – és csak ez – az a két terület, ahol a *Kisebbségi törvény* valóban újat alkotott. Az általa életre hívott kisebbségi önkormányzatot a hagyományörző és kulturális egyesületektől ugyanis éppen az említett két vonás különbözteti meg: az új formáció kikiáltott *közjogi státusa* (ami még akkor is fontos, ha tényleges tartalma eleddig módfelett szerény), valamint az *intézményalapítás* tételesen rögzített lehetősége.

Első pillantásra mindez rendben lévőnek látszik a határon innen szemlélve is. Mert a közjogi státus „odaítélése” révén többé kétség sem merülhet fel afelől, hogy Magyarországon „a kisebbségek államalkotó tényezők”. Ami meg az intézményalapításra szóló jogosítványokat illeti, azokkal a tehetősebb kisebbségek máris „elismertnek” érezhetik magukat. Hiszen az újonnan deklarált jog révén az általuk létrehozott oktatási és művelődési egységek azonnál „rendes” állami intézménynek minősülnek, s így „rendes” állami támogatás illeti meg őket. Persze ahhoz, hogy egy helyi kisebbség „saját” óvodát, iskolát, színházat vagy múzeumot alapítson, módfelett gazdagnak kell lennie. Ha nem az, akkor egyszerűen *nem* lesz ilyen intézménye. Igaz, így mintha némiképp sajátos „vagyonai cenzushoz” kötődne a kisebbségi elismerés joga. Ez azonban legfeljebb a való élet teremtette csalóka látszat; mert a jog az *elvi* lehetőséget mindenkinek megadja.

A cigányok azonban mindezekkel az új elvi lehetőségekkel nemcsak azért nemigen kezdenek bármit is, mert közösségeik még elvétve sem „gazdagok”. És nemcsak azért nem, mert az önkormányzatok elődjének tekinthető egyesületeik – ha voltak is korábban – nem annyira a hagyományok ápolásával, mint inkább oktatási, foglalkoztatási és szociális támogatások kijárásával voltak elfoglalva. Hanem roma nézőpontból a felsorolt jogosítványok legfőképpen azért üresek, mert éppen azt tételezik fel tisztázottnak, amit tisztázniuk kellene: a közjogi státussal felruházott önkormányzatok mozgásterét „a kisebbséget érintő” helyi ügyekben. Más szavakkal, a törvény homályban hagyja, hogy – a tételesen felsorolt építészeti, műemlékvédelmi, oktatási, művelődési és hagyományápolási teendőkön túl – a kisebbségek választott képviselőinek joguk van-e beleszólni a *közösségi együttélés* kultúrájába? Konkrétabban: az „önvédelem” és az „önazonosság megőrzésének” jegyében felléphetnek-e az *életüket* érintő ügyekben is? Így például biztosíthatnak-e szervezett törvényességi védelmet a közösség bántalmazott tagjainak; lehet-e szavuk a helyi szociális rendeletek kialakításában és azok rejtett diszkriminatív tartalmainak kigyomlálásában; beleszólhatnak-e a ségélyezés rendjébe és előítéletes gyakorlatába; joguk van-e foglalkoztatási programot követelni közösségük munka nélküli tagjai számára; joguk van-e felülbírálni az óvodai felvétel rendjét vagy az iskolai osztályok tanulói összetételének kialakítását; joguk van-e beleszólni az iskolaigazgatók vagy a helyi egészségügyi intézmények vezetőinek kinevezésébe stb.? Mindezek a tisztázatlanságok persze időről időre zavarokat okozhatnak a többi kisebbség helyi fellépése terén is. Mégis, magas fokú integráltságuk és viszonylag előnyös szociális helyzetük miatt konfliktusokra viszonylag ritkán lehet számítani. A cigány közösségek esetében azonban a törvényesített homály a szaporodó helyi ütközéseknek

mintegy eleve beépített záloga. Különösen azért, mert a *Kisebbségi törvényen* kívül nincsenek más jogszabályok, amelyekre a sérelmet szenvedők hivatkozhatnak.

Így azután az általuk képviselt közösség jogait és érdekeit illetően a roma helyi önkormányzatok meglehetősen szűk játéktérben mozoghatnak. A *Kisebbségi törvény* számukra legfontosabb cikkelyei egyszerűen gumiparagrafusok, amelyeket ki-ki úgy értelmezhet, ahogyan azt jónak látja. A törvény nyújtotta jogosítványok így a mindennapi alkudozás tárgyává válnak, és ahelyett, hogy az eligazodás normatív támpontjait biztosítanák, az önkormányzatok helyi vitáiban többnyire az erőből való többségi elutasításnak szolgáltatókat alapot. Így áll elő azután az a helyzet, hogy bár az utóbbi évek nagy publicitást kapott többségi/kisebbségi ütközeteiben – Székesfehérváron, Tiszavasváriban, Sátoraljaújhelyen – a helyi roma önkormányzat vezetői is ringbe szálltak, a konfliktusok kimenetelének befolyásolására nemigen voltak eszközeik. Lehetek ugyan bátrabbak vagy meghunyászkodóbbak a tekintetben, hogy az adott helyzetekben maguk végül is kinek az oldalára álltak, de döntéseiknek nem volt nagyobb jelentősége bármely más magánember fellépésénél. Képviselési mandátumuk ugyanis *éppen ennyire* – és nem többre – jogosította fel őket.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk tehát, hogy a cigányság szemszögéből meglehetősen ellentmondásos – részben kifejezetten veszélyes – következményei vannak annak, hogy a kisebbségi viszonyok törvényi rendezésére nem a kultúrák egyezkedése nyomán, hanem más – az ügytől idegen – szempontok szerint került sor. A törvény úgy *tesz*, mintha közjogi státust adna, de a hatalom tényleges gyakorlásától valójában távol tartja a roma kisebbségi önkormányzatokat; úgy *tesz*, mintha jogot adna a kisebbségeknek saját intézményeik megteremtésére, de az eszközteleneknek valójában nem biztosít eszközöket; úgy *tesz*, mintha lehetőséget és teret teremtene a kollektív önvédelemre, de valójában nem alakítja ki az ehhez szükséges hatásköröket.

A látszatok e jogszabályba öntött formáját ideje most már nevéen neveznünk: nem más az, mint a többségi társadalom *hazugsága* az ország legnagyobb kisebbségével szemben. A *Kisebbségi törvénynek* márpedig nem annyira szemet szűrő – és persze könnyen pótolható – joghézagaiban, hanem éppenséggel az általa hordozott üzenet alapvető hazugságában van a legnagyobb veszélye. A veszély természete egyszerre morális és politikai. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy akit becsapnak, az vagy maga is hasonló eszközökhöz folyamodik, hogy visszavájon, vagy kisémmizése ellen nyíltan lázadni kezd. Ha pedig a jog eszközével egy egész kollektívát sértenek meg, akkor az önérzetében megbántott közösségnek nemigen lehet más lépése, mint hogy hangosan új jogért kiált. És éppen ez az, amit a cigányok napjainkban tesznek. Mind türelmetlenebb követelésük a törvénybe becsempészett ígérvény – a kisebbségeknek biztosítandó országgyűlési képviselő – valóra váltását illetően abból a tapasztalatból táplálkozik, hogy önkormányzataik közjogi státusával aligha kezdhettek bármit is.

A sürgetésre előbb-utóbb válaszolni kell. Még akkor is, ha az *igaz* válaszadáshoz újra kell gombolni az egész mellényt, s *alapjaitól* formálni újjá a kisebbségek jogait szabályozó törvényt. A toldozás-foldozás itt ugyanis nem segít: *új* törvényre van szükség. A hazugság e burkolt beismerése azonban még mindig a legkevésbé kockázatos vállalkozás. Biztosan kevésbé kockázatos, mint a még meg sem szilárdított demokratikus intézményrendszer szétzilálása: márpedig az aligha volna elkerülhető, ha a parlament a jövőben az intézményesített korporatizmus kétkamarás rendszerére épülne. És biztosan kevésbé kockázatos, mint a mindennapi élet ellehetetlenítése: márpedig az jól elő-

revetíthető, ha többségnek és kisebbségnek egyaránt a cigányügy törvényes rendezetlenségéből fakadó törvénytelen helyi háborúkra kell berendezkednie.

A törvényes rendezés minden bizonnyal hosszú és nehéz folyamat lesz. Mert tartalmának kialakításához valóban elengedhetetlen a kultúrák megegyezése. Hogy e megegyezés létrejöhessen, ahhoz persze sok lépésen át vezet az út. Ezek között azonban a cigánykérdés szociális és kisebbségi mozzanatainak szétválasztását lehetővé tévő nyilvános dialógus megteremtése kitüntetett jelentőségű: láttuk, az önazonosságot és a kollektív összetartozást megjelenítő tartalmak enélkül nem tisztázhatók. De ha más nem is, e dialógus kezdeményezésének intézményes keretét a törvény megteremtette a romák számára. A ma még üres közjogi státusú kisebbségi önkormányzatok holnap tartalommal telítődhetnek, s vezetőik felismerhetik bennük az „elismerésért folyó küzdelem” hasznos szervezeti eszközét. Hogy ezt – legalább elvben – megtehessék, ahhoz persze az intézményeknek a többség kezéből a kisebbségébe kell kerülniük. Mert ma nem ez a helyzet: mi, „többségiek” választjuk a *nekünk* megfelelő roma vezetőket *magunknak*. Az elismerés politikája márpedig mindaddig nem lehet hiteles, ameddig a kisebbségi azonosulás szabad megválasztásának alkotmányos jogát a többség éppen e jog *képviselése* tekintetében korlátozza. A mi legfontosabb gesztusunk ezért az önkorlátozás lehet: a kisebbségi képviselők megválasztásának jogáról egyszerűen le kell mondanunk. Valós tartalma szerint e gesztus persze nem lemondás, hanem nyereség: a demokratikus jogok tartalmának gazdagítása révén – *mindannyiunk nyeresége*.

Székely Magda

TÁMOLYOGVA

Ahogy támolygok összevissza
dobálnak ütnek a falak
a testem csupa seb hiába
igyekszem lenni józanabb
ha segítenél még ez egyszer
volna utolsó irgalom
lábra állni bár talpalatnyi
de Feléd tartó talajon

AKI VAGY

Aki vagy nézz rám szeretettel
ahogy én is szerettelek
az évek nem hiába teltek
voltál velem voltam veled
itt és most újra megkötött
az ős szálakból font közösség
hova lettél nem érlek el
ha szalmaszál ami közös még

Asztalos András

A KÖLTŐ VÉKONY

A költő vékony.
Vékony, mert türelmetlen:
gyors az emésztése.
Ezért nem tud regényt írni.
Vékony, mert kevés a sava.
Vékony, mert nem eszik.
Nem eszik, mert annyira szerelmes
a világba és a létezésbe:
nem eszik, mert annyira hányingere
van a világtól és a létezéstől.
A költőnek sohasem nagyobb a szeme,
mint a szája, sőt szája talán
a legkisebb szerve, csak a legfontosabb
részleteket teszi szóvá.
A költőnek soha sincs pénze;
mindenét mindig drága szavakra költi.
A költő nem takarékoskodik;
neki mindegyik napja utolsó nap.
A költő örült, mert mindent mindig
egy fehér lapra tesz fel, s mert
soha nem hisz semmiben, senkiben és
magában.
A költő vékony.

FOHÁSZ

Vers legyen teremtés.

Ama nagynak legyen hű vagy hűtlen mása,
barátja, szeretője.

Legyen vers szelíd és őrjöngő,
világos, majd rejtőzködő.

Legyen szoba, szobának zegzuga,
belakott levegője, poros aljzata.

Legyen otthon, űzött szavak,
lehorgasztott tettek menedéke.

Legyen pillanatragasztó, sűgőlyuk,
elhasznált zsebkendő.

Legyen egyes fogdája a mindentől menekülőknak.

Vers legyen rend, tárgyak és tények rendje,
mámorító dohány, bódító füvek kertje.

Legyen ajtó, melyen kopognak, s mely előtt
türelemmel várnak, míg kinyílik, ha kinyílik.

Ígéret és bizonyosság legyen, félreértés akár,
teremtés, melynek teremtője alszik, eszik, messze jár
vagy éppen árnyék-székjén ül.

Vers télen sálban, sapkában legyen,
tavasszal kitakarítva, nyáron

bujkáljanak bokraiban,

ősszel szüreteljenek sorai között.

Mindennek és mindenkinek helyt adjon;

mozduljon s mozogjon benne minden,

mi mozogni, élni bír.

Legyen vers, bárhogyan, akárhogyan.

Csak legyen.

Kovács András Ferenc

TÉLI PRÉZLI

Négy tétel Parti Nagy Lajosnak

(Mákdara)

A költő tétlen mákdarál,
S diót, de néha rüfke prézlit
Teker le. Körmöt rágdal, áll,
S nyekerg, ha nem megy – úgy berézlik

A dúlt dalár!... S darál, darál,
Míg hóvirágul fölmerészlik
A vers – s tavaszra rátalál!
De már sumák: se mák, se prézlik.

(Zsemlesors)

Az ember annyiszor mereng
A szó szaftján, a szófajon
Heverve szófán, szoftveren –
Száll alá emberi fajom.

A szív is olykor elszorong –
Mindent szűkösebb a szó, a szófa,
S a strófacsonk, mit elszarunk,
Akár aszályban szétaszó fa.

Recseg-ropog az elme torzsa,
Mint súly alatt a zsemlemorzsa.

(Hódara)

Ring az árva hódara,
Nem röpül ma lódara,
Nincs arám, csak pótara:
Pótmalacka sódara.

Hódra hull a hódara,
Lóból lesz a lódara,
Pótkávés a pótara:
Lóvá tesz a sódara.

Holdra száll a hódara,
Lóra lódul lódara –
Holtra vált a pótara
Csókra sóvár sódara.

Lót darálta hódara,
Bo Dereknek lódara,
Brókereknek pótara:
Sódereknek sódara.

Kár ma rám a hódara,
Dong a dundi lódara,
Vár arám, a pótara:
Ráng kitarva sódara.

(Elmemorzs)

A költő rímet rágdal, ál-
Talában fejben mákdarál,
De persze túl privát, ahogy
Egész énekhez részlik én –
S kirajzolódik, átragyog
A lét csikorgó prézlijén.

FIGYELŐ

MAGYAR TÁNCSZÓ

*Kovács András Ferenc: Saltus Hungaricus.
Összmagyar versek szórványban, 1995–1998
Jelenkor, Pécs, 1999. 122 oldal, 880 Ft*

*Kovács András Ferenc: Kompletórium.
Válogatott és új versek, 1977–1999
Jelenkor, Pécs, 2000. 419 oldal, 1800 Ft*

*„Ne szóljatok meg érte,
Magyarjaim! kikérem,
Ha én is a csatákat,
A várak égetésit
És a királyok estét
Nem kürtölöm Homérral...*

*Ha hát csupán szerelmet
És bort fogok danolni:
Magyarjaim! kikérem,
Ne szóljatok meg érte.”*

(Csokonai Vitéz Mihály:
A MAGYAROKHOZ)

MAGYAR TÁNC – így nevezte el, roppant szerencsésen, Kovács András Ferenc stílszerűen, azaz régiesen: latinul, tavaly megjelent pompás verseskönyvét; s aligha található volna címet, mely összefoglalólag jobban jellemezné egész poézisét (a kritikus itt rögtön az elején őszintén bevallja, bizony jobb szerette volna e címet inkább az ez évi gyűjteményes kötet élén olvasni). Kovács költészete ugyanis valóban meglepően sokat őriz meg s mutat fel a régi magyar költészetnek abból a mára sajnos erősen kifakult táncos-dalos hagyományából, mely a XIX. századi nemzeti romantika sok szempontból akár akarnokinak is nevezhető nagyot akarása és fellengzése nyomán a nagy modern nemzeti kánon alsó regiszterébe szorult, s kissé gyanússá vált: felfedezése (vagy rehabilitálása?) így maga is magyarázatra szorul. Holott már a XVIII. század végén is elhangzott nem kisebb alkotónak, mint Csokonainak szájából a (ma persze már csak ironikus távolságtartással olvasható) nemes szándékú nosztalgikus ítélet e műfaj értékeiről (DOROTTYA, Második könyv):

*„Csak a magyar tánc az, melly sohasem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára,
Mivel mérsékelve mozgatóván bennünket,
Frissíti elménket, testiünket, vériünket.”*

Bizonyára nem lesz Kovács András Ferenc írói szándékai ellenére, ha egész költészete nagy és jelentős vállalkozását irodalomtörténeti párhuzamok felmutatásával kezdjük. Ugyanis igencsak meglepő, hogy annak az irodalmi gesztusnak, amellyel ő, elsősorban a legutóbbi évtizedben, a magyar (s ezen belül kitéüntetett szereppel: az erdélyi magyar) költészeti paradigma átalakítását megcélozta, igen sok elemében megtalálhatjuk kétszáz évvel ezelőtti analogonját. Hiszen Kovács egész költészetének, költői szerepválasztásának és szerepvállalásának fő tendenciája, úgy látszik, afelé irányul, hogy a múlt században kiépült, de a huszadik századon is végig érvényesülő magyar romantikus költészet (és költőfigura) nemzeti- és közösségileg elhivatott váteszi, képviselői és szónoki jellegét vonja kétségbe vagy legalábbis relativizálja: versei, dalai legelső feladatául mintha azt szabná, hogy ne „súlyosak” és nagyszabásúak legyenek, hanem mintegy „táncként” jelenjenek meg, persze oly táncként, melyben a szórakozás, a mulatás egyben az önmutogatás és önérvényesítés mozzanatát is magában foglalja. Kevésbé ismert irodalomtörténeti tény, hogy éppily tendencia mozdította ki hajdan, a XVIII. század fordulóján is a magyar költészetet a barokk nagyszabásúság erkölcsi példamutatásából és tanítói merevségéből, s éppily tendencia indította el útjára a személyes jellegű költészet modernségét is. Hisz sok szempontból igen hasonló irodalmi helyzetben ugyanilyen gesztusokat követeltek meg (vagy szerettek volna érvényesíteni, vagy az igen sokféle, de egyaránt szigorú tiltásokkal szemben védelmezni) azok a kedves alkotók, akik inkább saját magukkal, indulataikkal és szenvedélyeikkel, szerelmeikkel, mulatságaikkal szerettek volna foglalkozni, mintsem hogy a rajtuk kívül álló, messze fejük felett zajló történelmi figuráknak akarták volna erkölcsi elemzését nyújtani... Ahogy az érzékeny Ka-

zinczy inkább az idillekhez vonzódott („*Nem a vérrel béfecskezett bátor bajnokot, nem az ütközet pusztá helyét énekli a víg Músa: rebegve szalad ő, könnyű sípjával, a fegyversattogás elől... Gyakran meglojja ő a sűrű bokrok közt a fák Nympháit és a kecskelábú erdei Istent... Gyakran ötet is meglesi a szerelem Istene az egybenőtt bokrok zöld ernyőiben, vagy a füzek közt... Ott hallgatja énekeit, s koszorút teszen repdeső hajára, mikor a szerelemről énekel, és a víg nyájaskodásról...*” – GESZNER IDYLLIUMI, I. könyv, I. IDYLLIUM), ahogy Kármán egy ifjú lány szerelmi szenvedését is fontosnak láthatta („*Minden rendben és állapotban talál az okos vizsgáló virtust. Nemcsak a világot ijesztő isten-vesszei, Attilák, Sándorok, vagy a világ gyönyörűségei, Titusok és Trajánok érdemlik meg, hogy legyen cselekedeteknek és dicsérteknek hirdetője... Hibája a históriának, hogy csak fényes cselekedeteket, híres téteményeket tartott fenn a maradéknak: és a titkos, együgyű, szemérmes tökéletességet az idő fátyolával befedezte... Mindkettő megérdemli a mauzoleumot...*” – FANNI HAGYOMÁNYAI, EGY SZÓ AZ OLVASÓHOZ), ahogy Verseghy Ferenc elméletileg is igazolta a „csekély” dolgok esztétikai jogosultságát („*Tárgya lehet a Poézisnak minden, amit a beszéd által mindenképp érzékeny és édesgető erővel felfegyverkezteni lehet... Tirannus az, aki az ártatlan gyönyörűségeket, törvényes szabadságokat, szeretetbéli enyveléseket, melyek az emberi lelket érzhetetlenül felemelik, utálatosaknak, rendtelneknek és ártalmasaknak festi...*” – MI A POÉZIS? ÉS KI AZ IGAZ POÉTA?), úgy határolja el önmagát mind verseinek nyilatkozataiban, mind szerepalakításaiban, mind poézisének lényegében Kovács András Ferenc is a mandátumos költő elvárásaitól, beidegzéseitől: ő, amint mondja, természetesen egy még régebbi másikk poéta parafrázisát adván, „csupán” „*sibi canit et Musis*” (azaz csak önmagának és a Múzsáknak énekel!), vagyis elhárítja magától azt a szerepet, mely elsősorban az eredeztető és befogadó közösség primátusát hirdető megköveteli, hogy a költő előbb énekeljen közösségéről, mintsem magáról, s értékelosztásában is a természet adta (?) közösség konvencióját preferálja, nem pedig azt, ami egyedül neki magának jut (vagy jut eszébe). Kovács költészete e nagy, régi, nemegyszer újrafogalmazott szembenállás jegyében íródik, s még abban is követi, persze alighanem szándéktalanul, „csupán” alkatából következően elődeit, hogy értékválasztásait oly „előre megírott”

figurával tudja reprezentálni, mely eredeti megvalósulását illetően igencsak ígéretes: ő lesz a mai, posztmodern korban Csokonai legigazabb megtestesüléseként az igazi „*vidám természetű poéta*” – az ő kezében, szinte páratlan módon, minden, a „külső” világban elfoglalt helyétől és pozíciójától függetlenül, valóban játékká s humorrá, dallá és tánccá változik át.

No persze az irodalomtörténeti analógia máshonnan nézvést épp a különbségeket is hangsúlyozni kénytelen: míg a kétszáz év előtti elhatárolódás oly követelés nevében fogalmazódott meg, mely a külső alkalmiság és „objektív” tárgyiasság előírásaival szemben – szentimentális módon – elsősorban a modern személyiség személyességét tűzte ki megvalósítandó és megírandó célul, addig a mai poéta, mikor a közösségiség mandátumát elhárítja magától, a modern személyesség poétikájának bélyegét is távol szeretné magától tudni, s ezért úgy operál, hogy költészetét folyamatosan a szerepek metamorfózisának jegyében tartja, s még akkor is, mikor pedig látszólag vagy „magától értetődő” módon (azaz alkotólélektanilag, genetikusan, akár becsületszóval is megerősítve) „magáról” írná verseit, kikerüli a modern, romantikus vallomásosság megoldásait (hiszen csapdának tekinti őket), s így épp a személyességgel szemben foglal állást. Kovács költészete azáltal nyeri kivételes érdekességét, hogy mikor hangsúlyosan elfordul a közösségi képviselői költészet elvárásaitól, nem egyszerűen a „magánemberi” jogokra hivatkozik a régiek egyéni követeléseire hivatkozván, nem a közösséggel szembeállított és hasonlíthatatlannak tételezett egyéniséget vallja meg, hanem magát a költői egyéniséget és egységét is, a személyes költészetet is maga mögött hagyja, s *mindent*, amit érint, amit meglát, amit elmond, amit kimond, amit *tud*, azt költői és költészeti szerepek hálójában fog feltüntetni, nem úgy, mint épp most aktuális és konkrétan értelmezendő, a pillanat körülményeitől függő vallomást vagy panaszt, hanem úgy, mint a történelemben (az irodalom történetében) állandóan megújuló, visszatérő, de visszatérésében variálódó ismétlődést, úgy, mint ami nem más, mint újdonságában és mai alkalmához kötődően is „csak” hagyományos megnyilvánulási forma, azaz *be-*

szédforma, azaz a legmagasabb rendű költészeti játék... Kovács költészetének mintha jelszava volna a PRO DOMO című szép versének nyersen kifordított Babits-parafraízisa: „*Csak én írok, versemnek hőse: semmi*” – e költészet úgy tesz, mintha a versnek, a költészetnek hőse vagy főszereplője (ahogy régebben mondtuk: lírai alanya) egyáltalán nem is volna, s ha a régi (bár talán nem is olyan nagyon régi) költő még azon kesergett, hogy „bezárt” szubjektivitásából, individualitásából nem volt módja kitörni, ma a költő már e szubjektivizmust is „*semmi*”-nek látja, állítja, s a vers „íróadásának” individuumnélküliségét kívánja reprezentálni, miközben a lírai vers alanyiségának, „hősi” voltának még emlékezés formájában is csupán groteszkjét tudja felmutatni.

A mai magyar költészetben alighanem Kovács András Ferenc az, aki a leghatározottabban képviseli a költészet „szerepköltészeti” jellegét. Már egy korábbi versében is úgy jellemezte magát összefoglalólag, mintha ő, illetve verseinek szerzője „*bukfencező isten bolondja*” volna, máshol kihívóan írta volt magáról, a költészet és játék összefonódásáról, hogy „*Jelkem kockán pöngetem*”, amivel nyilván arra utal, hogy még lelkét is, azaz a szubjektivitás szubsztanciáját is kiteszi a költészeti kockavetés szabálykövető (vagyis hagyományba ágyazódó), ám mégis véletlenszerű hívásának, máshol (igen sokszor) úgy beszél, úgy írja verseit, mintha a versnek mögött volna egy *másik* figura, másik személy, másik alak, mely az aktuális szerzői szólam helyett vállalja a megszólalás kockázatát (s hogy még ezt is mennyire relativizálja, arra elegendő egyetlen példa a SEGÉLYHÍVÁS HELYETT HALANDZSA című versből: a költő a megidézett költőelődöt el is fogadja, de rögtön el is utasítja, hiszen: „*te forma vagy, de nem lehetsz a lényeg*”). Kovács András Ferenc sok remek alakot, szerepet teremtett „maga helyett”, közülük a legjobban sikerült Lázary René Sándor alighanem Weöres Psychéje mellett fog biztos helyet találni a magyar irodalomtörténetben. Weöres ihlető hatása persze (sok más mozzanat mellett) e figuraalkotásban is nagyon erősen érződik, ám igen nagy különbségekkel: míg Weöresnél – hogy tekintélyekre hivatkozunk – Próteusz alakváltásainak „naiv”, „isteni” természetességével találkozunk, Kovácsnál ennek „szentimentális” változatát fogjuk fellelni, aminek következté-

ben itt nem az átalakuló isten metamorfózisa, hanem egy archaikus *mímus* nagyszabású színészi játékát élvezhetjük, mindig érezvén a mimetikus gesztikuláció, a színészi szabálykövetés elegáns és nagyralátó teljesítményigényét is. Kovács szerepei nagyszerűek, impozánsak, figurálisan igencsak figyelemre méltók: csupán egyetlen, valóban csekély megjegyzés fűzhető hozzájuk, mégpedig az, hogy rendkívüli mértékben hasonlítanak egymásra. Kovács András Ferenc, akinek költészete, vérbeli posztmodern módon, alanytalanságában és szerepközpontúságban is kizárólag nyelviségében él és működik, mikor figurákat alkot, akkor is csak megszólalásokat teremt, s ha körülírja is figuráit aktuális külsőségekkel és történetiségekkel (pl. odáig is merészel elmenni, hogy oly „*magyarab*” alteregót állít, kinek magyarul beszélő, önleplező „arab” nevet – *Hadd-el-Kaf* – biztosít), akkor is ugyanazzal a szólammal beszélgeti figuráit, mint mikor mellőzi a figurális körülírást. Kovács költészetének legnagyobb ereje, azaz elsőprő és egyben kizáró erejű nyelvi megjelenítése e mozzanatban korlátozó hátrányként is hat: a szerepek olyannyira „csak” nyelvi szerepek lesznek, hogy végső összehasonlításukban egybe is olvadnak: Asztrov doktor verseit alig fogja valami megkülönböztetni pl. a Balassi-átiratoktól, s nagyon erős olvasói elkötelezettség (valamint nem csekély mai kulturális „mainstream” beállítódás) kell ahhoz, hogy Jack Cole figuráját, szerepét és szövegét bármiként is megértjük vagy interpretáljuk. Kovács szerepértelmezései fantaszitkusak, nagyvonalúak és nagyúrian lezserek: bármilyen szerepet hajlandó, kész és képes bemutatni, függetlenül attól, van-e az épp adott szerepnek aktuális, a versbéli megszólalás egészét illető relevanciája. A Kovács-féle szerepköltészet ugyanis miközben elhárítja a hagyományos személyesség attribútumait, az élményköltészetből megőrzi az alkalmiságnak, azaz a helyhez és időhöz kötöttségnek majdnem minden jegyét, s e megőrzést úgy adja elő, hogy a leírásból „csak” a személyt hagyja ki...

E megoldás rendkívül impozáns eredményeket szült, a felülemelkedésnek nemegyszer olimposzi derűjével, ám jó pár buktatója is van, melyeket még Kovács nyelvi bravúrainak sem sikerült kikerülnie. Hisz így a versek, miközben

méltán és látványosan tiltakoznak a referenciális olvasat „magyarázataival” szemben, állandóan telítve vannak (maradnak?) olyan elemekkel, melyek, akarjuk, nem akarjuk, a referencialitás magyarázatára is rászorulnak, mert ha nem kapják meg, üres helyekként fognak az olvasóra tátongani: az árnyaltan nem részletezett szerep beszél a sejtetett, de ki nem mondott személy érintettségéről. Jack Cole dalai e problémának szinte iskolapéldáit nyújtják: ha valaki egyrészt nem elég járatos, mondjuk így: amerikanisztikában, másrészt ha valaki nem érti meg a szójátékok aktuális (létező!) utalásait, akkor nagyon bizonytalanul néz majd körül – a felhívás erős, hogy kövesd a költő szavát és szerepét, a szerep és a hangzás ropant rokonszenvesen lép fel, ám a megszólalásnak csak *egésze* érvényesül, a részletek, melyek nagyon fontosnak mutatják magukat, rejtve maradnak. Hasonló a helyzet az idézetekkel, az idegen nyelvű szövegdarabokkal: míg költészetének egésze idézetek hálózataként működik, míg *minden* szövegdarab valamilyen formában idézetnek minősíthető vagy önmagában annak minősül is, addig a vers egésze tökéletesen rendben muzsikál: ám abban a pillanatban, mikor *egy* radikálisan ismeretlen vagy legalábbis az átlag magyar versolvasó-hagyomány számára meglepően vagy zavaróan új „idézet” (esetleg ráadásul nem is magyar nyelven!) kerül elő, a helyhez illő versbéli igazolás vagy magyarázat igénye nem nevezhető jogosulatlanak. Hisz ilyenkor az utalás akarva, nem akarva a szövegen kívülre mutat, ami pedig a szövegen kívül van, az a szerző számára is kívül van, nemcsak az olvasó számára. Hogy példával éljek: számomra rendkívül nehezen értelmezhető a gyűjteményes kötet címe, a KOMPLETÓRIUM szó, kivált akkor, ha elolvasom a fülszöveg szerzői kommentárját („a KOMPLETÓRIUM a titokzatos, a karneváli hold látható oldala”). Érténem a szó szerzetesi allúzióját, értenem a befejezés igényét, természetesen üdvözlöm a karneváli költészetnek minden gesztusát – a magyarázatnak e túlfeszítettségét azonban nem tudom követni –, s a címszó és a magyarázat azt sugallja, hogy követnem kellene. Holott maga a kötetzáró vers, melyről a kötet a címét nyerte, s mely méltán koronázza meg a gyűjteményt, címevel együtt egyértelműen a kötet gáncstalan remekművei között említendő, mind önarca-

kép mivoltában, mind úgy, mint ars poetica (azaz a szerepköltészet önaffirmációja), mind úgy, mint egy jelentős élet- és pályaszakasz tényleges lezárása, mind úgy, mint a nyelvi játékművészet kivételes magaskiskolája:

„Amiként madarait az égbolt,
Rejt engem is vándor magasság:
Elvisz, magába ringat, állebegtet,
Elrejt, elejt – s estemben elfelejt.”

Kovács András Ferenc csillámlóan sokoldalú szerepköltésze hihetetlen gazdagságot árul el: játékának egyetlen mozzanata azonban különös figyelmet érdemel. Az ő szerepértelmezései és szerepjátszásai nagyon sokszor a szerep apológiájaként hatnak: mintha nem egyszerűen megszólalának, hanem – nem mindig kimondott okokból – igazolásra szorultak. Kovács verseinek nem csekély részében magáról a szerepválasztásáról ír verset, ahelyett, hogy a szerepből mintegy „kifelé” beszélve, csak úgy hagyná érvényesülni épp így választott szerepét. E gesztus történetileg, ideológiailag „természetesen” érthető: a költő, akit nemegyszer bíráltak meg választása miatt, nyilván állandóan szembesülni kényszerül állásfoglalásának, az irodalmi életben betöltött szerepének elutasító fogadtatásával is, s erre adott hol ironikus, hol szatirikus reflexiói és öninterpretációi „irodalompolitikailag” nemcsak megérthetők, hanem messzemenően rokonszenvesek is. Ám mindez nem mulasztja el annak az élményét, hogy a szerepek időnként önmagukért beszélnek, s úgy tűnik fel, mintha önmaguk versbéli felmutatása vagy kimondása már elegendő is volna – holott minden költészet, s így Kovácsé is, akkor éri el csúcseit, ha a választott szerepet már semmiféle külső magyarázat nem érinti meg (hogy távoli példát mondjak: Szabó Lőrinc a TÜCSÖKZENÉ-ben végig úgy beszél, hogy nem magyarázza meg beszélői pozícióját; hogy közelebbit is említsek: oly remekművekben, mint pl. a SESTINA A KÖLTÉSZET ÁLLAPOTÁRÓL magának Kovács András Ferencnek sem jut eszébe, hogy beszédjének, megnyilatkozásának módozatairól akár egy szót is ejtsen). Kovács „vidám” természetű költésze persze e szerepszembenállást, e szerepmagyarázatot is oly kedéllyel tudja előadni, hogy a szatirikus vagy humoros elhatárolódás „súlya” feloldó-

dik a szöveg játékos önmozgásában, de az a tény, hogy az önaffirmációs szerepmagyarázat folyamatos igénye megterheli szövegeit, sajnos, nem tagadható, s ennek az igénynek a folyamatossága nemegyszer még ezt a végletesen variábilis poétát is önisméltésbe képes hajszolni...

Kovács András Ferenc verseinek legnagyobb erőssége a nyelviség féktelen eredetiségében, önelvűségében és egyben látványosan felmutatott hagyományba kötöttségében ragadható meg: minden verse mintha élvezkedne abban, mennyire kimeríthetetlenül gazdag is számára a nyelvi és költészeti hagyomány, s mennyire önkényesen és szabadon lehet is egy ily hagyományban „garázdálkodni”. Kovács rendkívüli érdeme, hogy – a huszadik századi magyar költészetben ugyan nem példátlan, de mégis különleges módon – újra kibővítette azt a költészeti korpuszt, mely egy mai költő számára megszólalási és hivatkozási háttérként felrajzolható. Kovács költészetében majdnem minden számottevő magyar költő megidézett, s majdnem minden olyan régi vagy régebbi költői iskola, irányzat, divat is helyet kap, melyeket egyébként nemigen szokás becsülni vagy feleleveníteni. Számára a magyar irodalom történeti hagyományozódása sokkal szélesebb sávban történik meg, mint másoknál: verselésének, szövegduktusának páratlan változatosága nyilván ennek is köszönhető. Ennek következtében persze minden Kovács-vers úgy olvasandó, mint a mai irodalmi archaizálásnak (Szigeti Csaba remek kategóriájával szólván: a radikális archaizmusnak) nagyszabású meg-elevenedése. Kovács határokat nem ismerve (vagy talán inkább: határokat el nem ismerve) száguldozik a különböző korok és különböző stílusok, stílusrétegek (alantas és fenséges, durva és emelkedett, finoman művelt és nyersen póriás stb.) között, s költészetének elképesztő érdeme és eredménye, hogy sem korok, sem költészetek, sem stílusok, sem nyelvjárá-sok, sem nyelvrétegek között nem ismer el semmiféle értékelő különbségtételt: mindent hajlandó átvenni, mindent hajlandó utánozni, s mindent hajlandó a saját (no persze mennyire saját?) képére és nyelvére formálni. Balassi Bálint reneszánsz Júlia-verseinek megejtő parafrázisai békében élnek egymás mellett Jack

Cole nyers amerikanizmusával, s a Füst Milán-i fantázia szorosan Csokonai-rögtönzése mellé rendeltetik... Így itt, ebben a kontextusban minden idézetté válik, az is, ami pedig szó szerinti felfogásban nem az, minden parafrázissá válik, az is, ami legfeljebb csak távoli allúzióként lépett fel, s megfordítva: az idézet is, a parafrázis is csak amiatt nyer értelmet (hisz nem paródia- vagy pastiche-gyűjteményről van szó!), hogy belesimul a nagy, egységes, régiséget, modernséget és posztmodernséget, latinságot, európaiságot, erdélyiséget, budapestiséget egyaránt magába foglaló nyelvi univerzumba. Kovácsnál így a szótári-nyelvi archaizmus nem mimetikus érvénnyel lép fel (legfeljebb emlékeztető igénnyel), s megfordítva: a modernizálás, az aktualizálás, a „mai” kiszólás sem fogja a parafrázist megfosztani felidéző jellegétől – mindez együtt adja e költészetnek, hogy paradoxonnal szóljunk, *anya-nyelvi* ihletettségét. Kovács költészete számára az anyanyelv holisztikus jellege lesz a döntő, ráadásul úgy, hogy az irodalmi-költészeti hagyomány is csak mint nyelvi jelenség fog szerepet játszani. Kovács a legmesszebbmenőkig s a legszerencsésebben kiaknázza elődeinek nagy nyelvi előjátékait (akár Weöres felbecsülhetetlen nyelvvarázsát, akár Nagy László zsúfolt képi-nyelvi pompáját is meg lehetne szövegvezetése elemi ihletőjeként említeni), közvetlenül is kapcsolódik jelenkori kortársai merész, nemegyszer szélsőséges, ám épp szélsőségességükben erős kezdeményezéseikhez (leginkább talán Parti Nagy Lajos gátlástalan szófacsarásait és neologizmusait, illetve Szilágyi Ákos kimeríthetetlen hangjátékait illetően) – költészete merészsége épp abban áll, hogy még e közvetlen ihletőket is felmutatja, s a nyílt felmutatásból is új erényt, azaz új szerepet tud kovácsolni.

Parafrázis, idézet, átvétel egyrésztől, pazar nyelvi és verselési mivesség és kidolgozottság másrésztől: mintha ismét a XVIII. század végén, a mesterkedő költők táján járnánk – ami persze egyszerre hangozhatik a legnagyobb dicséretként is, enyhe fenntartás jeleként is. Kovács a verseiben, a verseivel, úgy látszik, mindent meg tud csinálni, s ha meg tudja, akkor meg is csinálja – még akkor is, mikor a mesterség, megmagyarázhatatlan módon,

már önmagában, önmagától forog. Úgy vélem, kevés ily pazar költőt hordott hátán eddig a magyar irodalom glóbusza: ily pazar és ily pazarló költőt. Amit Kazinczy mondott a kiváló, ma sajnálatosan kevéssé ismert Édes Gergelynek: „az úr önti a verseket”, alighanem Kovácsnak is elmondható lenne. Néha az az érzés fogja el az olvasót, hogy a jambus már elszabadult, s olyannyira önmagától száguld, hogy még a rímeket is lehányta magáról, néha az, hogy a vers bizony kétszer oly hosszúra sikerült, mint ahogy szerencsés lett volna, néha az, hogy a játékok variálása nem nélkülözheti az ismétlődéseket, néha pedig az, hogy a költő még e kérdésben is bölcsen rálát önmagára, s még e formálási túltengéseit is reflektálni tudja (ha megoldani nem is mindig); a KÖLTŐZKÖDÉS – HORÁTZ UTÁN SZABADON című, nagyszerű ötletekben bővelkedő, de kissé egyenetlen vers szép és bölcs idézete mintha e problémának volna önreflexív kimerevítése: „Megtört a hasonlat, szó sincs rá, s ha akadna sem...” Bizony, a versforma bősége miatt a hasonlat sokszor megtörik, s a szigorú szerkesztés hiánya miatt a bő folytathatóság sokszor túlírttságba torkollik – a nyelv sokrétű, finom, archaizáló hagyományélesztése helyett nemegyszer a nyelv természetesen mindig gyönyörű és pompás, de mégiscsak absztrakt ornamentikáját láthatjuk.

De persze a lényeg mégiscsak az marad: Kovács András Ferenc mind újításával, mind archaizálásával, mind eredetiségével, mind imitációs technikájával, mind szentimentalizmusával, mind mesterkedésével nagyon nagyot alkotott: azok a versei például, melyek a KOMPLETÓRIUM végén olvashatók, sokáig fényeskednek majd a magyar költészet kincses-tárában. Szerep- és nyelvértelmezési fogásai, hagyománykövetési gesztusai rendkívül termékenyek: szélesen ideológiamentes, szabadságelvű posztmodern beállítottságának és elhivatottan magyarsággözpontú nyelvi és költészeti hagyományértelmezésének nemes feszültsége különösen tanulságos lehet. Befejezésül (párhuzamként és dicséretül) hadd álljon itt újra egy XVIII. század végi idézet Pálóczi Horváth Ádámnak MÉG AZT MONDJÁK, NEM ILLIK A TÁNC A MAGYARNAK kezdetű remek táncszavából, mintegy felszólítván a mai szerzőt jeles vállalkozása további szélesítésére – akár egészen a megidézett Szent Dávid követéséig is:

„A franc tánc mind negédes, mind szeles a német,
Nincsen mutációja, mind egyrül varr hímet,
Melancholis az anglus szövevényes lánca,
Csak az ugrós magyar tánc a Szent Dávid tánca.”

Margócsy István

„AZ IGAZSÁGOK SORSA EZ: SZÜLETNEK, HOGY MEGFESZÍTTESENEK”

Tömörkény István: *Hétről hétre. Publicisztikai írások, 1894–98*

Gyűjtötte, gondozta, jegyzetekkel és utószóval ellátta Péter László

Bába és Társai Kft., Szeged, 2000. 176 oldal, á. n.

Tömörkény István életművét – nem indokolatlanul, de kétségekívül egyoldalúan s így az életmű érvényességét szűkítve – a paraszti tematikával szokás összekapcsolni. Hívei többnyire ebben látják érdemét, a fanyalgók számára pedig nagyrészt ezért „érdektelen”. Úgy vélem, ha Tömörkény csak a magyar parasztság irodalmi fölfedezője lett volna, ez sem lenne kevés. De az életmű tanúsága szerint ennél lényegesen többel kell számolni; írói kvalitásai másról is árulkodnak. Kosztolányi Dezső, aki aligha sorolható a paraszti tematika megígéretzei közé, az igazi frót vette észre benne, s már a nekrológban leszögezte: Tömörkény „*európai öntudatú művész*”, s egyáltalán nem valamiféle népieskedő tollforgató. Utóbb, Kosztolányitól függetlenül, az életmű mélyebb rétegeibe hatolva, Baránszky-Jób László az életműnek azokra a jellegzetességeire is fölfigyelt, amelyek írókat olyan, merőben más tematikájú íróval rokonítják, mint Krúdy Gyula. Németh G. Béla pedig, aki az elbeszélő Tömörkényről alighanem a legjobb tanulmányt írta, ugyancsak függetlenedett a tematika minde nek fölött való kezelésétől. Az értelmezésnek ez az ága, sajnos, mégsem vált meghatározó értelmezési irányvá. Az olvasást elsődlegesen még ma is a tematika uralja.

Ez a kedvezőnek semmiképpen nem tekinthető recepciótörténeti helyzet teszi különösen

fontossá a Tömörkény publicisztikájából most közreadott mutatóványt. A HÉTRŐL HÉTRE című, Péter László gondozta karcsú könyv ugyanis az író gondolkodásának azt az oldalát teszi megismerhetővé vagy legalábbis értelmezhetővé, amelyet a tárcanovellák nem mutathatnak meg közvetlenül, de amely kétségkívül létezett, és valamiképpen a novellákat író tollat is vezette. Ez a publicisztikai kötet tehát pusztán a létével hozzájárulhat az íróknak a tematikai gattóból való kiszabadulásához, s lehetővé teszi, hogy gondolkodásának mélyebb rétegeit is fölfedezhessük, beállítódásának lényegét pedig világosabban lássuk. Maga a könyv Tömörkény 1894 és 1898 között írott heti elmélkedéseit adja, időrendben, jegyzetekkel. Az egyes írások eredeti címének (többnyire: A HÉTRŐL) ismétlődése miatt cím helyett valamennyi írást a megjelenés dátuma vezeti be, az író heti rovatára csak a könyv címe utal. A most közzétett anyag valamennyi darabja először a *Szegedi Napló*-ban jelent meg, ahol akkor Tömörkény dolgozott, s ezek a cikkek eddig kötetbe még sohasem kerültek. Megírásuk az író újságírói munkájának része volt, heti penzum. Maga Tömörkény alighanem „*az újságírói muszáj-filozofálás*” körébe utalta volna őket, ha neki kellett volna ezeket valahová besorolnia. A feldolgozott tárgyak, a megírás módjai, az egyes cikkek terjedelme kétségkívül az újságírás napi igényeit elégítették ki. Amit ezekben a cikkekben Tömörkény művelt, azt – erősen hullámozó színvonalon, nagy kvalitásbeli különbségekkel – sok más újságíró is művelte akkoriban. De tévednénk, ha emiatt valami provinciális fecsegésre gyanakodnánk. A könyv egy kitűnően író, konzekvensen gondolkozó, tudatos elme műve; írója olyan ember, akit nemcsak sok minden érdekelt (ez, gyakorló újságíróról lévén szó, természetes) – de végig is gondolta mindazt, amit tapasztalt. Írni tudása pedig lehetővé tette számára, hogy meglehetősen bonyolult viszonylatokat is pontosan, világosan idézzon föl. Ez a publicisztika tehát beletartozik az irodalmi igényű magyar hírlapírásnak abba a súlyos vonulatába, amelyet legmagasabb szinten Ady, Ignó, Kosztolányi, majd később Márai, Szegeden pedig Móra Ferenc és Juhász Gyula neve fémjelez.

A nézőpont, amelyből Tömörkény mindent szemügyre vesz és megítél, bármily szokatlan-

nul hangzik is ez, a *polgár*; méghozzá a citoyen nézőpontja. Ebben kétségkívül szerepe volt származásának, hiszen gyermekként egy elmagyarosodott német polgárcsaládban szocializálódott, értékrendje alapvetően családja értékrendje. Habitusa is ezé a polgárságé – s ez, jól érezhetően, olyanokkal rokonítja, mint Schöpflin Aladár vagy a Grossschmidként anyakönyvezett Márai Sándor. Önérzetét, emberi tartását ebből a konvenciórendszerből merítette. A szocializációnak ezt az alapszólámát azonban az egyéni életút némileg „áthangszerelte”. Tömörkény, pechjére vagy szerencséjére, felnőttként már nem élhette családja egykor volt életét. Részben a deklaszszálódás következményeként, részben alkotói ambícióinak engedelmeskedve újságírásból élő író lett. Ahogy ő maga nem minden önironia nélkül megvallotta: „*Én szintén a tőke rab-szolgája vagyok, én a Bába Sándor [a Szegedi Napló kiadója] tőkéjének zsoldosa gyanánt élek a világban.*” (29.) Ez a „zsoldos”-lét ugyan az adott körülmények között még megtűrt, sőt – egyes vonatkozásokban – egyenesen megkövetelt bizonyos emberi szuverenitást, de a polgárlét függetlenségéhez képest már a függőség érzetét táplálta benne. Ám tudjuk, amennyit függetlenségéből veszített ezzel, annyit nyert is nyitottságban, szociális érzékenységben. Beállítódását így sajátos kettősséggel jellemezhetjük. Egyrészt: értékrendje a „régí”, a klasszikus (német) polgárság értékrendje, amely az attól való eltéréseket visszassággként élette meg vele. Másrészt viszont ítéleteiben a szociális szempont is rendre fölbukkan, s értékrendjét a szociális igazság felé tágtíja. A küszöböt persze soha nem lépte át, a szocializmust mint lehetséges orientációt elutasította, jóllehet a hódmezővásárhelyi agrárszocialisták pörétől (amelyről 1895-ben ő tudósította a *Naplót*) egyáltalán nem maradt érintetlen. Az adott világnak így nem apologétája, hanem kritikusja vagy – többnyire – kritikus hangoltságú, de rezignáltságtól sem mentes értelmezője lett. (Íróiájja, a jellegzetes tömörkényi „humor” nagyrészt ebből a rezignáltságból, a megváltoztathatatlanság tudomásulvételéből fakadt.)

Cikkei rendre a polgári önérzet és világlátás megnyilvánulásai. Érvétele, amellyel egy alkalommal Szegedet „megvédte” a lehetséges bírálatoktól, ékes bizonyítéka ennek. „*Szegeden – írta – még a középkorban sem ismerték azt a szavát,*

hogy jobbágy. Itt polgár volt mindenki, úgy a tanyai, mint a bennlakó. Ez a fölvilágosultság. És annyira bírta e város polgársága ennek tudatát, hogy még a régi rendi időkben is dacolt az ódsággal, s ha valamely nemes Szeged polgárává akart lenni, fölötte a polgárokból álló választott tanács bírálatot gyakorolt, hogy vajon érdemes-e ezen nemes arra, hogy Szeged polgárává vétessék.” Mert itt „a negyvennyolcas Kossuth-áramlatot évszázadokkal megelőzték a modern eszmék, e városban [...] a törvény öt-száz év előtt sem ismert nemest és nem nemest, hanem csak egyforma embert, a polgárt ismerte, a becsület szerint való egyenértéket mérte” (125–126.).

Az a polgárkép, amely mintaként (és egyben mérceként) Tömörkény gondolkodásában élt, természetesen nem redukálható – mai szokás szerint – a piacelvűségre. Igaz, a kalkuláló racionalitás, amely elmékedéseiben rendre tetten érhető, nagyon is jellemző rá. Vendéglősgyerekként vérévé vált a költség-haszon-mérlegelés. Ez természetes; e habituselem nélkül nincs s nem is lehet senki polgár, márpedig habitusában Tömörkény föltétlenül polgár volt. Erre nemcsak legendakörének egyes elemei vallanak („jobb pénzt olvasni, mint kritikát” – mondta például állítólag) –, de heti hír- és jelenségmagyarázatainak logikája is. A gyakorlatiasan kalkuláló, polgárius logika jellemzi például akkor, amikor a Tiszát övező töltésekről elmélkedik (1895. ápr. 21.), de akkor is, amikor – váratlan jelenségtársításként – az egyenruhák gombját és a katonák vacsoráját kapcsolja össze: „Véges közpolgári ésszel tekintve, sok mindent nem lehet megérteni. Ha én két sor gombot varratok a kabátomra, még valahogy lehet érteni. Talán büszke vagyok gombbéli tulajdonságaimra a magam pénzéért. Hanem hogy az én pénzemért s az ön pénzéért miért nem adnak a katonának vacsorát, s adnak helyett két sor gombot a kabátjára, ezt nem értem. Nem értem, hogy miért kell egy húszezer forintos szobornak hatvanezer forintba kerülni csak azért, hogy lovon üljön a feltisztelt, mikor azt a lovat általában nem akarta ki sem feltisztelni.” (47.) Ez a hang a mindenféle pazarlást, logikátlanságot kerülő, gyakorlatias, ám egyben öntudatos polgár hangja. A Tömörkény fejében élő polgár képéhez azonban ezen túl szervesen hozzátartozik egy olyan alaperény is, amelyet ő becsületnek hív, s amely döntéshelyzetekben mindig iránymutató. Esz-

ménye „a becsület szerint való egyenérték”; cikkei, elemzései rendre ennek érvényesülését mérték le.

Írásai, persze, e téren sem doktrinerek; aki írta őket, teljesen tisztában volt a társadalom tényleges gyakorlatával, valóságos viszonyaival. De hogy ez a szempont, a becsület mennyire fontos volt neki, jelzi egyik keserű tézise: „Állítólag abszolút becsület nincs a világon, ez azonban nem okvetlenül bizonyos, mert ugyanazok, akik ezt állítják, azt is mondják, hogy abszolút igazság sincs a világon.” (75.) Ez a megjegyzése *pars pro toto* mutatja beállítódása lényegét. Igényt az „abszolút becsületre”, az ennek tagadását valló álláspont kényszerű tudomásulvételét s – egyáltalán nem utolsósorban – a tagadó álláspont tagadásának ironikus-megengedő formáját – azaz egyféle kényszerű relativizálódást. Ez, azt kell mondanunk, szükségképpen alakult így. Tömörkény tudta, hogy becsület-eszménye nem „korszerű”. „A becsület – írta egyik alkalommal – több okosok véleménye szerint is abból állna, hogy becsületesen kell viselkedni. Ez nem éppen csak abból áll, hogy ne lopjon az ember; és sokkal többől áll, mint amennyit sok nagy hírű gavallér; akiről három mérföldnyíról érzik a becsület-szag, teljesíteni képes volna. Becsület nem bántani a másét, becsület nem bántani a gyengébbet ok nélkül, becsület bátornak lenni, becsület védeni az elnyomottat, becsület megbüntetni a bűnt, becsület nyílt embernek lenni. Látnivaló, hogy a becsület érényeit azokhoz a kritériumokhoz kötötték, amik a nemes embert jellemezték, természetesen valaha régen, amidőn becsület volt nemes embernek lenni.” „A becsületnek ez a fogalma azonban kivesszett. [...] s a becsület az úgynevezett társadalmi becsület, melynek elvesztése esetén a mort civile éri a halandót, valami sajátos dologgá változott, amihez a valódi értelemben vett becsületnek semmi köze nincs.” (80.) A társadalom pedig „nézeteiben egyre furcsább, egyre különösebb, s egyre jobban logika nélkül való. A becsület éppen azon fejtetőre állított szabványok alá esik, amely alá hoz a társadalom más egyéb dolgokat” (80.).

Cikkei (így például az 1895. július 28-i, az 1895. október 13-i), nagyon jellemzően, ezeket az „egyre furcsább, egyre különösebb s egyre jobban logika nélkül való” dolgokat bontják szét s világitják meg. Analízisei mindig érdekesek, meggyőzőek, együtt a társadalom- és mentálitástörténet kutatóinak ma is gazdag nyers-

anyagot szolgáltatnak. Ezek számbavételénél és kivonatolásánál azonban szempontunkból fontosabb mindennek Tömörkény beállítódására gyakorolt hatása. Az alapkövetkezmény, nem kétséges, a keserűség; ez olykor ki is szakad belőle: „*Becsület [...] egy van, ha ugyan kapható még az ideális becsületből egy szemernyi ezen a keserű világon.*” (81.) S ezzel a – többnyire leplezett – keserűséggel függ össze, hogy kora társadalmának életét nagyrészt a hazugságok mindent átszövő rendszerének látta. Az „*első recepciós eljegyzést*” kommentálva például arról beszél, hogy „*a társadalom konvencionális hazugságainak táborában tábormoki ranggal feszít az a muszáj, mely kényteleníti a sablonos halandót, hogy ilyen dolgaival [ti. legszemélyesebb magánügyével, a »leházasodással«] a nyilvánosságra lépjen*” (9.). Máskor már egyenesen arról ír, hogy: „*Ha a jövő század a mostani haldokló századnak valamely találó nevet akar adni, valószínűleg a balfogalmak s társadalmi hazugságok századának nevezheti el.*” (36.) Egy – politikai fölhangú – szoborállítási ügyet pedig, nagyon jellemzően, így azonosít: „*Ez megint az úgynevezett társadalmi igazság, amely azt mutatja, hogy a társadalom itt is éppúgy benne van a hazugságok világában, mint bárhol másutt.*” (42.) Az úgynevezett társadalmi igazságnak ez a hazugságként való azonosítása már jelzi átfogó, nagy korélményét, a relativizálódás tapasztalatát. „*Mennyi viszonylagos igazság és viszonylagos ellentmondás*” – sóhajt föl például egyik alkalommal (10.). Ez a viszonylagosságtudat részben a létező vélemények nagyfokú szóródásának elismeréséből, tudomásulvételéből fakadt: „*A vélemények különböznek, s az ember, aki Tatár Pétert [a ponyvaregényíró] jobban szereti, mint Jókait, a saját szempontjából eszmei meggyőződéseinek a Himalájáján ül, csakúgy mint Szilágyi, Vaszary és Esterházy Miklós*” (9.) – ismeri el. De emellett – igaz, pár évvel később – már a „*két-meggyőződésű*” ember megszületését is konstatálnia kell. „*Minden embernek kétféle meggyőződése van, egyik a tulajdon maga véleménye, a másik, amit az újságra belebeszél.*” (153.) S e kértelkűség érvénye alól immár saját magát sem tekinti kivételnek: „*Koponyámban, melyről halálom után kétségkívül Virág Lajos Keresztély városi mértékhiutesítő úr fogja megállapítani, hogy mekkora úrt hagyott maga után, koponyámban egy idő óta ellentétes áramlatok foglalnak helyet, miután kétféle meg-*

győződéseim harcra keltek.” (153.) Ez a diagnózis, bármily meglepő is esetleg, már Ignostus („*nem értek egyet a saját véleményemmel*”) és a „*két-meggyőződésű*” Adyt előlegezi. Nyilvánvalóan egyáltalán nem véletlenül.

Az elviszonylagosodás élményének messze-menő beállítódásbeli következményei lettek. Tömörkény, itteni cikkének tanúsága szerint, egyre inkább irracionálisnak látta az adott viszonyok között élő ember létét. Jelzi ezt két kedvenc szava, a *logika*, és a *lutri* gyakori használata – a logikát a társadalmi viselkedésből hiányolja, a lutrit (mint a véletlen, az esetlegesség metaforáját) pedig az intézmények működési jellemzőjeként emlegeti föl. Így a világ pusztá *hangulatát* alakul át. „*Minden hangulat s a tegnapi véleménye ritkán marad a máé is egyúttal*” (9.) – írja például, saját magát is a „*hangulatok világát élő bajazzók*” közé sorolva (9.). A közélet pedig e viszonyok között „*operettszerű*”. A helyi politikai csatározásokat például így jellemzi: „*A megyei társadalmi és politikai élet [...] súlyos, visszataszító jelenségeiben van valami operettszerű, amennyiben úgy tetszik, mint ha végszóra lépnének a kulisszák mögül elő a tisztelt szereplők. Egyszer a bal kulisszák mögül rohan ki valaki ökölrel, másszor a jobb kulisszák mögül valaki bottal. Az alkotmány e derűs levegőjű védőbástyájában fokozott szívességgel osztják az emberek egymásnak a pofont, a korbácsot, a botüütést.*” (50.) S a megyei párbajok és sajtópörök esetében is ugyanezt fedezi föl. „*A sajtópörök már mérgesebb csaták – mondja a párbajok taglalása után –, szintén azon operettszerűséggel, hogy majdnem mindig ugyanazok szerepelnek benne. Az ember, mielőtt a tanúkat hívják, tudni véli, ki jön most be a terembe, s mit fog a hallgatóság mondani. Mert még a hallgatóság is ugyanaz. Az érdeklődők, az érdekeltek ugyanazok, kiket név szerint nem is ismert az ember, de kabátjukat és szakállukat egyazon napon látja feltűnni a sajtóbírótság termeiben.*” „*Ez a közönség pró és kontra viharos gyönyörűséggel hallgatja a sajtópörbeli vastag kifejezéseket, s voltaképpen azért jön, hogy ezeket hallgassa. A padban helyet foglalva kényelmesen, olyképp várja a következőket, mint a színházi zsöllye habitüje egy jól ismert vidám operett szellemes ötleteit.*” (50–51.) A közéletnek ezt az operetté válását, ma már tudjuk, megint csak nem egyedül Tömörkény vette észre; ez utóbb a Monarchiát jellemző alapmetaforák egyike lett.

Az igazán lényeges következmény azonban ezen is túlmutat, hisz mindez Tömörkény nyelvhez való viszonyát is befolyásolta. S íróról lévén szó, ez az igazán nagy súlyú fejlemény.

Tömörkény nyelve, nyelvhasználata természetesen meglehetősen bonyolult jelenségkör; külön tanulmányt érdemelne. Mint „*germán származású adóalap*”, akinek „*ősei annak idején a bükkfákat imádták a Teutoburgi-erdőben*” (112.), s akinek apja még jórészt németül beszélt, némi kompenzatív törekvést is mutat. Számolva ugyanis családjá nem magyar nyelvi tradícióival, azokat ellensúlyozandó, nagyfokú nyelvi tudatossággal a magyar nyelv archaikusabb rétegeihez kapcsolódott. Meg is vallotta: „*a szent bibliát Károlyi Gáspár oly magyarul írta meg, hogy ami kevés magyarság stílusokban, kenyérkereseti eszközömben akad a parasztokon kívül majd mind tőle szerém*” (95.). Ez a három komponens (a von Haus aus német, az archaikus magyar és a parasztnyelv) azután egy olyan egyéni nyelvvé áll össze nyelvi megnyilatkozásaiban, amely egyszerre bírt az érzéki megjelenítés erejével s a logikai különböztetés analitikus képességével. S ami szempontunkból különösen fontos: nyelvének mindhárom komponense a hétköznapi nyelvhasználattal szembeni distanciálódását erősítette. A Tömörkény-cikkek alapvető modalitása így ironikus és viszonylagosító. A nyelvi allúziók, az intertextuális utalások nagy száma jellemzi. Olykor hangsúlyozza is ezeket (például amikor az „*úgynevezett vegyes érzelem*”-ről beszél [55.]), olykor csak rejtetten történik meg ez a visszautalás, ám az intertextus jelenléte ilyenkor sem kétséges. „*Például nálunk fogalom, hogy a gróf előkelő*” – írja egyik cikkében. „*Hévteljesebb fiatal írónk, kik szeretik a főrendi társaságokat, gyakran foglalkoztatják az előkelő grófokat. Dolgaikban minduntalan előmásvizik egy kelletlen gróf, akim hideg előkelőség ömöl el. Azután ez a gróf nyugodt méltósággal szétekint, vagy pedig ajkán száraz mosollyal visszavonul, tesz-vesz, de mindent előkelően csinál, oly előkelően, hogy mikor kitéri a nyakát, akkor is benne marad a monokli a szemében.*” (36.) A „valóságnak” ez a nyelvvé, nyelvjátékká relativizálása alighanem az adott keretek között föloldhatatlan élethelyzetek mégis-föloldásának szubjektív módja és formája volt. (Ő maga – önironikusan – valószínűleg ezt a nyelvi transzformációt nevezte „*szokásos rabulisztikájá*”-nak.)

Ez az elviszonylagosítás azonban sohasem válik nála teljessé, megszakíthatatlanná. Egy adott határon belül Tömörkény megőrzi a valóságkonstrukciók realitásába vetett hitet. Jellemző erre az a megkülönböztetés, amit 1895. március 10-én tett. „*Azon parlamenti beszédek – írta –, melyektől törekvőbb gimnazistáink észbeli tudása megvető mosollyal fordul el, nem események. Vágyonbukó bankárok sem események. Ugronék sem események.* Két esemény van ma Magyarországon: a vásárhelyi tárgyalás [ti. a Szántó Kovácsék ellen indított agrárszocialista pör] s a délvidéki árvíz.” (27.) Mert e kettő kivételével – sejteti – a többi csak üres „szöveg”, álesemény; de ez a kettő, mert emberi alapérdekek jelennek meg bennük, abba a kategóriába sorolódik nála, amelyet egy másik alkalommal így határozott meg: „*Ez faktum. Vágy hogy a Kossuth által föltalált s Kossuthot jellemző egyetlen új magyar szóval éljek: ez tény.*” (39.) Hogy mi alapján végzi el a világ jelenségeinek ezt a megkülönböztetését, tételesen sehol sem mondja ki. De kétségtelen, hogy bizonyos reálfolyamatokat elkülönít a „*balvéleményektől*” és „*hazugságoktól*”, illetve ez utóbbiakat e reálfolyamatok szemszögéből ítéli meg.

Ez a distinkció teszi lehetővé számára, hogy bizonyos kérdésekben nagyon határozottan s félreérthetetlenül foglaljon állást.

Meglehetősen élesen bírálja például a Katolikus Néppártot – ez a bírálat oly erős, oly határozott, hogy az UTÓSZÓ-t író Péter László már-már mentegetni kényszerül miatta az író. A dolog pikantériája kétségkívül az, hogy Tömörkény hívó ember volt, a biblia forgatása hozzátartozott életéhez: „*Eléggé hitvalló ember vagyok – szögezi is le egy alkalommal. – Tőle nem fogok én eltávolodni sohasem.*” (128.) Kora magyar katolikus egyházát, kivált annak politikai aspirációit azonban nem tudta elfogadni. Lepsényi páter szegedi akcióját kommentálva fölháborodva utasítja el a néppárti („*igazabban papvágyonpárti*”) mozgalom gátlástalan demagógiáját. „*Lám [...] jön egy ember, aki a hit papjának szenteltetett, jön az ő minden külsőségeivel, papi talárjával, s hirdet dolgokat, miket én a bibliámban sehol sem találok. De nemcsak hogy megtagadja azt a hitet, amelynek fölve az emberek szeretete, de ugyanezkor sakálként üvölt egy nyomtatott papírról, melyben többek között azt mondja rólam is, hogy »disznóság«, amit én művelek, én, a kajla lá-*

bü ötvenkrajcáros zsidó. Pedig ez ideig Krisztus követésében nem jutottam odáig, hogy én is zsidó legyek, mint ő volt, és kajla lábú sem vagyok, mert annak idején a házi orvosunk (az is zsidó volt: az öreg Herzl) nem engedte meg, hogy járásra kényszerítsem akkor, amidőn még járnai nem bírok, s ezáltal útját állotta annak, hogy gyermektérdeim kétfelé bicsakoljanak.” (124–125.) A néppárti propagandában Tömörkényt elsődlegesen a beszédmód, a gyűlöletkeltést célzó stílus háborította föl, de élesen elutasította a mozgalom belső logikáját, szándékoltan homályban hagyott célkitűzéseit is. Úgy vélte, „nálunk nincsenek rabszolgaemberek, de rabszolgaságban hevert századokon át a gondolat. Mikor nyűgeiből szabadulni igyekezne, föltámad ellene egy nagy fekete tábor. Nem annyira a föl szabadult gondolatoktól rémült meg e had, mint inkább a papi javak szekularizálásától, amit aggodva sejt” (109.). S szerinte e néppárti „kiáltványozás nem más, mint töltésépítés a szabadgondolkozás ellen, nehogy kicsapjon a medréből” (110.). A „magyar hierarchia” pedig nem egyéb, mint „nagyobb részében ideál nélkül tévelygő és eszme nélkül létező piócája az állam által a vallás segítségére adott vagyonnak, emberek, akik állásukat csak arra tartják, hogy a papi jószág igazgatójává tehessék az öccsüket, és szutenírozhassák rokonaikat” (128.). A közönséges néppárti aktivistákat pedig a magas klérus bábjaiként azonosította. „Természetes, hogy a szegény káplánoknak az ő hatszáz forintjukkal, hiányos reményeikkel végtelen kevés közük van a dúsgazdag fölöttesükhöz, de hát náluk az ilyen plakátumszerkesztés is gradus ad Parnasum, illetve ad episcopatum, s a hátul álló, ügyesen elbújít magasabb intézők kezében úgy mozognak a főtisztelendő Molnárok, mint Kratay Maschik színházában a Paprika János, aki agyonveri a szakállas zsidót, s ezzel általános elégtételt szolgáltat a megsértett jogrendnek.” (109.) S hogy Tömörkény nem úgynevezett vallásellenes pozícióból szólt, sőt nagyon is magas morális instanciákra támaszkodott, jól mutatja konklúziója: „Íme így pusztítja a maga kalandorai által önmagát a hitvallás. Ezen bizony el lehet szomorodni.” (126.)

A viszonylagosodás közepette is megmaradó alapelvek stabilitását mutatja, hogy Tömörkény, bár kétségkívül nemzeties tudatú, és érzékeli a nemzetiségi problémák súlyát, szót emelt a román „Szirbu Péter” meggyilkolása ellen is. Ez az adóját megfizetni nem tudó, kicsiny javait védelmezni próbáló, s eközben

az erőszakosan föllépő csendőrök áldozatául esett orsovai román parasztember ugyanis a szociális kiszolgáltatottságot példázta számára. Tömörkény nem volt fellegjáró, tudomásul vette a javak szűkösségét, a nagy tömegekre kiterjedő szegénységet, de a hatalomnak ezt figyelmen kívül hagyó arroganciája, érzéketlensége fölháborította. S ha egyebet nem is nagyon tehetett, legalább szóvá tette a dolgot. „Most már – írta erős iróniával – Szirbuék házában minden csendes. Legföljebb két asszony sír a szeretet ünnepén, s néhány apró oláh gyerek kér kenyeret a szeretet ünnepén, de ezek is olyan rossz szokású kölykök, hogy mindig olyat kérnek, ami nincs. / Isten éltesse tehát önt is, fináncminiszter úr, a szeretet ünnepén.” (143–143.)

Ez a Szirbu-eset is mutatja, hogy Tömörkény értékrendjének egyik legerősebb s legstabilabb eleme kétségkívül a kiszolgáltatottak és megnyomorítottak iránti részvétel. (Ez vezetett el az alul lévők világának írói ábrázolásához is.) De ez, minden vélekedés ellenére, egyáltalán nem valami népieskedés, hanem a minden kiszolgáltatott emberre kiterjedő általános emberi szolidaritás. Mi sem árulkodik erről jobban, mint hogy az ő „kint való ember”-e úgy panaszolja föl sorsát, ahogy Shylock is teszi Shakespeare VELENCEI KALMÁR-jában: „– Hogy nem bírják már egyszer panaszainkat fölérni ésszel – mondja múltkor egy kint való ember. – Hisz ha a mi karunkba belevágnak késsel, a mi karunk is csakúgy fáj, mint az uraké.” (143.) Ez, úgy hiszem, az emberi nem morális egységének metaforikus kifejezése, s perdöntő, hogy ebben az egységben Tömörkénynél az elesetteknek, megnyomorítottaknak is helye volt.

A Tömörkény-publicisztika mostani megjelenése őszinte, személyes örömom. Nem szívesen teszem tehát szóvá, hogy a könyv gondosabb nyomdai munkát érdemelt (s kívánt) volna. Sok a sajtóhiba. Pedig Péter László tudása, legendás pontossága garancia lehetett volna a megbízható, jó szövegkiadásra. Nagy kár, hogy e tekintetben a könyv saját lehetőségei alatt maradt, hiszen anyaga valódi reveláció, nagy nyereség. S egyben ösztönzés a Tömörkény-életmű e vonulatának teljességre törekvő föltárására, közzétételére.

Lengyel András

LEÍRÁS VAGY ELBESZÉLÉS?

Svetlana Alpers: Hű képet alkotni. Holland művészet a XVII. században
Fordította Várady Szabolcs
Corvina, 2000. 296 oldal, 2500 Ft

Ahogy Németh István értő és informatív bevezetésében is rámutat, Svetlana Alpers 1983-ban megjelent könyve a művészettörténet-tudomány egyik klasszikusa. Igazán üdvözlendő, hogy végre a magyar szakmai és nem szakmai közönség is megismerheti, mégpedig Várady Szabolcs kitűnő, intelligens, jól követhető, világos fordításában. A képanyag elhelyezése, a számozások és utalások rendszere is hibátlan.

A holland művészet leíró jellegének történeti, túlnyomóan negatív – lásd Sir Joshua Reynolds vagy Michelangelo megjegyzéseit – vagy pozitív megítélésével szemben (Fromentin) Svetlana Alpers ezt a tulajdonságát tényyszerű adottságként kezeli, az északi, közelebb-ről a XVII. századi holland művészet vizsgálatának értékes kiindulópontjául használja fel. Új nézőpontot kínál, amikor az itáliai reneszánszból kiinduló vizsgálati módszerek helyett nem a képek felszíne mögött meghúzódó textuális jelentésre helyezi a hangsúlyt, hanem a képek tiszta vizualitására. Így nagyjából szembefordul a stílusközpontú (Wölfflin), az ikonográfiai (Panofsky) vagy az emblematicus (E. de Jongh) megközelítésmóddal, és egy egészen másfajta, új elemzést kínál. Természetesen az ő megközelítése sem egészen új, hiszen Svetlana Alpers saját magát is egy jól körülírható művészettörténeti hagyomány folytatójának tekinti, amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint Alois Riegl, Otto Pächt, Lawrence Gowing vagy Michael Fried. Alaptétele, hogy a narratív jellegű itáliai művészettel szemben az északi hagyományhoz tartozó XVII. századi holland művészetet annak deskriptív jellegéből lehet igazán megérteni.

Ehhez az alaptételhez a körülmények figyelembevétele kapcsolódik, amelyen nemcsak a művészetnek mint társadalmi megnyilvánulásnak a vizsgálatát érti, hanem a képeknek a tágabb kulturális közegben elfoglalt helyük szerinti megközelítésmódját is. Nem a szűkebb értelemben vett holland művészetet tanulmányozza, hanem a holland vizuális kultú-

rát, mely döntően meghatározta a társadalom életét. Vizsgálódásai köréből kizárja a vallásosság hatását, melyet Johan Huizingához hasonlóan jóval jelentéktelenebbnek tart, mint ahogyan az a presbiteriánus Skóciában vagy a kálvinista New Englandben jelentkezett. A művészet általános leíró jellegét a korabeli tudásvágygal és a világ sokszerűsége rögzítésének örömeivel hozza összefüggésbe, mely hajlamokat az irodalomra is kiterjeszti.

Alpers a korabeli művészetre való reflexiók alapművének Constantijn Huygens (1596–1687) latinul íródott *ÖNÉLETRAJZ*-át tartja. Ám a szövegnek nem azokat a művészettörténet-szek számára külön kiemelt és kiadott részeit veszi alapul, amelyek a klasszikus beállítottságú, humanista Huygens szerint a festészeti hagyományt nagyjából a történeti festészeti köré építik, s amelyek Rubenst és Rembrandtot látják a műfaj legnagyobbjainak, hanem kifejezetten az egyéb jellegű, kortárs holland festészetre utaló, a szövegben inkább szétszórta jelen lévő megjegyzéseit, melyek sokkal inkább Huygens természettudományos érdeklődéséről tanúskodnak. Az új optikai technikát, Cornelis Drebbel holland kísérletező mikroszkópját összeköti a megörökítő rajzművészettel. A tudás által felfedezett új területek művészi rögzítésre méltók, már csak azért is, mert Huygens a szem számára egyébként láthatatlan, parányi lényekben is Isten, a Nagy Építész tervét véli felfedezni. Alpers szerint ez bizonyítja, hogy Huygens a művészetnek elsősorban leíró jellegét tulajdonított. Drebbel mellett másik nagy példaképe Francis Bacon, akinek nyomán az antikvitást és a modern kort éppen a természettudományos ismeretek alapján állítja szembe egymással. Nem a múlt öröklött bölcsességére van szükség, hanem a világról szerzett új tapasztalatokra s ezek művészi megörökítésére. Ennek egyik eszköze a camera obscura, mely emberi beavatkozás nélkül adja hű képét a valóságnak. Huygens lelkesedése az eszközért Alperst arra indítja, hogy – Rembrandt kivételével – az egész XVII. századi holland festészetet ezen eszköz népszerűségéből vezesse le, vagyis a camera obscura leíró aspektusát vették volna át a képalkotásban a holland festők. Rembrandt azért kivétel, mert az ő képein, még önarc képein is, szerepeket festett, azaz a teatralitás jelentette kompozíciós elvének lényegét. A mikroszkóp

és a teleszkóp használatának egyik, a holland festészetre is nagy jelentőségű következménye a méret és az arány relativizálódása, illetve az embernek mint állandó és kimozdíthatatlan viszonyítási pontnak a megkérdőjelezése. E kérdéskör továbbgondolása veti fel az igazság, illetve a látvány státusának problémáját. Az emberi beavatkozás, legyen az a camera obscura tótágasképének talpára állítása, vagy maga a művészi produktum, mindig elmarad a valóság mögött. A holland képek tehát igaznak látszanak, de valójában mégis hamisak. Igazság és hamisság között keskeny a határ. Huygens mindenkor a látványt tekinti az igazi tudás alapjának. Így számára szorosan összefonódik a művészi képalkotás a megfigyeléssel, a kísérletezéssel, a gyakorlati módszerekkel. Így kötődik Hollandiában a művészet a mesterséghez. Művész és kísérletező természettudós – a baconiánus és nem az elméleti irányvonal értelmében – erős rokonságban áll egymással.

Svetlana Alpers hangsúlyozza, nincs rá bizonyíték, hogy a XVII. századi holland festők aktuálisan a camera obscura képeit másolták volna, ahogyan ezzel például Vermeert gyakran megvádolták. Alpers szerint nem ez a realistának nevezett holland művészet „titka”, hanem egy tipikusan holland habitus: a különféle optikai és természettudományos eszközökbe, a természet közvetítőibe vetett bizalom. A képek témájává nemcsak az válik, amit ábrázolnak, hanem maga ez a bizalom is, a képalkotásnak ez a specifikus módja is. Az optikai eszközök s ezek között a szem iránti intenzív érdeklődés példája Kepler, aki a tanulmányozandó világról figyelmét magukra az eszközökre, így a szemre irányította, szétválasztva ezzel a szemén kívüli világ képét a renehártyán képződött képtől. A szemet azonban nem mint emberi szemet, hanem mint élettelen eszközt vizsgálta, s így dezentropomorfizálta a látást. A renehártyán képződött látványt érdekes módon és elsőként *picturának* nevezi. A hold- és napfogyatkozások megfigyelése alapján arra a következtetésre jut, hogy maguk az eszközök, melyekkel a jelenségeket megfigyeljük, nem tökéletesek, a hiba mintegy bele van építve magukba a közvetítő eszközökbe, így látásunk mindig torz képet eredményez. A megtévesztés tehát nem erkölcsi, hanem ontológiai probléma: „*az ábrázolás-*

ból nincs menekülés”. Alpers a holland festőknek a leképezett világhoz való viszonyát alapvetően keplerinek nevezi. Többek között azzal is bizonyítja ezt, hogy a holland képeknek egyszerűen nincs a festő egyéniségéhez köthető stílusa, az alkotót mintegy beszippantja a látvány, melyet megörökít, eltűnik tulajdon festményében. Másrészt utal a hollandok idealizálástól mentes valóság-, illetve természetábrázolására, mely annyira megkülönbözteti művészetüket az itáliai eszményítő festési módtól. Náluk nincs különbség az „élet után” vagy a „fejből” készített művek között, mert ez utóbbi csak a fejben raktározott látványok megörökítését jelenti, és nem az eszményítést. „Élet után” pedig éppen úgy jelentette a művészeknek más műalkotásokról, szobrokról vagy nyomatokról, tehát a második természetről alkotott képeit, mint a tájképet.

Alpers elfogadja Gombrich feltevését, miszerint a művészetet a tudás perceptuális modelljeként kell meghatározni. A tárgyak szemlélésének Poussin nyomán két formáját különbözteti meg, az *aspectet* és a *prospectet*, s a holland festészetre az előbbit vonatkoztatja: a tárgyak elfogulatlan, egyszerű szemlélését szemben az értelem vezérelte, illetve a perspektívaelmélet szerinti látással. A dolgok tudása a hollandoknál egyenlő a dolgok szemlélésével. Keplerhez hasonlóan láthatóvá tesz a renehártyán képződött láthatatlan festményt. A leképezés ábrázolására Saenredam templomi enteriőrjeinek festői megragadását hozza példának. E képeken nem maga az architektúra, hanem az architektúra látványa van megörökítve. Következik ez a perspektíva déli és északi felfogásának különbségéből is: az előbbi a képet néző perspektíváját tekinti elsődlegesnek, míg az utóbbi kizárólag a kép szereplőinek szempontjából indul ki.

Alpers izgalmas gondolat kísérlete, hogy az északi ábrázolást, melyre többek között a keiretnélküliség, valamint a képen kívüli szemlélő nézőpontjának figyelmen kívül hagyása és a képen szereplő figurák nézőpontjának egyedüli fontossága a jellemző, bizonyos narratológiai fogalmakkal állítja párhuzamba, mint amilyen a „point of view”, vagy a tudatfolyam ábrázolása, vagy az átélt beszéd jelensége. Saenredam figurái soha nem néznek ki az ábrázolt világból, mert nem is tételezik fel, hogy van ilyen. Itt Saenredam a *vision avec* írói mód-

szerét valósítaná meg. Ezzel szemben Velázquez *LAS MENINAS* című képén érdekes módon keveri a két technikát: a képen szereplő festő kinéz a képből, amely így egyszermind maga a világ másolata, de ablakkereten át nézett második világ is. Ha úgy tetszik, itt inkább az auktoriális elbeszélő, azaz a látó dominál, míg Saenredam festményein az átélt beszéd, látó és látott egybeolvadása.

Az északi művészetnek a tükröző felületek – lencsék, tükrök, üvegek – iránti érdeklődése megelőzte a természettudományt. Kepler ezen a mondhatni kézműves, gyakorlatias északi érdeklődésen felbuzdulva kezdte tanulmányozni a fény képpalkotó tulajdonságát. Maguk a művészek mit sem tudtak minderről. Csupán elbűvölte őket az, amit láttak, s készségesen felhasználták (pontosabban: kreatívan beépítették) munkájuk során mindazt, ami hozzásegítette őket az efféle látványokhoz: a nagyítólencsét, a mikroszkópot vagy a camera obscurát.

A művészeknek a konkrét, látható világ iránti érdeklődése a művészetnek a XVII. századi holland társadalomban elfoglalt státusával is összefügg: maguk a festők ugyanolyan mesterembereknek, kézműveseknek tekintették magukat, akár a pékek, az ácsok vagy az üvegfűvők. Gyakorta ilyen mesteremberek, kézművesek fiaiként láttak napvilágot. Hozzájuk hasonlóan céhekbe (Delft, Haarlem) tömörültek, noha kétségtelenül elsőnek tekintették magukat mindeme mesteremberek sorában, hisz esetjük mindig megalkotott, amit e kézművesek létrehoztak. Ugyanakkor persze annak is tudatában voltak, hogy az általuk létrehozott kép csak másolat, másodlagos valóság. A holland festők elmélyült figyelmét a látható dolgok, a dolgok felülete iránt Alpers részben Francis Baconnek a tapasztalatot, az apró részleteket és a figyelmes szemet középpontba állító filozófiájának lelkes és intenzív holland fogadtatásával, másrészt Comenius alapvetően képekre épülő, pedagógiai filozófiájának hatásával magyarázza. Ennek következtében a holland művészek dekonstruálják az idolumok alapján elképzelt csodát (lásd Saenredamnak az almafában talált képekről szóló nyomatát és hozzáfűzött magyarázatát). Ellenben maga Alpers is valami hasonlót tesz, azaz ő is dekonstruálja a *vanitas*-csendéletek emblematikus interpretációját,

amikor David Bailly 1651-ben készült *CSENDÉLET*-ét mint az új világismeret megjelenítőjét és nem elsősorban mint *vanitas*-csendéletet interpretálja. Nem az idő múlására emlékeztet a kép, hanem éppen a megszerzett tudás időtlenségére. Nem előír, hanem leír valamit.

Alpers más jellegű paradigmákat is megkérdőjelez, mint például amilyen a térképészet és a művészet, illetve a tudás és a dekoráció, továbbá a kartográfus és a művészettörténeész között meghúzott éles határvonal magától értetődő létjogosultsága. A XVII. századi holland művészetben a térkép rendkívül gyakran szerepel a festményeken, elég, ha csak Vermeer *FESTŐMŰVÉSZET* című képére gondolunk. A térképek, akárcsak a csendéleteken megörökített tárgyak, a tudás birtoklásaként jelennek meg, s mint ilyenek van tekintélyük, aurájuk. Ugyanúgy közelebb hoznak a szemhez valamit, akár a nagyítólencse. Pieter Saenredam és Jan van Goyen utazásait s az ezek eredményeképpen létrejött festményeket Alpers szintén ennek a szenttelen térképészeti vagy feltérképezési hajlamnak tulajdonítja, szemben Ruysdael romantizáló tájárázolásaival. Térképészet és képpalkotás szoros összetartozását nyelvtörténeti argumentumokkal is alátámasztja. A görög *graphó* megfelelője ugyanis a reneszánszban a *descriptio* (hollandul *beschrijving*), mely szót nem a nyelvi leírásokra, hanem a képi megjelenítés egy módjára alkalmazták. A verbális leírás görög elnevezése ugyanis az *ekphraszisz* volt. A reneszánszban azonban a *descriptio* azt jelentette, hogy a képek úgy működnének, mintha leírnának valamit. E szó jelentését terjeszti ki Alpers az északi festményekre is, melyek törekvéseit a térképészet törekvéseivel rokonítja. E rokonítást abban látja, hogy a térképész is, a művész is keret nélküli felületnek tekintette a képet, amelyen a világ elhelyezhető, mégpedig nem külső szemlélő szempontjából megragadva, nem az Alberti-féle enyészpontos technikával, hanem az úgynevezett távlatpontos módszerrel (ez volt jellemző Ptolemaiosz térképszerkesztésére is), mely az északi festők koncepciójával egyezik meg (a kép mint felület, melyre a világ ráírható). Ennek alapján elemzi aztán a térképészettel két legrokonabbnak érzett műfajt, a panorámaszerű tájképet és a topografikus városképet.

A panorámatájképen a felszín és a kiterje-

dés a hangsúlyos, nem pedig a tömeg és a szilárdság. A kép szemlélőjének nincs konkrét kijelölt helye, hanem madártávlatból szemléli a két dimenzióban kifeszített tájat. A panorámatájkép a rajzolásal kezdődött, mert a ceruzát és a papírt vitték ki a természetbe. Az ilyen jellegű tájképek akkor sem veszítették el rajzos karakterüket, amikor már festménnyé alakultak. A térképszerű tájképeken a táj elemei jelként, tájékozdási pontként jelennek meg, akárcsak a korabeli tengerparti nézetrajzokban, melyek a navigációs könyveket illusztrálták. Jan van Goyen, Jacob van Ruisdael vagy Philips Koninck mind ebben a műfajban alkotott, melyre az alacsony horizont, a felhők, a fényhatások és a tájelemek jelzésszerű használata jellemző. Alpers a Hollandiában honos térképészeti impulzust a festészetben, a föld iránti általános érdeklődést összefüggésbe hozza a földtulajdonlás Európában egyedülálló rendszerével, nevezetesen azzal, hogy a föld több mint ötven százaléka paraszti tulajdonban volt. A nézelődésnek, a földmérésnek, a szabadban való rajzolásnak így nem volt akadály a földbirtokos jelenléte, nem kellett e tevékenységekhez engedélyt kérni. A holland tájkép nem a táj feletti hatalmat vagy a természet leigázását ábrázolja, hanem a táj élvezetét, továbbá az efféle tájképek horizontján mindig feltűnő, apró városok iránti tiszteletet. Város és vidék között Hollandiában nem elentét, hanem csupán fokozatos átmenet volt.

A topografikus városképeknél a grafikai közegekből a festészetbe való átmenetet tartja izgalmas mozzanatként Alpers, melyre Vermeer *DELFT LÁTKÉPE* című képét hozza példának. Egyrészt a városokat oldalnézetből ábrázoló topografikus metszetek hagyományába helyezi a képet, mely hagyomány Braun és Hogenberg 1572 és 1617 között kiadott *CIVITATES ORBIS TERRARUM*-jával kezdődött, amelyben többek között Nijmegen látképe látható hasonló beállításban. Több festő ábrázolt ilyen módon városokat, vagyis oldalnézetből, vízpartról nézve, így Hendrik Vroom, Esaias van de Velde vagy Van Goyen és Rembrandt. A grafikából a festészetbe való átmenet másik példája, hogy a térképek kiszínezésére gyakran alkalmaztak festőket. Így egyesült a világ grafikai descriptiója annak festői, közvetlen megjelenítésével.

A holland térképészeti hajlam a történelem

iránti érdeklődéssel is gazdagodik. A földrajzot a történelem szemeként értelmezték. Ennek megfelelően nem a történelmi festészet alakult ki Hollandiában, mely a történelem nagy eseményeinek emberi drámáit hangsúlyozza, hanem olyanfajta ábrázolásmód, mely a helyszínt, a tényeket, az események elfogulatlan, nem interpretatív számbavételét állítja előtérbe. Alpers a földrajz és történelem emez összekapcsolódásának példáját látja Vermeer *A FESTŐMŰVÉSZET* című festményén megvalósulni, ahol a modell a történelem allegóriájaként, Klióként jelenik meg a háta mögött ábrázolt térkép társaságában, mintegy egymás kiegészítéseképpen.

A könyv ötödik fejezetében Alpers a holland festményeken megjelenő szövegek különböző fajtáit – a feliratokat, a leveleket és a képszövegeket – veszi szemügyre. A festményeken szereplő feliratoknak vagy emberi életet felidéző jellege van, mint Saenredam *AZ ASSENDELFTI SZENT ODULPHUS-TEMPLOM* című képén apja nevének sírkövön való szerepeltetése, vagy Pieter Steenwyck *ALLEGÓRIA TROMP TENGERNAGY HALÁLÁRÓL* című festményén a nyomtatott gyászbeszédnek, vagy pedig arra utalnak ezek a feliratok, hogy az élet, a világ dokumentálásában egyenrangú vetélytárs szó és kép. A feliratok gyakori megjelenése a festményeken a kalligráfia korabeli népszerűségével is magyarázható. Az úgynevezett tollfestmény nemcsak a rajz és a festmény, hanem az írás és a festmény közötti határokat is elmosza. A festéssel való képi ábrázolás nem egyéb a valósággnak a szó szoros értelmében vett leírásánál. A feliratok jelenléte a képeken ráadásul feleslegessé teszi a képen ábrázolt tárgyak, emberek történetének megjelenítését, hiszen pusztán jelenlétükkel ők maguk vállalják ezt a feladatot. Soha nem a képek értelmének elmélyítését szolgálják, csupán hozzáadnak valamit a képen ábrázolt világhoz.

A levelet olvasó, író és kapó figurákat ábrázoló képeket Alpers összefüggésbe hozza a korban elterjedt levelezési lázzal és a levelezőkézikönyvek népszerűségével. Kiemeli az effajta ábrázolások titokzatos jellegét, mely a képek nézőit óhatatlanul a leselkedő pozíciójába kényszeríti, hiszen sosem tudjuk meg, mi áll azokban a levelekben, melyeket oly nagy hévvel olvasnak a festményeken ábrázolt figurák. Csak következtethetünk e hévből, hogy szerel-

mes levelekről van szó. A képek azonban nem a szerelem keltette érzelmeket, a lélek világát ábrázolják, hanem azt az elmélyült figyelmet, amelyet a szerelmes levél kivált olvasójából. A vizuális figyelem levélre összpontosulását magának a levelezésnek a XVII. században betöltött kulturális és technológiai jelentőségének tulajdonítja Alpers: egyrészt az írni-olvasni tudás Európában egyedülálló magas színvonalával, másrészt a levelezés addig soha nem ismert kereskedelmi és kommunikációs lehetőségeivel magyarázza a levélnek mint témának a holland művészetben betöltött szerepét. A nagy kivétel a leveles képek megalkotásában, akárcsak a szövegeket is magukban foglaló képek esetében: Rembrandt, aki a levéllel nem mint felülettel szembeesíti alakjait, illetve képei nézőit, hanem éppen a levél tartalma által kiváltott érzelmvilágot jeleníti meg, mint például az 1654-es *BETSABÉ*.

Meglepően értelmezi Alpers az olyan, beszélgetéseket ábrázoló narratív festményeket is, mint amilyeneket az amszterdami történeti festők festettek. Ezeket Alpers szerint szintén nem a szavak kiváltotta érzelem tükröződik az ábrázolt figurák gesztusaiban, ezek a képek tehát nem affektívak, hanem az érzelmek mintegy kísérői, illusztrációi a kimondott szavaknak. E képekre inkább a performativitás jellemző. A szavak – akárcsak a mai képregényeken – akár buborék formájában odaképzeltelhetők az egyes szereplők feje fölé. Az észak-németalföldi történeti festők munkásságát a XVI. századi protestáns Biblia-illusztrációk hagyományába illesztí, amelyek kevésbé ismert, az úgynevezett nem kanonizált történeteket jelenítik meg. Ezeket valóban valamiféle nyomtatott, magyarázó szöveg kísérte. Kép és szöveg itt additív viszonyban van, a szöveg nem mélyíti el a kép jelentését, csupán megismétli azt, s ez fordítva is így van. Másfelől a holland emblémákra is a kép és a szöveg teljes egyenrangúsága jellemző, nem úgy, mint más, európai emblémák esetében, ahol a képet az embléma testének, a szöveget pedig a lelkének tekintették. A holland emblémák nem rendelkeznek azzal az enigmatikus jelleggel, mint az itáliaiak. Ezért utasítja el Alpers az északi festészetnek az emblémákon alapuló jelképes értelmezését is. Nem felszín és mélység feszültségéből születik itt meg a jelentés, hanem csak a felszín működik, semmi más.

Ami a felszínre felvihető – s oda vihető maga a beszélgetés, a szó kimondása is –, az maga a jelentés. Mint minden témakörben, itt is Rembrandt a nagy kivétel. Őt nem a beszélgetés, a kimondott szó ábrázolása érdekli, hanem az a viszony, amelyet a kimondott szó az emberek között létrehoz. Az a feszültség, amely a beszélő és hallgatója között keletkezik.

A könyv epilógusában Alpers a XVII. századi holland festészet két legnagyobb alakjáról, Vermeerről és Rembrandtról fejt ki rendhagyó véleményét. Vermeer, aki magáévá tette az északi művészek látvány iránti affinitását, hozzá is adott valamit az itt elterjedt ábrázolási módhoz. Nevezetesen azt, ami az ábrázolt világ – az ő esetében a nő – elérhetetlenségét, „bekebelezhetetlenségét” jeleníti meg. Festményein megjelenik valami, ami túlmutat a megszerezhető tudáson, a világ feltérképezésén és ennek gondtalan, derűs regisztrálásán. Ő ebben tér el az Alpers által leírt modelltől, míg Rembrandt az általa alkalmazott vastag festékréteg segítségével teremtett másfajta világábrázolást, mint amilyent a holland finomfestők, akik „*a világ áttetsző tükrét*” kívánták megjeleníteni. Rembrandt nem a látható, hanem a lélek láthatatlan világát ragadta meg. A múlt, a történelem iránti érdeklődése is ezzel függ össze: megmutatni azt, ami a jelenből már nem látszik, és ami a jelenből talán már egyáltalán nem is látható, legfeljebb sejtethető. Így válik egy technikai eljárás egy merőben újfajta művészi világlátás megformálójává.

Végül Alpers a FÜGGELÉK-ben foglalja össze polemikus álláspontját. Polémiajának lényege abban rejlik, hogy a holland emblémákból kiinduló, E. de Jongh-féle jelképes értelmezést elutasítja. Elutasításának alapja – ahogyan arról már esett szó –, hogy a holland emblémákat sem tartja tipikusaknak, hanem olyan művészi megnyilvánulásoknak, melyeken szó és kép egyenrangú szerepet tölt be a jelentés megformálásában. Nem tagadja ő sem, hogy a holland festmények festői ezekhez az emblémákhoz nyúltak vissza, de éppen, mert már maguk az emblémák is másfajta ábrázolási modellt követtek, így a festők is ehhez igazodtak, azaz „*a világot a látás számára hozzáférhető jelentések összességének*” tekintették.

A könyv új kódokat szolgáltat a jól ismert XVII. századi holland művészet értelmezéséhez, s ezzel izgalmas intellektuális élményben

részesíti olvasóját. Csak egyetlenegy mozzanatot kifogásolok a könyv magyar kiadásával kapcsolatban. Ez pedig a cím fordítása: HŰ KÉPET ALKOTNI. Az eredeti így szól: THE ART OF DESCRIBING. Semmi akadályát nem látom, miért ne lehetett volna ezt szó szerint lefordítani, A LEÍRÁS MŰVÉSZETE-ként. Hiszen az egész könyv arról szól, ez fő tétele, elemzéseinek kiinduló- és végpontja. Hű képet alkotni pedig százféleképpen lehet a képzőművészetben (is): mondjuk úgy, mint ahogyan azt Saenredam, Vermeer, Rembrandt, Van Gogh vagy Mondrian tette. A cím magyar fordítása mindenesetre nem ad hű képet az eredeti címről. A többi rendben van.

Gera Judit

MILYEN IS VOLT?

Köszeg Ferenc: Lehetőségek kényszere. Publicisztikai írások, cikkek Új Mandátum, 2000. 475 oldal, 2000 Ft

Attól tartok, nem tudtam pontosan, mire vállalkozom, midőn a *Holmi* felkérésére igent mondtam: recenziót írok Köszeg Ferenc LEHETŐSÉGEK KÉNYSZERE című kötetéről, majd' húsz év publicisztikai írásainak gyűjteményéről. Hisz anno majd' minden cikket olvastam, s majdnem mindegyikkel egyet is értemtem – ami egy hozzám hasonló „doktriner liberális” esetében nem triviális teljesítmény – publicista és olvasója oldaláról egyaránt. Am nem gondoltam arra, hogy határszituációban írtam ugyan politikainak minősíthető cikket (ha a vallás-, vélemény- és gondolatszabadság legősibb liberális értékeit veszélyeztette a mindenkori hatalom), politikai-filozófiai tanulmányt és tanulmánykötetről kritikát, de a politikai publicisztika műfajában teljesen járatan vagyok, így ítéleteim vagy túlzottan „szubsztanciálisak” (azaz arról szólnak, hogy én személy szerint rokonszenvezem-e a szerző politikai álláspontjával) vagy nagyon is formálisak, azaz lelkesen dicsérhetem – Köszeg esetében igencsak őszintén – a szerző szépséges, veretes stílusát, ami már-már esztétikai élvezté teszi a sokszor gyomorforgató esemé-

nyekről való beszámolót. Van persze egy harmadik út – ami inkább a tartalmi értékelés felé tendál –, ha történelmi tablóként olvasom Köszeg kötetét a szamizdat *Beszélő* első számaiban prezentált diktatórikus jogtiprások bemutatásától az ezredforduló demokratikus törvénysértéseinek számbavételéig. Úgyis divatos manapság a számvetés: tízéves a parlamentáris demokrácia, mely megfogya bár, de mégis él... Ám ekkor visszajutok a kiinduló dilemmámhoz: arról beszéljek-e, amiről Köszeg beszél politikusként és publicistaként, azaz magáról „a dologról”, avagy arról a módról, ahogy azt Köszeg elbeszéli, megítéli és megjósolja, diadalmaskodva, ha téved előrelátásában, hogy én már azt jobban tudom, dicsérve, ha bejő a (többnyire kasszandrai) jóslat, hogy, íme, ő már 1994 májusában megmondta. Végül a szubjektív széljegyzetek formáját választom: azt nem tudom pontosan megmondani, hogy milyen is volt az elmúlt másfél évtizedünk, legfeljebb azt, hogy milyennek látja (vagy láttatja) Köszeg kötete, és én e kötet kályhájától kiindulva miért érzem szomorú számvetésnek e cikkgyűjteményt, melynek rezüméje számomra inkább a kényszerű ellehetetlenülés lenne. Pedig a liberalizmus teoretikus teljesítménye alapján egyáltalán nem az általános ellehetetlenülés állapotában leledzik: komunitárius kritikusi az egyik legfontosabb liberális elemet, a manapság multikulturalizmusnak nevezett pluralizmust idézik az individualista liberalizmus ellenében, a republikanizmus pedig a szabadság és a testvériség klasszikus értékei nevében bírálja az „anything goes” relativizmusát. Míg tehát az Atlanti-óceán partjain az a liberálisok dilemmája, hogy milyen választ tud adni a közösségelvű és köztársasági, egalitárius vagy elit-kultúra-féltő kihívásokra, addig a Duna-Tisza partján – Köszeg immár klasszikussá vált megfogalmazása szerint – arra a kérdésre kéne válaszolnia a liberális demokratának, hogy Nagy Sándort vagy Boross Pétert szeretné-e inkább miniszterelnöknek. S míg az eszmetörténész könnyen lehet kérlelhetetlen: ha az íróasztalom közepére helyezem kedvenc Condorcet-kötetemet, senki sem kényszeríthet arra, hogy a bal szélen lévő Marat-cikkgyűjteménnyel vagy a jobb szélen lévő De Maistre hóhérim-nuszaival társítsam, addig egy liberális párt politikusának és publicistájának (sőt még a

szegény szabadelvű állampolgárnak is) választania kell, hogy a szájba köpők és a szájba vizezők tetteitől morálisan magát meggyőző módon soha el nem határoló párttal avagy a „keresztény” jelzőt magyar módra a „nem zsidó” szinonimájaként használó „nemzetiekkel” kíván-e koalícióra lépni (a dolgot megkönnyíti, hogy az országot nemzeti és nem nemzeti oldalra osztók demarkációs vonala primeren antiliberalis, tehát hiába a konzervatív liberálisok titkos vágya, ők sem kellenek). A helyzetet számomra megint csak egy klasszikus kályhától kiindulva lehet világossá tenni: a liberálkonzervatív Tocqueville egész életműve a (materális) egyenlőség érdekében elárult (szellemi) szabadság témájáról szól, az etatizmus, a jakobino-szocializmus s annak legmarkánsabb képviselője, Louis Blanc kemény kritikájaként. Am midőn elolvasta hajdani barátja, Gobineau gróf fajelméleti fejtegetéseit, szakító levelében így írt: „egy egész intellektuális világegyetem választ el minket” – ezt államszocialista ellenfelének soha nem írta volna, mivel annak eszméi benne maradtak az emberiség egységét valló zsidó-keresztény szellemi világban. Ebből persze nem következik, hogy Kószegnek ne lett volna igaza, midőn a szoclib koalíció kárhuzatos következményeit jósolta: a Fertő tó környéki panziótulajdonosok ma már bizonyára nem párttársukként köszöntenek...

Ha bennfentes információkra vágyik a t. olvasó, akkor csatlakozni fog: Kószeg kötetének AZ SZDSZ MEG A TÖBBI PÁRT című fejezetéből sem tudtam meg többet Solt Otilia és Kis János konfliktusáról, a Tölgyessy elnökségét szinte manicheus módon megélték motívumairól, a koalíciókötéssel kapcsolatos döntés, „a fordulat éje” igaz indítékairól. Bár mindaz bejött, amit Kószeg KORMÁNYZÁSRA ÍTÉLVE című, 1994. május 26-i cikke prognosztizált – s ehhez az előrelátáshoz nem szükségeltetik a trójai királylány leszármazottjának lenni. „A rohamszerű kiábrándulás a szélsőjobboldalnak kedvezne, ebben az esetben a szakszervezeti lobby a költségvetési pazarlást gátolni próbáló kisebb koalíciós partnerre, az SZDSZ-re mutogatna. Nem lehet kizárni tehát, hogy igazuk legyen azoknak – e sorok írója közéjük tartozott –, akik egyebek között a militáns jobboldaliság megerősödésétől tartva húzódoztak a balközép koalíciótól.” (175.)

Am a „Realpolitik” dilemmáinál – legalábbis az én szememben – sokkal súlyosabb morá-

lis antinómiákat is felvet e kényszerházasság, melyet nem „Kárász Nelly szerencséje” követ, hanem az undorodó frigid feleség fullad bele a nem kívánt hozományul kapott mocsokba. Kevésbé költőien: amíg a „konzervatív” kormányzat primitív antikommunista – sőt Boross miniszterelnök urat idézve: magyar mccartizmust igénylő – retorikája lehetetlenítette el a történelmi (nem feltétlenül jogi-bírói) igazságtétel követelését, addig a szocialista többség a múltat végképp elfeledni (és ezzel éppen nem eltörölni) vágyó – különben a felvilágosult önérdék kategóriájával tökéletesen megmagyarázható – törekvése tette ugyanezt. A kommunizmus bűneivel – az egyes kommunisták kriminalizálása nélkül – a lehető legteljesebb módon szembesülni kívánók (köztük szerény személyem) számára mindkettő keserves kiábrándulást hozott: az első menetet az tette kiváltképp undorítóvá, hogy a „magyar mccartizmus” képviselőiben sorra ismertem fel a régi pártbizottság héjait, míg a második féldő eltussolási játszmájában *nolens* inkább, mint *volens*, de a liberális koalíciós partner is részt vett. Kószeg, aki különben a legkövetkezetesebben képviselte – kötetében kevésbé követhető módon, a parlament éjfélutáni ülésein tett hozzászólásaiban – az ügynöktörvényt az információs önrendelkezési jog szélesebb horizontja felől megközelíthető, a törvénynek a III/III-asokra való leszűkítését minden titkminiszter által lelkesen támogatott tervezetét kritizáló álláspontot, maga is magamentegető magyarázatra kényszerül, midőn az előterjesztő belügyminiszter által (!) is rossznak tartott törvény megszavazását kommentálja („*Miért szavaztunk igennel?*”). Merthogy semmilyen törvény még a rossz törvénynél is rosszabb... Itt éreztem a „független értelmiségi” királyi útját igazán irigylésre méltónak: az íróasztal mellett ülve az eszmetörténész sohasem kényszerül a kisebb rossz választására, megmaradhat morálfilozófiai magaslatookban. Azt nem tudom megítélni, hogy a *múlt* (és nem az egyes tisztségviselők) átvilágítása kapcsán szükséges volt-e ennyi engedmény – mely mulhatatlanul kompromittálta az engedménytevőket is. – Am végső soron lehetővé tette, hogy a rólunk szóló jelentéseket egy etruszk eposz megfejtetetlen fekete satírsorozataként kapjuk kézbe, miközben nemcsak a hajdani jelentők és a jelentések olvasói, hanem azok is mindent

megtudhatnak rólunk, akik most satíroznak... A jogállami normaként szereplő retroaktivitás tilalma és az elemi erkölcsi elégtétel vágya, a bűnösök nevén nevezése körüli jogbölcseletimorálfilozófiai vitákban nem nagyon mélyed el Kőszeg Ferenc, mégis könyve egyik legdrámaibb része, amely az igazságtétel ellehetetlenülésének – pontosabban jobbról és balról történő tudatos ellehetetlenítésének – témáját taglalja. „Írtam még a múltból, az illegitim régi rendszer kiszolgálóiról, megismert bűnöseiről. Az igazságtételről szóló viták elültek, véglegesen-e vagy sem, nem tudható. Mindazért, amit az emberek ellen elkövettek, senki sem bizonyult felelősnek. Nem a pereket és az ítéleteket hiányolom. De a felelősségre vonás teljes elmaradása bagatellizálja azt, ami mindannyiunkkal történt.” (475.) A nagy, történelemfilozófiai dimenziójú bűnök morális megtorlásának elmaradása lehetetlenné teszi a mindennapi – vagy ciklusonkénti – gazdasági stiklik számonkérését is. „Régi dolgok ezek, talán már elévültek. Mégis ingatag, morálisan megkérdőjelezhető ötlet, ha felelősségre akarjuk vonni azokat, akik az elmúlt hónapokban éltek vissza a hatalmukkal, és szóba sem hozzuk azokat, akik négy évvel ezelőtt simán megúszták ugyanezt. A társadalom erkölcsi habitusát minden bizonytalansággal kikezdi, ha a győztes négyévenként bíróság elé citálja a vesztest. De kikezdi az is, ha az emberek azt tapasztalják, fent, az elitben nincs szükség a tyúktolvajok bátorságára sem. Ott az embert nem érheti baj.” (DICSŐSÉGES MAGYAROK. 1994. július 14. 116.)

Kőszeg könyvében – és egész emberi habitusában – az a legszimpatikusabb, hogy a magánvétket és közbűntényeket egymásnak kölcsönösen leíró – és ezzel a társadalom morális egyenlegét nullszaldósra lealacsonyító – politikai pólusok küzdelme közepette megmarad a morális számon kérő – mint maga is mondja: mindinkább magányos – szólama mellett. A divatos Fidesz-székház-ügy mellett nem passzé számára a SZOT–MSZOSZ-székházbotrány sem, melyet chartás álmódosásaink közepette hajlamosak voltunk elfeledni, ahogy nem úgy képzelem a súlyok és ellensúlyok angolszász ideáljának honi adaptációját sem, hogy egy Tocsikot adok két Jozsip Totért. Miképp az Auschwitz-tagadók elől sem kíván a Gulág-relativisták (manapság olybá tetszik – pontosabban nagyon nem tetszik – egyre növekvő) táborába menekülni. Igaz, hogy ezt a „Megadom magam”, a „reálisan létező” ko-

alíció realitásának elfogadásáról beszámoló 1994. július 14-i cikkében inkább a szubjektív önostorozás, mintsem az objektív politológusi elemzés formájában prezentálja: „A gyáva zsidók – fűztem hozzá magamban magánhasználatra – Csurkától megrettenve most az MSZP-hez menekülnek. A még gyávább zsidók, akik közé magamat is számítom, szeretnének kibékülni a mérsékelt jobboddallal.” (185.) Amely utóbbi, teszem hozzá felekezeten kívüli liberálisként, legalább olyan kevésbé „reálisan létező” a mai Magyarországon, mint egy Jean Jaurès vagy Olaf Palme neve által fémjelvezhető szociáldemokrácia (hogy csak azokat a szívem szerint való szocialista politikusokat idézzem, akiket megöltek, mivel maguk sohasem öltek...).

A visszaható hatályú igazságszolgáltatás tilalma versus az igazságtétel történelmi/morális vágya dilemmájához hasonlatos teoretikus súlyú – mondhatni történelemfilozófiai távlatú – kérdés 1956 örökségének kérdése. A MI LYEN IS VOLT A FORRADALOM? című fejezet (melyből a recenzió címét is plagizáltam) részben azzal foglalkozik, amivel Szalai Erzsébet szociológus az utolsó tíz évben: miért „árulta el” a demokratikus ellenzék a munkástanácsos-önkormányzati-direkt demokratikus eszméket, 1956 forradalmának igaz ideáljait. Részemről nem véletlen az idézőjel. Egyrészt gyűlölöm, ha politikai-ideológiai vitáinkat azzal kezdjük, hogy a másik áruló. Mert ezt az előfeltevést érvek már nemigen követhetik, legfeljebb a nyaktilóé, ám a nyakazás ezúttal is elmarad, a beszélő viszony minden bizonnyal nem maradhat el az árulóknak bélyegzetek és az elárult szent láng Vesta őrzői között.

Ennek az ellehetetlenülésnek a magyarázata – bár minden bizonnyal nem erre szánta – Kőszeg idézett, MEGADOM MAGAM című cikkében találhatunk egy kitűnő illusztrációt. „A felülről vezényelt rendszerváltoztatással szemben az SZDSZ-es képviselő Tellér Gyula a helyi társadalmak, a polgárosulni vágyó tömegek mozgalmát propagálta a hatalom megalvadt struktúrái ellenében. A népi liberalizmusnak ez a gyönyörű álma azonban sohasem öltött a szervezetek és az intézmények nyelvére lefordítható alakzatot.” (186.) Én inkább a direkt (participatív) demokrácia álmáról beszélnék, s hogy megint elővegyem kedvenc XVIII. századi kályhámát: Jean-Jacques Rousseau óta tudjuk, hogy a népi (részvételi) demokráciának ez az álma csak antiliberális le-

het (l. a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS fejezetét a képviselési rendszer ellen). Ez még pregnánsabban mutatható ki az idézett képviselő úrnál, aki manapság arról értekezik, hogy a liberálisok miért utálják Arany János költészetét (ha ez kritérium, akkor az egyetlen, amely szerint nem vagyok liberális – azt hiszem, a *Holmi szerkesztővel* egyetemben): a frusztrált direkt demokrata útja közvetlenül vezet az antiliberális tábor ultrái közé, ahogy hatástörténetileg Rousseau is a jakobinus rémuralmárok és a populista nacionalisták védőszenjtje lett, holott magányos sétáin ő sem erről álmodozott.

Az 1956-os munkástanácsok mítosza nagyban annak köszönheti máig tartó morális vonzerejét, hogy sem a gazdasági hatékonyság, sem a parlamentáris politika próbatételét nem kellett kiállnia: a szovjet típusú tervgazdálkodásnál, illetve a kommunista rémuralom restaurációjánál látatlanban is többet adott mind a gazdaságát szervezés, mind a szabadságjogok biztosítása terén. Donáth Ferenc volt a termelői önkormányzati ideál legkövetkezetesebb képviselője: a Bibó-émlékkönyvbe írt tanulmánya s a forradalom 30. évfordulójára készülő (halála miatt befejezetlen) írása is erről szól. Kőszeg szavaival: „*Donáth szerint a forradalomban a munkásság igenis megkísérelte a tulajdonviszonyok átalakítását: az állami tulajdont köztulajdonná akarta formálni.*” (1956: A MAGUNK KÉPÉRE FORMÁLT FORRADALOM. 226.) Bill Lomax könyve is ezt, a munkástanácsokon és az önkormányzati modellen nyugvó „igazi” szocialista forradalom képét terjesztette el világszerte, és tette az antikommunista baloldal vágya titkos tárgyává. Mind az 1986-os megemlékezésen, mind az erre emlékező tavalyi minikonferencián központi téma volt az önkormányzati szocializmushoz, a direkt demokratikus (nem reprezentatív!) rendszerhez való viszony. 1986–87-ben a *Beszélő*-kör még nem szakított az '56-os forradalom liberális demokrácián túlmenő vagy azon innen maradó participatív demokráciaeszményével: „A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS például egyértelműen a piacgazdaság, a piacon kívüli eszközökkel nem korlátozott magángazdaság mellett foglalt állást. A vállalati szervezeteket azonban – beleértve a nagyobb magánvállalatokat is – az öngazdálkodás kezébe akarta adni. Beszéd példája ez annak, hogy őrzött meg a maga gondolkodásában a demokratikus ellenzék is – nem népi, hanem szocialista-szociáldemokrata

alapon – harmadikutas – elemeket egészen a rendszerváltásig.” (228.)

Kis János az említett '56-os konferencián 1986-ban így fogalmazott: „*kívánatosnak tartom a legkülönbözőbb fajta önkormányzatok kialakulását annyira, amennyire lehetséges, annyira, amennyire a politikai pluralizmussal és a hatékony piacgazdasággal összeegyeztethető*” (ÖTVENHATRÓL NYOLCVANHATBAN. 1956-os Intézet, 1992. 185.). – Ebben bizony logikai lehetőségként benne van az is, hogy az önkormányzati ideál összeegyeztethetősége a politikai pluralizmussal nem problémamentes (ki ne tudna elképzelni olyan helyi önkormányzatot, mely teljes lakossági támogatással megtiltaná a más vallásúak, a más életformájúak, kiváltképp a más etnikumúak le- vagy betelepítését?); s a munkahelyi demokrácia – munkás-öngazdálkodás – és a piaci hatékonyság közti harmónia sem eleve elrendezett. Azaz szomorú választásra kényszerülhet a liberális demokrata: liberális lesz-e inkább vagy direkt demokrata? A választás lehet jó vagy rossz, de a szabadság primátusának elvetését legalább annyira lehetne „árulásnak” minősíteni, mint a liberális parlamentáris demokrácia választását a participatív demokrácia amorf-intézményesíthetetlen illúziója ellenében. Én azokat sem nevezném árulóknak, akik nem akarják elveszteni ez utóbbi illúzióikat, csak utópistának, ami mindaddig nem veszedelmes világnézet, amíg nem találkozik valamely fundamentalista antiliberálizmussal, legyen az népi-nemzeti vagy kommunisztikus.

Az árulás témája még egyszer felvetődik Kőszeg tanulmányában: a rendszerváltó radikalizmus feladása a procedurális demokrácia, a jogbiztonság absztrakt elve kedvéért, mely a jogállami garanciákat kiterjeszti a jogállam legádázabb ellenségeire, a totális állam politikai bűnöseire is. „*Amikor a jobboldal követelt – a maga riogató szóhasználatával – igazságtételt, a liberális párt sommásan elutasította azt is, hogy a foglyaikat saját kezűleg halálra kínozza egykori ÁVH-s tisztek bíróság elé kerüljenek. Nem az a baj ezzel, hogy néhány tucat kiöregedett ÁVH-s megúsza a tárgyalást, hanem hogy a felelősségre vonás elmaradása hozzájárult ahhoz, hogy a kommunizmus nevében elkövetett emberiségellenes bűntettek elanekdotázható emlékké szelidüljenek...*” (234.) Itt nem a retroaktivitás jogállami tilalma, hanem az elévülés problémája vetődik fel: sajnos semmi

katartikus élményt – erkölcsi elégtételt – nem adnak azok a sortűzpercek, melyekről Kőszeg is ír, ahol is – a berlini fal gyilkos kiskatonáihoz hasonlóan – egy valóban emberiségellenes nagy politika piti végrehajtóin kéri számon azt, amit a döntéshozóktól még a döntési folyamatot leleplező levéltári anyag teljes nyilvánosságra hozása erejéig sem mernek számon kérni. S bár kétségkívül szadista gyilkos a koncepciók percek vádlottait a tárgyalásra „felkészítő” ávós, ám minek nevezzem azt a bírót, aki tudván tudta, hogy milyen forgatókönyv szerint és milyen módszerekkel kikényszerített vallomás alapján ítélkezik? Ez utóbbi esetben nemcsak a kommunizmus taláros gyilkosai maradtak megtorlás nélkül: a nürnbergi törvények megalkotóit felelősségre vonták a nürnbergi perben, ám azokat, akik e hatályos pozitív törvények alapján ítélkeztek, sohasem. Hogy Kőszeg példáját idézzem: egy fajgyalázasért halálos ítéletet hozó bíró csak akkor követ el justizmordot, ha kiderül, hogy nem is volt zsidó az a fiú, akivel az árja leányzó gyálázta a fajt... Ez talán annál is fontosabb jogfilozófiai dilemma, mint amit Kőszeg idéz: „*törvényt sért-e az, aki törvényt sértő eszközökkel lép fel a törvényt sértő hatalom ellen?*” (RÉG VOLT... 260.) Ha a jogbölcsélet nem is, a morálfilozófia már 2500 éve – Antigoné jeles törvényt sértése óta – tudja a választ: „*az istenek örök, nem változó törvényei*” fontosabbak a polisz mindenkori urainak parancsolatainál. Ám ez a természetjogi moralitás csak erkölcsi ítéletet hozhat: nem a politikai percek elmaradása a baj, hanem az, hogy a morális megítéltetés sem történt meg. Még az a „*kis magába szállás*” sem, amit Kőszeg várna el egy ilyen ítéleteket hozó bírónótól (248.). Számomra minden politikai-prudenciális megfontolás ellenére ez tette morálisan nehezen elfogadhatóvá a szocialista-liberális koalíciót: a jobboldal őrjöngése sem feledtethette el, hogy 1948 és 1988 között azért történtek olyan dolgok, melyek megőrijthették az embereket. És hogy ezeket az őrjító dolgokat ma sem ismerhetjük meg, az 1990 óta minden kormányzat közös felelőssége: a motívumok mások, de az eltussolás-titkosítás mint következmény közös. Itt értek leginkább egyet Kőszeg verdiktjével: „*Napról napra világosabb, hogy a kormány elszabotálja az információs önrendelkezést, az információs kárptóllást biztosító ellenőrzési törvény végrehajtását: az egykori állambiz-*

tonsági iratok zöme a jövőben sem lesz hozzáférhető sem a megfigyelést elszenvedő állampolgár, sem a történeti kutatás számára. A két jogcsorbító törvény – a rendőrségi meg a nemzetbiztonsági – elfogadása során vajon mikor kellett az SZDSZ képviselőjének többet feláldoznia liberális és emberi jogi elveiből, akkor, amikor a hatpárti tárgyalásokon ellenzékként huzakodott Boross Péter rendőrségi és belügyminisztériumi apparátusával, vagy amikor kormánypártként egyezkedett a tárca nélküli miniszter jogásával?” (NEM TUDJUK, NEM TESSÜK... 1996. november 29. 200.)

Nagyon meggyőző Kőszeg érvelése, midőn az erőszakszervezeteknek nemcsak kormányzati ciklusokon, hanem politikai rendszereken is átnyúló – mondhatni, mindent túlélő – kontinuitásáról ír. A menekültüggyel foglalkozó cikkei a konkrét „case-study”, esetelemzésen túl általános relevanciával bírnak: az erőszak öngazoló logikájának bemutatásával. Pedig ha van népszerűtlen követelése a liberalizmusnak, akkor a menekültek befogadására, emberséges elbírálására vonatkozó igény az: az idegenellenesség vagy legalábbis az idegenektől való félelem azokban a polgártársainkban is tetten érhető, akik humanista felháborodással fogadják a nemzetbiztonsági miniszter vagy a Fradi-drukkerek zsidózását vagy a skinheadek cigányverő akcióit. (IDEGEN FÖLDÖN JÖVEVÉNY című fejezet.)

Ha a politikus Kőszeg Ferenc számára a SZETÁ-tól a Helsinki Bizottságig az emberi jogi ügyek, a legkiszolgáltatottabbak védelme a központi kérdés, akkor a magánember Kőszeg Feri számára a barátság az. Az MSZMP-vel való első hivatalos kapcsolatfelvétel már feszültségeket indukált a szabad demokraták között: „*A megbeszéléseket megelőző »menjünk – ne menjünk« huzakodások közepette az SZDSZ ügyvivői között félreértésekre, nézeteltérésekre került sor... De azért közben voltak olyan pillanatok, amikor némelyikünk úgy érezte: se Fejtő György, se az MSZMP, de az egész politika se ér annyit, hogy mi, régi barátok annyi év után megharagudjunk egymásra.*” (1989. március. 53.) Mintha a koalíciókötést elfogadó („Megadom magam” – Miért szavaztam igennel?) döntés motívumai között is meghatározó volna, hogy ne „szavazzanak szét” a régi barátok, ám egyúttal végérvényesen vége Robin Hood és Little John hatalomellenes szent szövetségének: „*Ellenzékként az ember; akár a sherwoodi erdőben, azt mondhatta, azt*

tehetette, azt írhatta, amit akart. Egy csapat tagja volt, és megengedhette magának, hogy csak olyanokkal barátkozzon, akiket valóban a barátainak tudott.” (1994. július 14. 184.) Egy évvel később, miként a heti *Beszélő* nekrológiájából kiderül, a hatalom gyakorlása nemcsak olyanokkal való „barátkozásra” kényszerít, akik sohasem voltak – és nem is váltak – barátokká, hanem az azokkal való szembefordulást is kikényszeríti, akik mindig barátok voltak. Kívülről nézve: nüánszok kárhozatos felnagyítása, midőn – Tocqueville-t idézve – „az intellektuális világ-egyetem” túloidaláról fenyegető ordas eszmék ellenében védtelenné váltunk. „*Ván egy lap. Szeretem. Hatalmas örökséget hordozott – marginális szamizdatlappból egy nagy párt keltetőjévé vált. Elevenen akarta tartani az örökséget azon az áron is, hogy szembefordult a belőle lett párttal, halálra sértette legközelebbi barátait... Van egy lap. Gyűlölöm. Hatalmas örökséget hordozott, aztán egy nagy párt keltetőjéből marginális lappá vált. Megbántott barátai pedig keresztbe tettek neki. Aztán már nem is tettek keresztbe.*” (*Beszélő*, 1995. július 6.)

Mintha a sherwoodi erdő mítoszát csak a ha-

lottak őrizhetnék a régi tisztaságában: az ajánlás címzettjei: Nagy W. András és Solt Ottilia s a megemlékezések szereplői: Krassó György és Matolay Magda. És ami számomra az utóbbi évek legmeggrázóbb olvasmányélményét jelentette: a Fekete Éva utolsó éveiről beszámoló HALÁLKRÓNKA. Meg talán az, hogy Kószeg Ferenc cikkei, publikus ágálásai nyomán a menekülttáborok börtönnél is rosszabb körülmények között élő lakói közül legalább a gyermekeket kiengedik néha játszani az udvarra.

Ami meg a mi – emberijog-hívó szabadgondolkodók – játszóterét illeti, az egyre inkább beszűkül. Kószeg Ferenc kötete ezt kiválóan diagnosztizálja: egyre kevesebb a lehetőség, egyre több a kényszer. Arra azonban tőle sem kaptam igazán választ, hogy mit és hol rontottunk el (kivéltképp ők vagy ti, a politikai játszmákban közvetlenül részt vevő liberálisok), s főként mit kellett volna – lehetett volna? – másképp cselekedni. Ahogy azt sem tudtam meg, hogy miképp kell egy publicisztikai cikkgyűjteményről recenziót írni.

Ludassy Mária

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap
és a Soros Alapítvány támogatásával jelenik meg

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, *V, Piarista köz 1.*
Bartók Béla Könyvesbolt, *XI., Bartók Béla út 25.*
Cartafilus Kft., *XIII., Visegrádi utca 5/B*
ELTE Filozófia Tanszék, *V, Piarista köz 1.*
Írók Boltja, *VI., Andrássy út 45.*
Láng Téka, *XIII., Pozsonyi út 5.*
Magyar Rádió – Pagoda, *VIII., Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, *V, Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, *V, Múzeum körút 39.*
Múcsarnok, *XIV., Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, *XIII., Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, *V, Veres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, *V, Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, *V, Váci utca 22.*
Sziget-bolt, *V, Váci utca 76.*
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, *VII., Murányi utca 21.*
Universum, Kossuth Klub, *VIII., Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licium Könyvesbolt, *Debrecen, Kálvin tér 2/C*
JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*